

УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ГУСЕВ АНДРІЙ ІГОРЕВИЧ

УДК 159.923:316.647.5(043.3)

**ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ
ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник
**Лушин Павло
Володимирович,**
доктор психологічних
наук, професор

Київ - 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ЧИННИКА РОЗВИТКУ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	13
1.1. Проблематика наукової кваліфікації феномену толерантності до невизначеності.....	13
1.2. Огляд сучасного стану досліджень феномену толерантності до невизначеності.....	20
1.3. Сучасний стан уявлень про ідентичність особистості, процес та механізми її розвитку.....	39
1.4. Теоретичне обґрунтування експериментальної моделі дослідження ролі толерантності до невизначеності у процесі розвитку ідентичності особистості	44
Висновки до першого розділу	61
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ НА РОЗВИТОК ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	66
2.1. Огляд методик дослідження толерантності до невизначеності та підходів до її вимірювання	67
2.2. Опис психодіагностичного комплексу спрямованого на дослідження толерантності до невизначеності та статусів ідентичності особистості	76
2.3. Організація емпіричного вивчення впливу толерантності до невизначеності на розвиток ідентичності особистості	84
2.4. Дослідження психодіагностичного комплексу та характеру взаємозв'язків між толерантністю до невизначеності та ідентичністю особистості	89

2.5. Дослідження взаємозв'язку толерантності до невизначеності та ідентичності у процесі її розвитку	115
Висновки до другого розділу	149
РОЗДІЛ 3. АПРОБАЦІЯ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В УМОВАХ ОСОБИСТІСНОГО ЗМІНЕННЯ	154
3.1. Побудова програми розвитку толерантності до невизначеності в умовах особистісного змінювання	154
3.2. Практичне випробування програми розвитку толерантності до невизначеності	159
Висновки до третього розділу	173
ВИСНОВКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	180
ДОДАТКИ	200

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АД	Шкала «Адаптивність», з методики «Особистісна готовність до змін» (PCRS) в адаптації Н.О. Бажанової та Г.Л. Бардієр
Баднер	Показник методики «Толерантність до невизначеності» С. Баднера в адаптації Г. У. Солдатової
ВН	Шкала «Винахідливість», з методики «Особистісна готовність до змін» (PCRS) в адаптації Н.О. Бажанової та Г.Л. Бардієр
ЗІ	Показник загальної ідентичності з методики «Незавершені речення» Дж. Марсія (адаптація та модифікація О. А. Карабанова, В. Р. Орестова)
ІС	Шкала «Інтегральне (глобальне) самоствавлення», з Тесту-запитальника самоствавлення В.В. Століна та С. Р. Пантілєєва
ІТН	Інтолерантність до невизначеності
Лк-Ж	Субшкала «Локус контролю-життя» з тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва
Лк-Я	Субшкала «Локус контронтролю-Я», з тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва
Маклейн	Шкала толерантності до невизначеності Д. Маклейна (MSTAT-1) в адаптації Е. Г. Луковицької
ОЖ	Загальний показник осмисленість життя тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва

ОП	Шкала «Оптимізм» та з методики «Особистісна готовність до змін» (PCRS) в адаптації Н.О. Бажанової та Г.Л. Бардієр
ОПСЛДС	Шкала «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» з Тесту-запитальника самоствавлення В. В. Століна та С. Р. Пантілеєва
ПР	Шкала «Пристрасність», з методики «Особистісна готовність до змін» (PCRS) в адаптації Н.О. Бажанової та Г. Л. Бардієр
Результат	Субшкала «Результат», з тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва
Процес	Субшкала «Процес», з тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва
СМ	Шкала «Сміливість, заповзятливість», з методики «Особистісна готовність до змін» (PCRS) в адаптації Н. О. Бажанової та Г.Л. Бардієр
СП	Шкала «Самоповага», з Тесту-запитальника самоствавлення В. В. Століна та С. Р. Пантілеєва
ТД	Шкала «Толерантність до двозначності», з методики «Особистісна готовність до змін» в адаптації Н.О. Бажанової та Г.Л. Бардієр
ТН	Толерантність до невизначеності
УП	Шкала «Упевненість» з методики «Особистісна готовність до змін» (PCRS) в адаптації Н.О. Бажанової та Г.Л. Бардієр
Цілі	Субшкала «Цілі», з тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д.О. Леонтьєва

ВСТУП

Актуальність дослідження. Характерною ознакою нашого часу є постійне перебування людини у стані зовнішньої та внутрішньої невизначеності.

Такі умови життєдіяльності вимагають від особистості прояву психологічної гнучкості та витриманості, вміння приймати рішення в ситуаціях надлишкового або обмеженого доступу до інформації, застосування внутрішніх ресурсів для успішного функціонування в невизначених ситуаціях, здатності до повсякчасної особистісної трансформації та розвитку власної ідентичності.

У цьому аспекті особливого значення набувають наукові дослідження, пов'язані з проблематикою особистісного змінювання (О. Ф. Бондаренко, П. В. Лушин, С. Д. Максименко, Н. І. Пов'якель, О. П. Саннікова, Т. М. Титаренко, О. Я. Чебикін, Ю. М. Швалб, С. І. Яковенко, В. М. Ямницький). Одним з перспективних напрямків є вивчення взаємодії між толерантністю до невизначеності (С. Баднер, Д. Маклейн, Р. Нортон, І. Френкель-Брунsvік) та ідентичністю особистості (Е. Еріксон, Дж. Мід, Х. Теджфел, К. Уілбер, Е. Фромм, Е. Шостром, М. Яромовіц) на різних етапах розвитку останньої.

Проблема розвитку ідентичності особистості активно розробляється в сучасній зарубіжній (А. Ватерман, Е. Еріксон, Дж. Марсія, Дж. Мід, Х. Теджфел, Дж. Тернер) та пострадянській (Г. М. Андрєєва, С. А. Баклушинський, Є. П. Белинська, Д. О. Леонтєв, В. С. Малахов, В. І. Павленко, А. В. Сергєєва) психології. Розуміння ідентичності сягнуло рівня «базового поняття» в контексті теорії особистісного змінювання та екофасилітаційного підходу до надання психологічної допомоги (П. В. Лушин).

Вивченню толерантності до невизначеності на пострадянському просторі стали приділяти увагу лише в останні десять років

(Е. Г. Луковицька, П. В. Лушин, Н. В. Шалаєв). У дослідженнях розглядаються, головним чином, теоретичні питання в контексті формування дивергентного мислення учнів старших класів (К. В. Дрязгунов), проблематики творчої обдарованості (Е. Л. Носенко, М. В. Шаповал) та креативності (К. Стойчева), ефективного консультування (Р. Кочунас), виховання толерантності (М. С. Міріманова, О. С. Обухов), адаптації вчених до соціальних змін (А. І. Приходько), дослідження художньої комунікації (Н. Ю. Бєлова) та інші. Зазначена проблематика також має багато спільного з вивченням ризику (В. А. Петровський, В. К. Калін).

При цьому уявлення про природу феномену толерантності до невизначеності, процес та механізми розвитку ідентичності залишаються доволі строкатими. Недостатньо вивченою є також проблема впливу толерантності до невизначеності на процес розвитку ідентичності, хоча саме механізм цієї взаємодії є в основі здатності особистості до повсякчасного змінення.

Актуальність та недостатня вивченість окресленої проблематики у теоретичному і практичному плані зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалась в межах наукової програми кафедри психології Університету менеджменту освіти АПН України «Психологічні засади стимулювання особистісного розвитку управлінських кадрів (в умовах системи післядипломної педагогічної освіти)» (номер державної реєстрації 0106U002456). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти (протокол № 4 від 28 квітня 2004 р.) та заочною Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 8 від 25 жовтня 2005 р.). Автором проводилось дослідження взаємозв'язку толерантності до невизначеності та розвитку ідентичності особистості.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження толерантності до невизначеності як однієї з детермінант особистісного змінювання, що розглядається як перехід до нової ідентичності.

Завдання дослідження:

1. Розкрити психологічний зміст толерантності до невизначеності як загальнопсихологічного феномену та здійснити теоретичний аналіз проблеми розвитку ідентичності особистості.

2. Обґрунтувати узагальнену теоретичну модель розвитку ідентичності, яка відображає особливості взаємодії між толерантністю до невизначеності та розвитком ідентичності особистості.

3. Розробити та перевірити на практиці психодіагностичний комплекс, спрямований на дослідження феномену толерантності до невизначеності та статусів розвитку ідентичності.

4. Дослідити характер взаємодії між толерантністю до невизначеності та ідентичністю особистості на різних етапах особистісного змінювання.

5. Розробити та апробувати програму розвитку толерантності до невизначеності в процесі особистісного змінювання.

Об'єкт дослідження: особистісне змінювання як перехід до нової ідентичності.

Предмет дослідження: взаємодія між толерантністю до невизначеності та розвитком ідентичності особистості.

Гіпотези:

1. Толерантність до невизначеності є однією з детермінант розвитку ідентичності особистості, що забезпечує особистісне змінювання.

2. Взаємодія між толерантністю до невизначеності та розвитком ідентичності відбувається за активної участі смислової сфери особистості.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: теорія формування та розвитку еґо-ідентичності Е. Еріксона, статусна модель формування ідентичності Дж. Марсія, діяльнісно-смиловий підхід

(Б. С. Братусь, Д. О. Леонт'єв, О. М. Леонт'єв), теорія особистісного змінювання та екофасилітаційний підхід П. В. Лушина, системний підхід до вивчення психічних явищ (Л. С. Виготський, В. К. Калін, Б. Ф. Ломов, О. В. Петровський, В. Н. Садовський, Е. Г. Юдін), уявлення про генетико-моделюючий метод (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко).

Для розв'язання поставлених завдань було застосовано комплекс теоретичних та емпіричних **методів дослідження**: загальнонаукові теоретичні методи (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення, моделювання); емпіричні методи (спостереження, тестування). Діагностика показників толерантності до невизначеності передбачала вимірювання таких її складових: емоційно-оцінної (методика «Толерантність до невизначеності», автор С. Баднер, в адаптації Г. У. Солдатової), діяльнісно-сислової («Шкала толерантності до невизначеності», автор Д. Маклейн, в адаптації Е. Г. Луковицької); вольової та поведінкової, когнітивної та ресурсної, неусвідомлювано-мотиваційної (методика «Особистісна готовність до змін», автори Ролнік, Хезер, Голд, Халл, в адаптації Н. О. Бажанової та Г. Л. Бардієр). Діагностика показників ідентичності особистості передбачала вимірювання таких складових феномену: змістовного наповнення конструкту (методика «Незавершені речення», автор Дж. Марсія – адаптація та модифікація О. А. Карабанова, В. Р. Орестова), емоційно-оцінної сфери (тест-опитувальник самоствалення В. В. Століна та С. Р. Пантелєєва), сфери ресурсів та механізмів функціонування (методика «Особистісна готовність до змін», автори Ролнік, Хезер, Голд, Халл, в адаптації Н. О. Бажанової та Г. Л. Бардієр) та сислової сфери («Тест смисложиттєвих орієнтацій», автор Д. О. Леонт'єв).

Статистичний аналіз даних (описова статистика, t-критерій Ст'юдента, кореляційний та факторний аналіз) включав обробку матеріалів дослідження за допомогою комп'ютерної статистичної програми SPSS v.14.0 for Windows.

Дослідження проводилося протягом 2006-2008 років на базі Одеського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (МАУП).

Загальна кількість вибірки становила 154 особи віком від 17 до 18 років.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

- *уперше* з опорою на методологічні принципи вітчизняної науки *розкрито* загальнопсихологічний зміст толерантності до невизначеності як інтегральної характеристики особистості, що дозволяє витримувати кризові прояви, пов'язані з процесом переходу до нової ідентичності; *розроблено* теоретичну модель процесу розвитку ідентичності, яка узагальнює погляди екофасилітаційного, діяльнісно-сміслового та психодинамічного підходів; *описано* стани системи «толерантність до невизначеності - ідентичність» на різних етапах особистісного змінювання, загальними тенденціями цієї динаміки є: поступове ускладнення системи взаємозв'язків між конструктами, зростання ступеня інтегрованості кожного з них та диференціація залежно від наявності кризи ідентичності; *доведено*, що толерантність до невизначеності є важливим чинником розвитку ідентичності особистості; *встановлено* специфіку впливу толерантності до невизначеності на різних етапах розвитку ідентичності особистості, надано змістовну характеристику цих етапів;

- *доповнено та розширено* уявлення про чинники формування й розвитку ідентичності та механізми особистісного змінення; *поглиблено* наукове знання про феномен толерантності до невизначеності та його роль у процесі розвитку особистості;

- *дістало подальшого розвитку* уявлення про значення смислової сфери в розвитку ідентичності особистості.

Практичне значення отриманих результатів. Розроблено, теоретично обґрунтовано та випробувано психодіагностичний комплекс, спрямований на дослідження толерантності до невизначеності та ідентичності особистості. На основі результатів дослідження розроблено та апробовано тренінг «Практикуючий житель планети Земля, або життя без гарантій» (Толерантність до невизначеності як базова умова виживання сучасної особистості), призначений для розвитку толерантності до

невизначеності.

Сукупність результатів емпіричної частини роботи вказує на можливість застосування отриманих результатів для укладення програм фахової підготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів, діяльність яких пов'язана з високим рівнем невизначеності професійного середовища (медичні працівники, психологи, конфліктологи, менеджери та ін.).

Результати теоретико-емпіричного дослідження застосовуються при викладанні навчальних курсів з психології в Одеському інституті Міжрегіональної Академії управління персоналом (МАУП) (довідка № 245 від 02.12.2008р.). Розроблений та апробований тренінг включений до програми підготовки співробітників та волонтерів громадських організацій «Одеська обласна група медіації» (довідка №36 від 16.10.2008 р.) та «Здорове майбутнє» (довідка № 27 від 13.10.2008 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження доповідалися та обговорювалися на Міжнародних науково-практичних конференціях: «Проблеми правової соціалізації молоді в сучасних умовах розвитку українського суспільства» (Одеса, 2006), «Генеза буття особистості» (Київ, 2006), «Психологічна безпека та адаптація особистості» (Дніпропетровськ, 2007), «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2007), «Методологія та технології практичної психології в системі вищої освіти» (Київ, 2007), «Актуальні проблеми психології толерантності у ХХІ столітті» (Луцьк, 2008), а також на Третій Всеросійській науково-практичній конференції з екзистенціальної психології (Москва, 2007), Другій Всеросійській конференції телефонів довіри «Рубікони дитинства. Перехідні стани та екстремальні ситуації» (Череповець, 2008). Результати дослідження доповідалися, обговорювалися та отримали схвалення на засіданнях кафедри психології та кафедри педагогіки вищої школи та прикладної психології Університету менеджменту освіти АПН України (2005-2009), а також на науково-методологічному психологічному семінарі у Південноукраїнському

національному педагогічному університеті ім. К.Д. Ушинського (2009).

Публікації. Основний зміст і результати роботи відображено в 11-ти одноосібних публікаціях, 9 з яких надруковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 233 сторінки. Основний зміст викладено на 178 сторінках. Робота містить 26 таблиць та 4 малюнки, 4 додатки на 34 сторінках. Список використаних джерел налічує 192 найменування, з них 47 іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ЧИННИКА РОЗВИТКУ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Проблематика наукової кваліфікації феномену толерантності до невизначеності

Виходячи з даних, що представлені у наявних джерелах на пострадянському просторі інтерес до вивчення толерантності до невизначеності виникає у 90-х роках минулого сторіччя. Він має епізодичний характер та пов'язаний з науково-дослідною діяльністю окремих представників російської та української психологічної науки.

Так, у 1998 році в Санкт-Петербурзькому державному університеті О. Г. Луковицькою була захищена кандидатська дисертація зі спеціальності соціальна психологія на тему «Соціально-психологічне значення толерантності до невизначеності» [64]. В 2004 році в Московському державному університеті на кафедрі нейро- та патопсихології М. В. Шалаєвим була захищена дипломна робота на тему «Адаптація методики дослідження толерантності до невизначеності» [136]. У обох дослідженнях автори при вивченні толерантності до невизначеності роблять посилання лише на закордонні джерела.

Слід зазначити, що у 60-ті роки минулого сторіччя у відділенні психології МДУ під керівництвом О. М. Леонтьєва проблемами дослідження поведінки людини у невизначених ситуаціях займалась О. П. Крінчік, яка надрукувала кілька статей присвячених цієї тематиці, але згідно з нашими даними ці дослідження не мали свого продовження [55-56]. Зусилля українських вчених донедавна обмежувались дослідженням Е. Л. Носенко та М. В. Шаповал в якому толерантність до невизначеності розглядається як «системоутворювальний особистісний чинник творчої обдарованості» [86, с.

97].

Згадки про толерантність до невизначеності, та спроби використання цього феномену як однієї зі складових при побудові дослідження, зустрічаються також у зв'язку із дослідженням проблем: формування дивергентного мислення учнів старших класів, ефективного консультування, педагогічної фасилітації та особистісного змінювання, виховання толерантності, педагогічного партнерства, адаптації вчених до соціальних змін, дослідження художньої комунікації [7; 8; 30; 40; 46; 48; 66-72; 81; 86; 97].

Досліджувана проблематика також має багато спільного з дослідженнями феномену ризику у роботах В. А. Петровського, В. К. Каліна та І. Ю. Загляднова. А також з дослідженням проблем неадаптивної активності у роботах В. А. Петровського (більш докладно див. [41; 42; 98]).

Слід зазначити, що в зв'язку з тим, що поняття «толерантність до невизначеності» («the ambiguity tolerance», чи «tolerance for (of, toward) ambiguity») зовсім недавно увійшло до російськомовного та україномовного наукового термінологічного простору, ми стикаємось зі специфічними проблемами, які супроводжують процес входження іномовного терміну – мимоволі потрапляємо у світ багатозначного розуміння змістовного наповнення, та наявності великої кількості різноманітних варіантів перекладу. Так, в Інтернеті розміщено дослідження М. А. Алмаєва «Шкала «нетерпимості до невизначеності" та електоральна поведінка» в якому використовується шкала «Терпимості до невизначеності» С. Баднера, яка згідно з нашими даними має назву «Шкала толерантності до невизначеності» [1; 18].

Наявною є також рівна кількість варіантів назви класичної статті С. Баднера «Толерантність до невизначеності як особистісна змінна / Інтолерантність до невизначеності як особистісна змінна», що є присутніми у посиланнях на цю роботу різних авторів [18; 19; 146; 152; 161-164]. Відносно зазначеної проблематики слід також зробити посилання на працю Н. Л.

Оконешнікової [88], в якій продемонстроване усе розмаїття використання та значення терміна „ambiguity”.

Виходячи з цього у подальших роздумах ми будемо притримуватись того принципу, що синонімічність розуміння терміну повинна бути вказана самим автором роботи, а при цитуванні ми будемо віддавати перевагу англomовним оригіналам текстів (в разі їх наявності).

Слід зазначити, що з моменту появи у середині минулого сторіччя перших робіт з дослідження толерантності до невизначеності та до нашого часу у західній науковій традиції завдяки зусиллям представників різних наукових напрямків створена багаточисельна література, яка відображає усе різноманіття теоретичних та методологічних підходів. Але, нажаль, ми можемо констатувати, що постійне збільшення кількості наукових досліджень не призводить до якісної зміни наших уявлень про феномен що досліджується.

Таким чином, з визначенням змісту поняття «толерантність до невизначеності» ми на сьогодні маємо, нехай нам пробачать наявний каламбур, повну невизначеність. Але головним дезінтегруючим чинником у цьому випадку виступає, на нашу думку, не складності перекладу чи адаптації, а наявність багатьох поглядів на природу та сутність цього явища.

Слід зазначити, що з самого початку досліджень у науковому обігу паралельно співіснують два поняття: «толерантність до невизначеності» та «інтолерантність до невизначеності», що створює додаткові труднощі, оскільки далеко не усі з дослідників, які використовують ці поняття надають повноцінне розуміння обох цих термінів [148-149; 156-157].

Виходячи з аналізу наявних джерел, можна зробити висновок, що найбільшу зацікавленість дослідників викликала та викликає зараз саме «інтолерантність до невизначеності», а якщо бути зовсім точним – набір психологічних якостей, що є притаманними інтолерантній до невизначеності особистості. Цей набір якостей традиційно пов'язують з проявами авторитаризму, перфекціонізму та низьким задоволенням результатами

психотерапії, підвищеною тривожністю, схильністю до паніки та схильністю до викривлення інформації [138; 148; 156; 191; 192].

Щодо варіантів розуміння психологічної сутності обох феноменів представниками західної психологічної традиції, то наведений нижче ретроспективний огляд достатньо повно відображає усю різнобарвну палітру значень.

У 1948 році І. Френкель-Брунsvік визначила толерантність до невизначеності як «індивідуальну (особистісну) змінну, що відіграє суттєву роль у процесі оцінювання можливих варіантів прийняття рішення та таку, що опосередковує емоційний фон» [80; 156-157].

У 1949 році І. Френкель-Брунsvік вводить поняття «інтолерантність до невизначеності», яке вона розуміє як «тенденцію звертатись до суджень за типом «чорне-біле», робити поспішні висновки, ... часто у відриві від реальності» [173].

У 1962 році С. Баднер, який слідом за І. Френкель-Брунsvік визначав толерантність до невизначеності як «індивідуальну змінну», визначив її змістовне наповнення як «індивідуальну схильність розглядати (оцінювати) невизначені ситуації як бажані, або (у разі наявності інтолерантності до невизначеності) як загрозливі» [63; 149; 173; 184].

Р. Нортон у 1975 році визначив інтолерантність до невизначеності як «тенденцію сприймати невизначену інформацію як різновид психологічного дискомфорту чи загрози» [171].

Р. Халлмен, спираючись на дослідження різних авторів визначає толерантність до невизначеності як: «здатність сприймати конфлікт та напруження, що виникають у ситуації подвійності, протистояти розірваності та суперечливості інформації, приймати невідоме та не почувати себе розгубленим перед невизначеністю» [137, с.36].

Р. Бріслін розуміє під толерантністю до невизначеності здатність розмірковувати над проблемою, навіть якщо є невідомими усі факти та можливі наслідки прийняття рішення [64].

В крос-культурних дослідженнях Гірта Хофстеде толерантність до невизначеності розглядається як культуральна складова, що визначає відношення до ризику та невизначеності [64; 161].

Д. Маклейн описує толерантність до невизначеності як «розбіжність реакцій від відторгнення до привабливості при сприйнятті невідомих, складних, динамічно невизначених чи таких, що мають суперечливу інтерпретацію стимулів» [170].

Болгарська дослідниця Катя Стойчева розуміє під толерантністю до невизначеності «характеристику індивідуальної саморегуляції в невизначених ситуаціях, що базується на креативних здібностях особистості» [184-185].

На сьогодні суперечливість уявлень про феномен ТН зафіксоване також і на рівні словникових статей. Так у третьому виданні «Психологічного словника» під редакцією Артура С. Ребер та Е. С. Ребер, під ТН розуміється «величина, яка представляє рівень нестачі прозорості у ситуації чи стимулі, яку може витримувати індивід» [178, с.26]. А в другому виданні «Психологічного словника» під редакцією Андрю М. Колмена, ІТН розуміють як «когнітивний стиль, що характеризується нездатністю до прийняття без дискомфорту ситуацій чи стимулів, які допускають альтернативні інтерпретації...» [151, с. 387].

Таким чином представники західної наукової традиції розуміють толерантність до невизначеності як: індивідуальну (особистісну) змінну, індивідуальну схильність, здібність, що має відношення до когнітивної та емоційно-вольової сфери особистості, тенденцію сприймання, культуральну складову, розбіжність реакцій та характеристику індивідуальної саморегуляції. І толерантність розуміють як когнітивний стиль та тенденцію оцінювання та сприймання.

В наукових працях вітчизняних дослідників можна виділити чотири підходи до розуміння феномену ТН:

- 1) *Як похідне від родового поняття «толерантність».*

При цьому, феномен ТН як один з видів толерантності класифікується як:

а) особистісна характеристика (виокремлення рівнів вивчення феномену толерантності психофізіологічної стійкості особистості; як особистісної характеристики та як системи установок та цінностей особистості [102];

б) один з двох аспектів толерантності: внутрішня толерантність (до невизначеності), поряд із зовнішньою толерантністю (до оточуючих) [81];

в) один з трьох аспектів толерантності – толерантність до невизначеності, толерантність до оточуючих, толерантність до оточуючого середовища (Н. І. Петрова);

г) один з різновидів кризових ситуацій, в яких виявляється „толерантність до ситуацій...” як один з механізмів подолання (coping styles) [65].

Слід зазначити, що підхід до вивчення ТН з позицій теорії толерантної (не авторитарної) особистості практично не зустрічається у роботах сучасних західних дослідників з часів припинення використання у 70-х роках минулого сторіччя теорії авторитарної особистості Адорно, Френкель-Брунсвік, Левінсона та Санфорда.

2) Як різновид когнітивного стилю.

Автори «Сучасного психологічного словника», відносять ТН до варіантів когнітивного стилю, який вони розуміють як «сукупність індивідуально специфічних та сталих характеристик схильності до певних способів обробки інформації та прийняття рішень» [120, с.174]. При цьому у словнику відсутнє окреме визначення, як ТН так і толерантності.

У монографії М.А. Холодної [131] серед головних когнітивних стилів згадується «толерантність до нереалістичного досвіду», що «виказує себе у ситуаціях, для яких є характерною невизначеність» та «передбачає можливість прийняття вражень, що не відповідають чи, навіть, входять у протиріччя з наявними у людини уявленнями, які він оцінює як вірні та очевидні» [131, с. 71]. При цьому, протилежною якістю є «нетолерантність до

невизначеності», яка полягає в тому, що «не толерантні особи чинять спротив пізнавальному досвіду, у якому вихідні данні суперечать їх наявному знанню» [теж саме, с 71].

3) *Як соціально-психологічна установка.*

Розроблено О. Г. Луковицькою [63] у рамках дисертаційного дослідження. Авторка пропонує розуміння ТН як «системи відносин, що може бути розглянута як установка з її трьохкомпонентною структурою, оскільки вона містить у собі когнітивне оцінювання невизначеності, емоційне реагування (загрозливе, привабливе і т. і.) та певне поведінкове реагування».

4) *Як особистісна характеристика, що виявляється у здатності* переносити ситуації невизначеності. Як вказує у своєму дослідженні П.В. Лушин: «у крайньому своєму прояві - це позитивне ставлення до ситуацій невизначеності, неоднозначності, множинності вибору, отримання від перебування у таких умовах задоволення та свідоме прагнення їх знов пережити; зазвичай же – це ставлення до ситуації невизначеності як до такої, що неможливо уникнути, та яку потрібно вміти пережити, упоратись» [126, с.27].

Таким чином, представники вітчизняної наукової школи схильні розглядати ТН як один з різновидів феномену толерантності, соціально-психологічну настанову, особистісну характеристику або використовувати для її визначення поняття когнітивного стилю.

В такій ситуації, ми можемо попередньо констатувати, що на цей час існує широке «поле» визначень ТН в межах якого співіснують досить різні розуміння природи цього феномену. Ми також можемо висловити припущення, що саме незвична природа цього феномену виключає можливість надання чітких формулювань у відриві від конкретної системи поглядів на проблему в цілому.

Таким чином, здійснений нами попередній аналіз розуміння змістовного наповнення феномена «толерантність до невизначеності»

вітчизняними та зарубіжними дослідниками дозволяє зробити наступні висновки:

1) Не зважаючи на наявність великої кількості різноманітних досліджень на цей час не відбулось формування єдиного розуміння психологічного змісту поняття «толерантність до невизначеності».

2) Різноманітність поглядів на природу та сутність феномену ТН дозволяє нам віднести ТН до розряду *інтегральних характеристик особистості*, визначальними властивостями яких є: а) наявність проявів даного феномену на різних рівнях психіки суб'єкта; б) відсутність можливості дати пояснення усім відомим проявам даного феномену у межах одного конкретного теоретичного підходу; в) наявність великої кількості схожих за описами феноменів, що частково, або повністю «перекривають» феноменологічне поле досліджуваного явища; г) неможливість суворого співвіднесення, як внутрішньої структури феномену, так і його зовнішніх зв'язків та проявів [82].

3) Це, в свою чергу, робить неможливим використання будь-якого з наявних визначень цього феномену у відриві від завдань конкретного дослідження.

4) Ми також можемо зробити припущення, що одним з результатів нашого дослідження буде корекція як будь-якого попередньо висловленого «робочого» визначення цього феномену, так і його розуміння в цілому.

1.2. Огляд сучасного стану досліджень феномену толерантності до невизначеності

Аналіз доступних нам зарубіжних літературних джерел дозволяє виділити чотири етапи дослідження феномену толерантності до невизначеності:

1) Кінець 50-х – початок 70-х років минулого сторіччя – період ранніх досліджені від появи першої роботи І. Френкель-Брунsvік [156], що була

тісно пов'язана з дослідженням проблеми авторитаризму до класичного дослідження С. Баднера [149], в якому автор запропонував першу вимірювальну методику для вивчення толерантності до невизначеності. Особливу увагу слід привернути до роботи С Бочнера [148], в якій автор уперше системно наводить психологічні особливості, що притаманні інтолерантній до невизначеності особистості.

2) З 1970 року до кінця десятиріччя – період прояву бурхливого інтересу щодо дослідження феномену толерантності до невизначеності представниками різних теоретичних напрямків у психології. В цей час здійснюються дослідження як самого феномену толерантності до невизначеності, так і порівняльні дослідження ТН та локусу контролю, необхідності в структуруванні та догматизмі, сприйняття гумору, самоактуалізації, впливу толерантності до невизначеності на ефект стимулюючої гри; а також дослідження вікових аспектів прояву феномену [17-21; 63; 133; 137; 173; 191]. Створюються нові методики для вимірювання толерантності до невизначеності [167; 171].

3) З 1980 року інтерес до проведення досліджень помітно зменшується. Продовжуються дослідження в різних вікових групах [19; 21]. В соціальній психології феномен інтолерантності до невизначеності розглядається послідовниками теорії авторитарної особистості Адорно, Френкель-Брунсвік, Левінсона та Санфорда [137; 174-176; 188-189]. Відбувається розширення географії досліджень та збагачення вимірювального інструментарію: шкала Д. Л. Вігано ля Росо, та шкала толерантності / інтолерантності до невизначеності Натта [136-137; 163].

4) з 1990 року та до нашого часу ми можемо спостерігати зростаючий інтерес до дослідження різноманітних аспектів феномену толерантності до невизначеності у сфері підготовки бізнесменів та медичних працівників [147; 162; 186], у зв'язку з дослідженням креативності та різних видів мислення [158; 187], семантичного диференціалу та вивчення поведінки [147; 180]. Також розглядаються різноманітні аспекти взаємовідносин

толерантності до невизначеності з іншими психологічними утвореннями: «потребою у точності», потребою у структуруванні навчального курсу, привабливістю ризику, поведінковою експресією, різними видами мислення, дослідженням віщих снів та іншим [153; 155; 168; 179]. Спостерігається сталий інтерес до вивчення вікових особливостей проявів феномену [184-185]. Дослідницький апарат доповнила методика MSTAT-I Маклейна [170].

В той самий час, увесь обсяг досліджень різноманітних аспектів толерантності до невизначеності можна розділити на чотири тематичних напрямки:

- а) дослідження особистісних властивостей толерантної та інтолерантної особистості;
- б) дослідження взаємодії ТН та інших психологічних конструктів;
- в) дослідження різноманітних аспектів власне самого феномену ТН.
- г) дослідження причин виникнення різних видів ситуації невизначеності, у зв'язку зі способами її «опанування/толерування».

Нагадаємо, що виокремлення феноменів толерантності та інтолерантності до невизначеності відбулось в процесі розробки теорії авторитарної особистості Адорно, Френкель-Брунsvік, Левінсона та Санфорда у межах наукового вивчення феномену германського антисемітизму та нацизму [64; 174-176].

Австралійський дослідник Дж. Дж. Рей з посиланням на роботу Брауна вказує на той факт, що теорія Адорно та інших є скопійованою з теорії нацистського психолога Jaensch в якій вперше було висловлено припущення, що розбіжності в психології сприймання можуть бути використані для пояснення психологічних особливостей особистості. При цьому Адорно та інші внесли до теорії Jaensch єдину принципову зміну – вони категорично не погодились з твердженням Jaensch про те, що абсолютна однозначність сприймання є бажаною. Навпаки, вони вважали, що наявність інтолерантності до невизначеності (надалі – ІТН) є недоліком особистості, трактували її як нездатність упоратись з складністю оточуючого світу, та

вбачали в ній синонім до поняття «ригідність».

Як зазначає Дж. Дж. Рей в на сьогодні теорія Адорно, Френкель-Брунsvік, Левінсона та Санфорда не використовується у дослідженнях авторитаризму, але зберігає своїх прихильників як теорія особистості [174-176].

Саме цей факт, на нашу думку, сприяв тому, що велика кількість ранніх досліджень є присвяченою саме проблемам вивчення особистісних властивостей толерантної та інтолерантної до невизначеності особистості.

В узагальненому вигляді підсумки цих досліджень дозволяють стверджувати, що для толерантної до невизначеності особистості характерними є:

- потяг до невизначених ситуацій;
- почуття комфорту у момент перебування у невизначеній ситуації;
- сприймання невизначених ситуацій як бажаних;
- здатність розмірковувати над проблемою, навіть якщо є невідомими усі фактори та можливі наслідки прийняття рішення;
- здатність приймати конфлікт та напруження, що виникають у невизначених ситуаціях;
- здатність опиратись відсутності зв'язку та логіки у інформації що надходить;
- здатність приймати невідоме;
- здатність сприймати нові, незнайомі та ризиковані ситуації як стимулюючі;
- готовність пристосуватись до невизначеної ситуації чи ідеї.

Для *інтолерантної* особистості характерним є:

- сприйняття невизначеної ситуацій як джерела загрози;
- тенденція до винесення полярних суджень по типу «чорне-біле»;
- намагання приймати поспішні рішення, часто без урахування справжнього стану справ;
- потяг до очевидного та безумовного прийняття чи відторгнення у

відносинах з іншими людьми;

- нездатність до мислення у категоріях ймовірностей та намагання уникати непрозорого та неконкретного;
- схильність реагувати занепокоєнням на незрозумілі ситуації;
- потреба у категоризації;
- неможливість припустити наявність позитивних та негативних характеристик всередині одного об'єкту;
- дихотомічність сприймання;
- нездатність сприймати суперечливі, та такі, що швидко змінюються стимули;
- пошук безпеки та намагання уникнути невизначеності;
- надання переваги знайомому, відторгнення усього незвичного [21; 31; 64; 145; 153; 158; 159; 173; 183; 187; 188] .

У 1965 році С. Бочнер, спираючись на визначення ТН, що надала І. Френкель-Брунsvік поділив характеристики інтолерантної до невизначеності особистості на первинні (властивості когнітивного стилю) та вторинні (риси особистості). До рис інтолерантної особистості (вторинні характеристики ІТН) Бочнер відніс: авторитаризм, догматизм, ригідність, закритий стиль мислення, тривожність, агресивність, наявність етнічних забобонів [148].

Згідно з наявними у дослідженні М.В. Шалаєва даними у порівняльних дослідженнях були продемонстровані суперечливі результати, які не підтвердили, що виокремленні Бочнером риси особистості (вторинні характеристики) дійсно є пов'язаними з ІТН. Це в першу чергу торкається агресивності, авторитаризму та догматизму [137]. З цими критичними результатами, можливо пов'язане і зниження зацікавленості у проведенні досліджень ТН та ІТН у 80-х роках минулого сторіччя.

Зазначимо також, що далеко не в усіх роботах опис властивостей толерантної та інтолерантної до невизначеності особистості подаються як чітко протилежні [146; 148; 149; 167; 171].

В кількох працях присутні припущення щодо можливих причин

виникнення ІТН. Так Кроне припускає, що ІТН є результатом:

- а) низького порогу сприймання невизначеності;
- б) більш інтенсивних реакцій у невизначених ситуаціях (переживання невпевненості, стурбованості та хвилювання за умов однакового рівня невизначеності);
- в) очікування у майбутньому загрозливих наслідків власної невпевненості [137].

Неважко помітити, що вищезгадані характеристики мають відношення як до конкретних особливостей перебігу психічних процесів, так і до сфери особистісних властивостей індивідуума. На нашу думку, таке розмаїття рівнів можливих проявів ТН переконливо свідчить з одного боку, про складність цього психологічного конструкту, а з іншого – про необхідність зміни феноменологічного підходу до вивчення цього феномену на системний.

Звертає на себе увагу той факт, що у більшості зарубіжних досліджень у якості невизначеної розглядається ситуація, що виникає під впливом на людину різного типу зовнішніх невизначених стимулів, а ТН – як реакція на виникнення подібної ситуації. При цьому, існує традиція співвіднесення змісту ТН з розумінням тим чи іншим автором сутності поняття «невизначеність», або з описом типів невизначених ситуацій [149; 158; 167; 171].

Так С. Баднер виокремлює три характеристики невизначених ситуацій (новизна, складність, нерозв'язність) та, відповідно, три типи невизначених ситуацій:

- 1) нова, невідома, нестандартна (така, що обумовлена недостатньою кількістю чи відсутністю стимулів/подразників);
- 2) комплексна (така, що містить у собі занадто багато стимулів/подразників);
- 3) суперечлива (така, що містить суперечливі стимули/подразники) [150; 153; 173].

Р. Нортон у 1975 році, спираючись на проведений ним контент-аналіз статей з «Psychological Abstracts» за 1933 – 1970 роки, що торкалися проблем невизначеності, виокремив вісім різних категорій, що визначають невизначеність: 1) множинність суджень; 2) неточність, неповнота та фрагментарність; 3) вірогідність; 4) неструктурованість; 5) дефіцит інформації; 6) ненадійність; 7) несумісність та суперечливість; 8) незрозумілість. Але при цьому він зазначав, що «сутність кожної з категорій взаємно проникає в сутність усіх інших категорій» (цит. по [150]).

У тому ж 1975 році Крайтлер, Магуен та Крайтлер висловили припущення, про те що невизначені ситуації виникають з однієї з трьох головних причин: 1) ситуація може бути інтерпретована (пояснена) різними шляхами; 2) ситуація є складною для катетеризації; 3) ситуація включає у себе протиріччя чи конфлікт [150].

При цьому виникла тенденція максимально розмивати межі між визначенням ТН та описом різних властивостей феномену невизначеності, до ступеня ототожнення цих понять.

Дослідження взаємозв'язку ТН та інших психологічних феноменів представлена великою кількістю робіт різних авторів.

Так робота Кевіна Дж. Віттенберга та Джона К. Норкросса [192] присвячена дослідженню взаємовідносин між перфекціонізмом психотерапевта, рівнем його ТН, та рівнем задоволення результатами проведеної психотерапії. Результати дослідження свідчать проте, що досвідченим психотерапевтам є притаманний більш низький рівень перфекціонізму, вони є більш толерантними до невизначеності, та, відповідно, отримують більше задоволення від результатів проведеної психотерапії, ніж їхні молодші колеги. При цьому автори не виявили будь-яких гендерних відмінностей у прояві цієї закономірності.

Різні автори у своїх дослідженнях вказують на наявність взаємозв'язку між ТН та креативністю, ТН та здатність до інновацій, ТН та гнучким використанням багатьох модальностей розуміння [162; 163; 183].

Так болгарська дослідниця Катя Стойчева, з посиланнями на дослідження, що проводились під керівництвом Урбан відмічає, що «толерантність до невизначеності поєднують в собі схильність до ризику, нонконформізм, відкритість новому досвіду та гумору у характерній для прояву креативності діалектичній рівновазі між опором та адаптацією». Згідно з результатами дослідження К. Стойчевої ТН є необхідною складовою креативності, оскільки вона обумовлює здатність до відстрочки винесення вирішального судження, сприяє прийняттю ефективних творчих рішень, та підтримує мотивацію творчої діяльності [125; 184-185].

Представники «комунікативної школи» здійснювали спроби залучити для вивчення взаємозв'язку між ТН та рівнем мотивації теорії: когнітивного дисонансу Л. Фестінгера, та схожу з нею теорію зменшення (редукції) невизначеності Бергера та Калабриса. Слід зазначити, що більш пізні дослідження не підтвердили отриманих раніше результатів, що свідчили про наявність прямої залежності між рівнем ТН та мотивацією до зниження невизначеності [137; 150].

Ряд авторів підкреслює значення ІТН як предиктора тривожних розладів, наприклад, генералізованого тривожного розладу. Згідно із загальною моделлю занепокоєння, яку запропонував Х. Кроне, низький рівень ТН та легкість виникнення негативних емоційних реакцій – центральні явища при виникненні тривожних розладів. В цілому, підвищений рівень тривоги та занепокоєння дослідники пов'язують з низьким рівнем ТН людини [137, с. 43].

Окремо слід згадати про дослідження Гірта Хофстеде в якому він розробив «Індекс уникання невизначеності» та спираючись на результати досліджень проведених у більше ніж сорока країнах світу, стверджував, що різні культури породжують у своїх представників різний рівень уникання невизначеності [150; 161].

У кількох дослідженнях результати вимірювання ТН використовуються у якості одного з параметрів стандартизації вимірювальних шкал та у

процедурі валідації нових методик.

Так у дослідженні «Індивідуальні відмінності у потребі в точності» [168] автор поряд з іншими факторами, вивчає «взаємовідносини» між ТН та потребою у точності з метою оцінки валідності вимірювальної шкали цього феномену. Він вказує на значущу негативну кореляцію між потребою в точності та ТН, що на його думку є підтвердженням валідності шкали вимірювання потреби в точності. При цьому він робить посилання на думку Р. Нортонна стосовно того, що ТН напряду пов'язана зі здатністю особистості бути включеною у слабкоструктуровані ситуації.

Автори статті «Взаємовідносини між толерантністю до невизначеності та потребою у структуруванні курсу» [153] вказують на наявність значущої негативної кореляції між рівнем ТН та рівнем тривоги, та звертають увагу на той факт, що ТН може бути важливою змінною у навчанні, оскільки добра орієнтація студентів у неструктурованих елементах навчального курсу не тільки сприяє розвитку критичного мислення, але і привчає їх до складності оточуючого світу.

Слід зазначити, що питання набуття ТН активно дискутуються у зв'язку із спробами навчання студентів різних спеціальностей шляхом опанування невизначеністю. В подібних дослідженнях розглядаються як конкретні методики опанування невизначеністю, так і питання зміни теоретичних та методологічних підходів до навчання. Так у праці Уїльяма Оуена та Роберта Свіні [173] здійснюється спроба оцінити вплив рівня невизначеності завдання та особистісного рівня ТН на якість виконання цього завдання, навчання в цілому та задоволення досягнутими результатами у студентів, які навчаються за спеціальність «Інформаційні технології». Автори зазначають, що контроль та регулювання ступеня невизначеності у завданнях можуть мати позитивний вплив на процес навчання. Визначення рівня ТН у студентів може сприяти правильному підбору творчих груп. Також висловлюється припущення, що контрольована зміна рівня невизначеності в учбових завданнях може сприяти підвищенню у студентів

рівня ТН, чи засвоєнню ними індивідуальних стратегій подолання невизначеності.

В наукових працях фахівців з навчання медичного персоналу наголошується на вивченні впливу «континуума» ТН на прийняття медпрацівником правильного рішення в ситуації невизначеного діагнозу та на напрацювання стратегії ефективної взаємодії персоналу у невизначених ситуаціях [152; 159; 186].

Стаття Ненсі Хабер [162] присвячена опису нового типа підготовки керівників, в ході якого студенти в процесі складання та виконання класних проектів мають можливість опанувати новий тип знань, які представляють багатий контекст для навчання ТН.

У матеріалах міжнародної конференції яка проходила у жовтні 2003 року в Каліфорнії (США) та була присвячена проблемам навчання способам управління невизначеністю, поряд з іншими, розміщена стаття Й. Л. Віссер присвячена теоретичним та методологічним проблемам введення елементів невизначеності у навчальні програми. В ній авторка розмірковує не лише про змінення та переробку конкретних навчальних моделей та підходів, але і веде мову про зміну власне самої культури викладання з метою створення навчальної атмосфери, яка сприяла розвитку у студентів ТН [188].

Особливу увагу викликає дослідження вчених Центрального інституту психічного здоров'я та Вищої медичної школи штату Іллінойс (США). Воно присвячене вивченню феномену виникнення віщих снів, механізм продукування яких пов'язаний на думку авторів з нелінійною динамікою взаємодії ТН, нав'язливих снів та віри у паранормальні явища. У дослідження також вказується на те, що ТН притаманні «нелінійні ефекти», що дозволяє застосовувати нелінійний підхід до вивчення психіки, який базується на математичній теорії «катастрофічних моделей» Тома [178]. Зазначимо, що це єдине з відомих нам досліджень в якому властивості ТН вивчаються у логіці нелінійного перебігу психічних процесів. У всіх інших випадках різноманітні прояви ТН розглядаються виключно як «психологічні

феномени».

У дослідженнях пов'язаних з практичними аспектами засвоєння невизначеності, відмічається складність та багатозначність феномену ТН та робляться спроби його категоризації та осмислення.

Так Філліп Дж. Клампітт та М. Лі Уільямс [150] відмічають, що ТН це «щось більше, ніж проста когнітивна та/або емоційна орієнтація». Автори перераховують також кілька базових положень, стосовно практичних аспектів опанування невизначеністю:

- 1) невизначеність є природною для оточуючого нас світу;
- 2) ТН є складним концептом вимірювання/виявлення якого можливе різними шляхами;
- 3) люди володіють різним рівнем ТН, що пов'язано з багатьма факторами;
- 4) зазвичай, але не завжди, люди прагнуть до зниження невизначеності;
- 5) люди знижують рівень невизначеності за допомогою евристики чи метода наближення, що у багатьох випадках є можливим, але не завжди призводить до бажаного результату.

Непрямим свідомством зростання в останній час інтересу до феномену ТН можна вважати той факт, що назву «Толерантність до невизначеності» носить стаття Уільяма Дж. О'Мейлі надрукована у жовтневому номері часопису «Америка» за 1993 рік, яка присвячена аналізу «заспокійливої ролі Святого письма та традицій у історії католицької церкви» [171].

Таким чином, ми можемо попередньо підсумувати результати дослідження феномену ТН зарубіжними вченими:

- а) в існуючих зарубіжних дослідженнях ТН розглядається як самостійний психологічний конструкт, що впливає на сприймання, мислення, емоційно-вольову та поведінкову сфери;
- б) широко вивчається взаємодія ТН та інших різноманітних психологічних феноменів;
- в) ТН використовується у якості параметра при проведенні

стандартизації та валідизації методик;

г) результати досліджень вказують на наявність взаємозв'язку між ТН та креативністю, творчим мисленням, рівнем тривоги, ступенем задоволення від виконаної роботи і т.д.;

д) ТН є важливим компонентом організації навчального процесу, який сприяє напрацюванню в учнів прийомів подолання невизначеності;

е) дискутуються питання перегляду концептуальних підходів до побудови усєї системи освіти, що викликано реаліями сучасного швидкоплинного світу в яком ТН є однією з головних властивостей особистості, що забезпечує її успішне функціонування;

ж) робляться спроби теоретичного осмислення взаємозв'язку ТН та характеру невизначеної ситуації, а також розробки практичних прийомів опанування / толерування невизначеності.

Слід зазначити, що за обсягом наукових праць з проблеми вивчення ТН вітчизняна наукова думка значно поступається представникам західної школи, що значно утруднює проведення повноцінного порівняльній аналіз стану західної та вітчизняної наукової традиції. Але звертає на себе увагу той факт, що в усіх відомих нам наукових працях здійснюються спроби системного осмислення феномену ТН.

Так у роботі В. П. Зінченка [36] поданий «аналіз філософських та психологічних підвалин толерантності до невизначеності» у ракурсі відмови від панівного положення принципу детермінізму у психології.

В роботі М. С. Міріманової та А.С. Обухова [81] автори виділяються два аспекти толерантності:

- зовнішня толерантність (до інших) – переконання, що вони (інші) можуть мати власну позицію, здатні бачити речі з інших позицій, з урахуванням різних факторів;
- внутрішня толерантність (до невизначеності) – здатність до прийняття рішень та роздумів над проблемою, навіть якщо невідомі усі факти та можливі наслідки.

При цьому автори розглядаються толерантність як «фактор, який стабілізує систему (особистість) з середини, а також із зовні...», та наголошують, що «у такий бурхливий та непередбачуваний період нашого розвитку, коли необхідно готувати підрастаюче покоління до життя у швидкоплинних умовах, необхідна толерантність до невизначеності, необхідна готовність до змін...».

У дослідженнях особистісного вибору, що проводяться під орудою Д. О. Леонтєва, при моделюванні описаної С. Мадді «екзистенційної дилеми» яка постає перед кожною людиною у його повсякчасних виборах: «вибір незмінності (вибір минулого, фактичного) чи вибір невідомості (вибір майбутнього, можливостей) ТН, поряд з параметрами життєстійкості та особистісної автономії, розглядається як важливий диференціюючий момент у вирішенні «екзистенційної дилеми», чи головна передумова для її вирішення» [107, с. 152]. При цьому Д. О. Леонтєв та О. О. Мандрікова відносять теорію С. Мадді до екзистенційних теорій вибору, в яких «критерії вибору постають всередині суб'єкта у якості цінностей та смислів» [57, с. 37].

У багаточисельних вітчизняних дослідженнях феномену ризику (В. А. Петровський [98], В. К. Калін [41-42] та інші), розгадається, один з можливих варіантів виникнення ситуації невизначеності - ситуація вибору, та проблема його мотивації, що у контексті дослідження ТН являє собою лише окремий випадок у широкому спектрі можливих варіантів прояву цього феномену.

У дослідженні О. Г. Луковицької [64] робиться спробі розглянути ТН з позицій соціальної психології як систему відносин, що може бути представлена як установка з її трьохкомпонентною структурою, «оскільки вона містить у собі когнітивне оцінювання невизначеності, емоційне реагування (загрозливе, привабливе і т. і.) та певне поведінкове реагування». При цьому під невизначеністю авторка розуміє ситуацію, яку індивід не може категоризувати під час сприймання з причини відсутності достатньої інформації (чи будь-яких підказок).

В роботах П. В. Лушина [68-71] ТН розглядається у зв'язку із

розкриттям механізму особистісної зміни як нелінійного, незворотного та малопередбачуваного переходу до нової ідентичності особистості, що передбачає розуміння особистості як здатної до саморегуляції та самоорганізації відкритої системи. Слід зазначити, що при цьому П.В. Лушин розуміє під ідентичністю «систему смислових диспозицій особистості, що обумовлює самоорганізацію відкритої системи особистості у певному багаторівневому контексті» [71, с. 299], а під невизначеністю – «протиріччя (розсогласованість) між відображенням та оригіналом, чи наявним та тим що формується образами» [71, с.50].

Звернімо увагу на те, що саме цей підхід співпадає з нашими уявленнями про шляхи вивчення ролі ТН у формування та розвитку ідентичності, оскільки базується на уявленні про особистість як відкриту систему, якій притаманна внутрішня система смислів (ідентичність), що формується та видозмінюється протягом усього життя людини (П. В. Лушин, Л. Ф. Обухова). А також співпадає з нашими уявленнями про можливість перебування особистості у стані внутрішньої невизначеності смислових підвалин власного буття, що, відповідно, і обумовлює особливу значущість ТН для процесу переформатування її ідентичності (див також [2; 13; 15; 35-37; 48; 52; 58; 59; 73; 117]).

Зазначимо, що подальшому ми плануємо спиратись саме на такий підхід до висвітлення питання про роль ТН у формування ідентичності особистості.

На нашу думку для кращого розуміння продемонстрованого вище розмаїття поглядів як на зміст та природу феномену ТН так і на сфери його функціонування та дослідження, поряд з проблемами перекладу, розуміння та трактування значення самого терміну ТН та його складових (про що мова велась у попередньому розділі), слід звернути увагу на ряд проблем, пов'язаних практично з усіма рівнями функціонування нового феномену.

По-перше, на тенденцію, що виникла у пострадянській психологічній науці, та яка полягає у відмові від пояснення природи психологічних

феноменів виключно з позицій діяльнісного підходу, та прагнення до збагачення теоретичної та методологічної бази вітчизняної науки за рахунок досягнень західних наукових шкіл (Т. В. Корнілова). Але, оскільки цей процес розпочався лише нещодавно, та співпав у часі із загальносвітовими тенденціями до перегляду панівних уявлень про побудову оточуючого світу та психіки людини, поява у просторі вітчизняної наукової традиції нового феномену, що належить до західної школи, все ще пов'язане з рядом проблем методологічного та теоретичного характеру (більш докладно див. [35; 47; 52-54; 79; 93; 104-106; 108; 117; 129; 139; 142]).

По-друге, багато із зазначених вище особливостей вивчення та розуміння феномену ТН представниками вітчизняної та західної наукових традицій може бути пояснене функціонуванням цього феномену у різних сферах науково-практичної діяльності. Це, в свою чергу, може бути пояснене історично обумовленими пріоритетами у розвитку психологічної науки, що склалися на момент появи терміну.

Як ми вже зазначали вище, феномен ТН був винайдений в ході дослідження феномену германського націоналізму та антисемітизму. Досить швидко він потрапив у поле уваги фахівців з психології прийняття рішень, управління, стратегічного планування, поведінки споживачів та інших, пов'язаних з проблематикою подолання ситуації невизначеності у сфері медицини, бізнесу та освіти. Тут ТН розглядається у одному ряду з такими поняттями і категоріями, як прогнозування, ризик, оцінювання вірогідності, прийняття рішень та інші, для вивчення яких здавна застосовується розвинутий науковий апарат математичної обробки та аналізу [43; 48; 50; 62; 115]. Як свідчать доступні нам данні, саме у сфері підготовки управлінського апарату найбільш активно проводяться різні теоретичні та практичні дослідження, які пов'язані з необхідністю напрацювання у майбутніх керівників ТН.

В зв'язку з цим певне здивування викликає той факт, що застосування потужних інструментів наукового математичного аналізу практично не

вплинуло на напрацювання єдиних підходів до розуміння ТН.

Поява поняття ТН у науковому обігу вітчизняних фахівців співпало із загостренням міжетнічних проблем практично на усьому просторі бувшого СРСР, що викликало негайну потребу у пошуку шляхів виховання толерантного ставлення до представників інших національностей, та, відповідно, зробило актуальним вивчення феномену міжетнічної толерантності [81; 84; 109; 132; 134; 135].

Цим, у великій мірі можна пояснити безумовне, та далеко не безсумнівне з теоретичного погляду, занесення феномену ТН до розряду підвидів поняття «толерантність».

По-третє, виникає ряд проблем, пов'язаних з тим, що більшість вітчизняних понять та теоретичних побудов залишаються включеними до логіки діяльнісного підходу.

Так одним з перших постає питання правомірності використання для пояснення суті феномену ТН вітчизняних фундаментальних теоретичних конструктів на зразок використаного у дослідженні О.Г. Луковицької поняття «установки».

Раніше ми вже розповідали про те, що у власному дослідженні О. Г. Луковицька робить спробу розглянути ТН як соціально-психологічну установку. При цьому вона спирається на той факт, що в проявах ТН є присутніми когнітивне оцінювання невизначеності, емоційне та певне поведінкове реагування. На наш погляд таке розуміння природи феномену ТН є досить суперечливим.

Оскільки обсяг та завдання нашого дослідження не дозволяються нам розгорнути повномасштабну дискусію з цього приводу, ми дозволимо собі лише процитувати думку одного з провідних російських психофізіологів Е. А. Костандова: «установка робить свідомість у тій чи іншій мірі консервативною, тим самим суттєво полегшуючи психічну діяльність в умовах, коли ситуація, за якої вона сформувалась, є незмінною. Якщо ж починають діяти нові стимули та ситуація змінюється, то інертна установка

може утруднювати психічну діяльність, здійснювати негативний вплив» [49, с.18]. Таким чином, мова про установку може вестись, на нашу думку, скоріше при розгляді феномену ІТН.

В четвертих, відсутність порівняльних досліджень феномену ТН та феноменів, що належать до діяльнісного підходу, породжують проблему співвідношення цих понять. Так у сталому «традиційному» вітчизняному психологічному науковому апараті присутні ряд понять, що описують феномени схожі за змістом чи такі, що частково перекривають феноменологічне поле ТН / ІТН. До таких феноменів можна віднести: емоційну, поведінкову та інтелектуальну гнучкість, ригідність, адаптивність, нервово-психічну стійкість, низький рівень ситуативної тривоги, фрустраційну толерантність, психоемоційну витривалість та інші.

Але сучасний стан досліджень дозволяє проводити співставлення об'ємів цих понять лише на гіпотетичному рівні.

Ті ж самі проблеми виникають при спробі використання для пояснення феномену ТН теорії надситуативної активності В. А. Петровського [98], яка є глибоко «укоріненою» у фундаментальні основи діяльнісної парадигми.

Різниця у методологічних підходах до вивчення феномену ТН представниками західної та вітчизняної наукових традицій знайшла своє відображення і у питанні спроби виділення видів ТН.

Так представники вітчизняної психологічної науки традиційно залишаючись прихильниками системного підходу до вивчення психіки, практично «з ходу» роблять спроби віднести феномен ТН до якої-небудь категорії психічних явищ (згадаємо, наведені нами чисельні спроби класифікувати ТН як підвид толерантності).

В той самий час, нам невідомі спроби виокремлення видів ТН за яким-небудь критерієм в роботах представників західної школи, крім здійсненої у запропонованому Вігано ля Росо запитальнику ТН спроби виділити за допомогою факторного аналізу три фактори всередині ТН: «Ітолерантність», «Безпека» та «Ризик» [136].

На нашу думку сама природа такого роду феноменів не передбачає на цьому етапі їх дослідження наявності чітких критеріїв для визначення видів (ні за зв'язком понять (ознак), ні за зв'язком об'ємів цих понять). Відповідно можна вести мову виключно про гіпотетичне виокремлення рівнів прояву феномену, або про введення «широкого» та «вузького» його розуміння, виходячи з конкретних умов та завдань дослідження.

Слід зазначити, що не дивлячись на те, що наведений у першому та другому підрозділах нашої роботи аналіз продемонстрував відсутність сталих уявлень як про змістовне наповнення, так і про феноменологічну сутність конструкту ТН, подальше просування нашого дослідження вимагає створення як власної моделі розуміння психологічного змісту толерантності до невизначеності так і робочого визначення цього феномену, відповідно до поставлених цілей та завдань.

Оскільки вирішення практичних завдань нашого дослідження передбачає досить високий рівень операціоналізації конструкту ТН, ми можемо, спираючись на наведені вище описи проявів ТН у психічному житті індивіда, виділити кілька складових цього феномену. Так, слідом за О. Г. Луковицькою ми можемо виділити *когнітивну* складову, представлену здатністю до обробки інформації та розв'язання проблем, та *поведінкову* сферу, що проявляє себе у здатності до певного типу поведінкового реагування на ситуацію невизначеності (гнучкість, ригідність, завмирання). Ми можемо також стверджувати, що у цьому конструкті є присутніми: *мотиваційна* (потяг до перебування у невизначених ситуаціях, їх пошук), *ресурсна* (пошук джерел нової інформації), *емоційно-оцінна* (ставлення до факту перебування у невизначених ситуації як до виклику, чи невідвортної необхідності, або як до загрози, та відповідне емоційне реагування) та *вольова* (здатність до прийняття рішень) складові. Враховуючи висунуту нами гіпотезу щодо важливої ролі смислової сфери у процесі взаємодій між конструктами ТН та ідентичності, ми також можемо виділити *діяльнісно-смислову* складову як таку, що відповідає за усвідомлення сутності ТН.

Виходячи з системних уявлень про розвиток психіки, та уявлень про особистість як відкриту систему, якій притаманна внутрішня система смислів (ідентичність), що формується та видозмінюється протягом усього життя людини, та мети нашого дослідження, що полягає у визначенні ролі ТН у процесі розвитку ідентичності, ми можемо запропонувати у якості робочого визначення феномену ТН наступне його розуміння:

ТН – це властивість особистості, яка дозволяє витримувати кризові прояви, пов'язані з невизначеністю смислових підвалин власного буття, що виникають під час переходу до нової ідентичності.

Таким чином, проведений нами аналіз зарубіжних та вітчизняних досліджень дозволяє нам стверджувати наступне:

- в історії дослідження феномену ТН можна виділити чотири етапи, що різняться за своїм змістом та інтенсивністю наявних наукових досліджень та чотири тематичні напрямки досліджень;

- існує певна кількість теоретичних, практичних та методологічних проблем, пов'язаних з процесом входження поняття ТН до вітчизняного наукового обігу;

- в зарубіжній традиції переважає феноменологічний підхід до вивчення ТН а вивчення феномену ТН пов'язане у першу чергу з прикладними аспектами розробки методів подолання невизначеністю;

- у пострадянській традиції вивчення феномену ТН пов'язане з дослідженням проблеми розвитку толерантного відношення до представників інших культур та національностей;

- на даному етапі досліджень як в західній, так і у пострадянській науці відсутні спроби виокремити види феномену ТН;

- результати досліджень свідчать про наявність взаємозв'язку між ТН та рівнем тривожності, креативністю, творчим мисленням та іншими психологічними феноменами;

- у доступних нам дослідженнях не розглядається питання про роль ТН у формуванні та розвитку ідентичності;

- подальше просування нашого дослідження ТН як чинника розвитку ідентичності буде здійснюватись у руслі уявлень про особистість як про відкриту систему, для якої є притаманною внутрішня системи смислів (ідентичність), яка формується протягом усього життя людини;

- нами надане робоче визначення феномену ТН, та запропонований авторський варіант розуміння змістовного наповнення конструкту з урахуванням цілей та завдань дослідження.

1.3. Сучасний стан уявлень про ідентичність особистості, процес та механізми її розвитку

Слід зазначити, що ситуація з розумінням суті феномену «ідентичність» є не менш заплутаною, ніж «невизначена» ситуація з розумінням «толерантності до невизначеності».

Саме тому наступний параграф буде присвячено висвітленню сучасного стану розуміння феномену ідентичності та механізмів його формування у взаємозв'язку з проблематикою вивчення толерантності до невизначеності.

На сьогодні традиційно виділяють два різновиди ідентичності, кожен з яких уособлює в собі величезну кількість різноманітних поглядів і трактувань, це *особистісна (персональна) ідентичність*, та безліч різновидів *соціальної ідентичності* - гендерна, професійна, етнічна, релігійна и т.д. [10; 11; 92; 108; 110; 119; 120; 122-124; 127; 130; 143].

Досить тривалий час у західній науковій думці було загострене протиставлення соціальної та особистісної ідентичностей, а погляди на механізми її формування, та її феноменологічну сутність були представлені досить широким спектром думок. Так, Е. Фромм вважав, що «почуття ідентичності базується на почутті беззаперечної приналежності до натовпу» [127, с. 61]. У рамках символічного інтеракціонізму, Дж. Мід розумів під ідентичністю «здатність людини сприймати власну поведінку та життя в

цілому як взаємопов'язане єдине ціле», та виділяв «усвідомлювану» та «неусвідомлювану» ідентичність [112, с. 478]. Представники когнітивно орієнтованої психології Х. Теджфел та Дж. Тернер вважали, що ідентичність це «когнітивна система, яка виконує роль регулятора поведінки у відповідних умовах» [112, с. 482]. М. Яромовіц запропонувала розуміння ідентичності як «субсистеми знань про себе, які формуються шляхом порівняння себе з членами інгрупи, та складається з набору рис, але не просто характерних рис, але специфічних для «Я». Г. Бріквел вважає, що за змістом понять соціальна та особистісна ідентичність є дуже близькими, а У. Дойс розглядає особистісну ідентичність як «соціальну репрезентацію» [38, с. 159-162]. Останнім часом також робиться наголос на часових аспектах ідентичності (М. Сінірелла), та може розглядатись проблема «можливої ідентичності» (Х. Маркус, П. Нуріус) [3, с. 306].

При цьому проблематика формування та розвитку ідентичності безпосередньо торкається не лише сфери психології, але має прямі виходи у більш широкі пласти філософської думки. Стосовно цього аспекту розгляду ідентичності як міждисциплінарного феномену, ми дозволимо собі зробити посилання на статтю В. С. Малахова «Незручності з ідентичністю» в якій зроблений детальний міжпредметний аналіз історії використання та розуміння даного феномену.

Зазначимо, що у роботі В. С. Малахова феномен ідентичності розглядається: як філософська категорія, як категорія соціального знання, як психологічна категорія та як категорія інтердисциплінарного знання. При цьому, розгляд ідентичності як психологічної категорії обмежується класичними аспектами її психодинамічного розуміння (З. Фрейд, Ж. Лакан, Е. Еріксон) [77].

Нагадаємо, що найбільшу увагу проблемам формування ідентичності приділяв Е. Еріксон, який розумів «его-ідентичність» як «накопичений досвід здатності его інтегрувати всі ідентифікації з потягами лібідо, зі здібностями, що розвинулися із задатків, та з можливостями, що пропонують соціальні

ролі. У такому разі почуття ідентичності єго є накопичена впевненість в тому, що внутрішня тотожність та безперервність, які підготовлені попереднім досвідом індивідуума, збігаються з тотожністю та безперервністю значення індивідуума для інших...» [140, с. 250].

Аналіз сучасних поглядів на проблему ідентичності викладених у роботах Є. П. Белинської, В. С. Малахова, С. А. Баклушинського та Є. П. Белинської, В. І. Павленко, Д. А. Леонтєва, П. В. Лушина, Г. М. Андрєвої дозволяє нам стверджувати, що останнім часом уявлення про ідентичність та способи її утворення значно розвинулись та змінились як в руслі традиційного психодинамічного її розуміння, так і в зв'язку з входженням цього конструкту до реалій пострадянських психологічних шкіл (дивись також [5; 6; 14; 15; 23; 24; 32; 34; 39; 45; 78; 87; 89; 119; 128; 138; 182; 190].

Як зазначає В. І. Павленко: «останнім часом ідея жорсткого протиставлення особистісної та соціальної ідентичності зазнає критики навіть з боку представників когнітивної психології» [38, с. 161]. І що на наш погляд є особливо важливим, ця критика виходить саме з лав представників соціальної психології (У. Дойс, Г. Бріквелл, Р. Дженкінс, Ж. Дешамп, Т. Девос) в рамках якої розподіл феномену ідентичності на особистісну і соціальну набув найбільшої наукової «популярності» [38, с. 156-167]. Тому є усі підстави констатувати наявність тенденції до повернення завданих Еріксоном уявлень про ідентичність як про єдине «складне особистісне утворення, що має багаторівневу структуру».

Слід зазначити, що невизначений статус ідентичності у вітчизняній науці породжує безліч теоретичних та практичних проблем. У теоретичному плані це призводить до прогресуючої плутанини у використанні термінів ідентичність, самосвідомість, самопочуття, я-концепція, я-образ та самооцінка. З одного боку багато авторів використовують поняття ідентичність та я-концепція як синонімічні. А з іншого – навіть поверхневий погляд на класичне визначення феномену Еріксоном, породжує сумніви у коректності подібного ототожнення, оскільки феномен ідентичності включає

в себе як статичні компоненти *я-концепції* так і динамічні показники моніторингу *самопочуття* та розвитку *самосвідомості* суб'єкта [120, с. 368-369]. Зазначимо також, що подібне спрощення виключає з поля зору кілька *важливих особливостей ідентичності*, а саме: а) багатогранність, та багаторівневість її феноменологічно зафіксованих проявів; б) її принципову разомкнутість «назовні»; в) незавершеність та відносність її змістовного наповнення.

Широким спектром думок представлені також і уявлення про механізми розвитку ідентичності. Так, Х. Теджфел висував ідею існування «певного соціально-поведінкового континууму, на одному полюсі якого локалізовані форми міжособистісної взаємодії, а на іншому – взаємодія людей як представників первинних єдностей» [38, с. 158]. Дж. Тернер доповнив ці уявлення тим, що додав поняття самокатегоризації – «когнітивного групування себе з певним класом ідентичних об'єктів». Г. Брейкуел вважав, що розвиток ідентичності здійснюється за допомогою «двох головних процесів: 1) асиміляції та акомодатії, та 2) оцінки» [112, с. 484 - 485].

Зазнав переосмислення і класичний механізм формування ідентичності - психодинамічне поняття ідентифікації (аутоідентифікації) яке розуміють як «самовизначення, ототожнення себе з іншою людиною, або групою людей». Згідно з думкою авторів російського «Сучасного психологічного словника» у широкому розумінні поняття аутоідентифікації поєднує у собі процес, механізми и результати. При цьому, слід розрізняти процеси формування аутоідентифікації, сформовані процеси аутоідентифікації та їх результати у самосвідомості та *я-концепції*. Вони також зазначають, що саме результати аутоідентифікації нерідко позначають терміном «ідентичність» [120, с. 10].

Для нас важливим у цьому визначені є два моменти: по-перше – те, що поняття ідентичності співвідноситься з традиційними для вітчизняної термінології поняттями *я-концепції* та *самосвідомості*; по-друге – чітке

формулювання закладеного самим Е. Еріксоном уявлення про ідентичність, як про процес, механізми та результат формування особистості.

Стосовно сучасних уявлень вітчизняних вчених щодо вирішення проблеми механізмів розвитку ідентичності, ми можемо навести єдину з відомих нам теорій формування та розвитку ідентичності, яка розглядає процес її формування (перезформатування) як одномоментну зміну-перехід до нової конфігурації ідентичності – теорію особистісної зміни П. В. Лушина.

Ще одним актуальним питанням є питання щодо змістовного наповнення самого конструкту «ідентичності». Традиційні уявлення не загострюють увагу на цьому питанні, задовольняючись досить строкатим набором визначень на рівні: «попередні ідентифікації» і «накопичена впевненість» (Е. Еріксон), «твердо засвоєний та прийнятний для особистості образ себе» (А. В. Толстих), «набуття переконань» (Дж. Марсія), «усі характеристики, які індивід використовує за для того, щоб описати себе як унікальну особистість» (Г. Брейкуел) и т. п. [112; 135; 141-142; 169].

В такій ситуації найбільш вдалим, на наш погляд, є підходи Д. О. Леонтьєва та П. В. Лушина, які вказують на смисловий характер природи даного феномену. Д. О. Леонтьєв вказує на універсальність подібного підходу: «Смисли в усіх випадках виводять нас за межі ситуації, за межі реагування на стимули и безпосередні імпульси. В цьому полягає специфіка людини, специфіка особистості» [59]. А П. В. Лушин взагалі трактує ідентичність як «систему смислових диспозицій особистості, які обумовлюють самоорганізацію відкритої системи особистості в певному багаторівневому контексті» [71, с. 299].

Таким чином, ми можемо також зробити попередні висновки стосовно сучасного стану розуміння феномену ідентичності:

- 1) на даному етапі дослідження відсутні єдині погляди на природу, процес та механізми розвитку ідентичності;
- 2) останнім часом спостерігається тенденція до відмови від різкого протиставлення особистісних та соціальних компонентів ідентичності;

3) набуває поширення уявлення про ідентичність як процес, механізм та результат формування особистості;

4) поняття «ідентичність» активно адаптується до умов пострадянської традиції у психології, що надає можливість для співвідношення змісту цього поняття з традиційними самосвідомістю, самопочуттям та я-концепцією.

5) розуміння ідентичності як «системи смислових диспозицій особистості» дозволяє нам використовувати у подальших дослідженнях екофасилітаційну парадигму П. В. Лушина в рамках якої феномен ТН набуває нових процесуальних якостей, що, на нашу думку, розкриває нові можливості для дослідження ролі ТН у процесі розвитку ідентичності.

6) у прикладному аспекті включення ідентичності до логіки вітчизняної термінологічної бази надає багато переваг під час вимірювання даного феномену, оскільки дозволяє обґрунтувати використання для вимірювання ідентичності вітчизняних методик.

1.4. Теоретичне обґрунтування експериментальної моделі дослідження ролі толерантності до невизначеності у розвитку ідентичності особистості

У цьому параграфі ми спробуємо співвіднести найбільш важливі теоретичні положення що торкаються питань розуміння природи та механізмів розвитку ідентичності, які на нашу думку можуть бути покладені у якості теоретичного «каркасу» у основу створення моделі нашого емпіричного дослідження ролі ТН у процесі розвитку ідентичності особистості.

Розпочнемо з того, що визначальним для логіки розбудови нашого дослідження буде використання базових уявлень системного підходу до вивчення психіки людини.

Нагадаємо що в рамках цієї парадигми поняття «системи» визначають як «сукупність елементів, що знаходяться у відносинах та зв'язках один з

одним, які утворюють певну цілісність, єдність (В.Н. Садовський)» (цитоване за [4, с. 77]).

У якості загальних характеристик системи О. Г. Асмолов наводить наступні:

Цілісність – неможливість звести будь-яку систему до суми її частин, та вивести з будь-якої її частки притаманні їй, як цілому властивості.

Структурність – зв'язки та відносини елементів системи упорядковуються в певну структуру, яка і визначає поведінку системи в цілому.

Взаємозв'язок системи з оточуючим середовищем, який може мати як «закритий» (такий що не змінює середовище та систему) та «відкритий» (такий що видозмінює середовище та систему) характер.

Ієрархічність – кожен компонент системи може бути розглянутий як система в яку входить інша система, таким чином, кожен компонент системи може бути одночасно і елементом (підсистемою) даної системи, та одночасно включати в себе іншу систему.

Множинність опису – кожна система є складним об'єктом, який в принципі не може буди зведений до якоїсь єдиної картини, єдиного відображення, що передбачає наявність багатьох відображень системи для повного її опису [4, с. 77].

Слід зазначити, що з огляду на загальнопсихологічне спрямування нашого дослідження ми маємо у нашому розпорядженні наступні теоретичні концепції та теорії, які можуть скласти базу нашого дослідження:

- а) різноманітні концепції розуміння феномену ТН;
- б) теорію формування та розвитку ідентичності Е. Еріксона (що є частиною його теорії епігенетичного розвитку особистості), та статусну модель розвитку ідентичності послідовника Е. Еріксона Дж. Марсія яка розкриває етапи формування ідентичності;
- в) теорію особистісного змінення П. В. Лушина, в якій розкривається сутність механізму переходу до нової ідентичності за принципом одночасної

зміни (метаморфози);

г) діяльнісно-смысловий підхід Д. О. Леонтьєва, в рамках якого розглядаються механізми саморегуляції особистості, які пов'язуються автором в тому числі і з ТН та смысловим розумінням змістовного наповнення феномену ідентичності.

До того ж, феноменологічні особливості самих конструктів ТН та ідентичності передбачають на даному етапі їх вивчення побудову дослідницьких моделей цих конструктів виключно виходячи із уявлень про їхню природу конкретного автора дослідження та його, дослідження, мети та завдань.

Включення нами до теоретичної бази дослідження положень з психодинамічного, екофасилітаційного та діяльнісно-смыслового підходів обумовлюється кількома факторами:

1) тим, що на нашу думку у теоретичному плані всі ці підходи доповнюють один одного, створюючи умови для здійснення спроби відносно «повного» опису системи взаємодії ТН та ідентичності згідно з наведеним вище положенням системного підходу;

2) тим, що формат нашої роботи передбачає обов'язкове використання об'єктивних методів дослідження, що примушує нас обирати теоретичні підходи з огляду на наявність розроблених на їх основі об'єктивних методів вимірювання компонентів ТН та ідентичності. Це, в свою чергу, породжує:

3) проблему додаткового теоретичного обґрунтування запропонованих моделей вимірювання ТН та ідентичності та подальшої їх емпіричної перевірки.

Таким чином, *практичними завданнями* цього параграфу є:

а) демонстрація співпадіння ключових положень що до розуміння природи ідентичності та механізмів її розвитку у екофасилітаційному, психодинамічному та діяльнісно-смысловому напрямках дослідження цього феномену;

б) побудова з опорою на попередній аналіз узагальненої теоретичної

моделі розуміння процесу розвитку ідентичності в межах якої ми будемо здійснювати вивчення механізмів впливу ТН на розвиток ідентичності;

в) визначення в рамках цієї моделі ситуацій виникнення невизначеності в яких є можливим дослідження взаємовідносин феноменів ТН та ідентичності.

Першим, на що ми хотіли би звернути увагу є те, що висловлене у поглядах представників діяльнісно-сислового та екофасилітаційного підходів припущення про смисловий характер природи феномену ідентичності може бути розповсюджене і на погляди представників психодинамічного напрямку.

Як засвідчує проведений нами аналіз поглядів на природу феномену ідентичності що викладені у роботах представників психодинамічного напрямку, психологічні конструкти, які на думку цих фахівців складають змістовне наповнення феномену ідентичності, можуть бути з впевненістю віднесені до смислової сфери буття особистості.

Так Е. Еріксон вказує, на те, що: «ця конфігурація (ідентичність – А. Г.) поступово включає у себе конституціонально обумовлені якості, ідіосинкратичні потреби лібідо, гарні здібності, значущі ідентифікації, ефективні механізми захисту, успішні сублімації та ролі які послідовно приймаються» [141, с. 173].

Дж. Марсія вважає, що головним змістом ідентичності є набутті переконання, потреби, здібності та індивідуальна історія [91; 169].

В роботах А. Ватермана головними елементами ідентичності названі цілі, цінності та переконання, «які людина набуває у процесі кризи ідентичності, та які у подальшому стають основою для визначення *життєвого напрямку та сенсу буття*» (курсів наш – А. Г.) [112, с. 473].

Зазначимо, що на відміну від більш метафоричного опису наповнення ідентичності у Е. Еріксона, Дж. Марсія та А. Ватерман чітко відносять змістовне наповнення ідентичності до *смислової* сфери буття особистості. Це на нашу думку пов'язане з тим, що саме вони вперше спробували дослідити

даний конструкт емпіричним шляхом, що потребувало максимальної її, ідентичності, операціоналізації.

Таким чином, вже в роботах послідовників Е. Еріксона в якості змістовного наповнення ідентичності виступають смислові конструкти – потреби, цінності, переконання і т. п.

Додамо, що за вдалим висловом А. В. Толстих проблема пошуку власної ідентичності була «завданням на смисл» і для самого Еріксона» [141, с. 8].

Таким чином ми можемо зафіксувати, що в рамках усіх трьох теоретичних підходів (психодинамічному, екофасилітаційному та діяльнісно-смислового) ми можемо вести розмову про *смислову природу* феномену ідентичності.

Зазначимо, що такий погляд на природу даного феномену дозволяє нам:

1) Подолати ті перешкоди на шляху її вивчення, на які вказував ще Е. Еріксон. Так в роботі «Ідентичність: юність та криза» він висловлює думку, що «традиційний психоаналіз не здатен цілком опанувати ідентичність, тому що він не напрацював термінологію яка б описувала середовище» [141, с. 33]. При цьому, автор має на увазі не тільки зовнішнє, але і внутрішнє середовище людини, яке саме у вітчизняній традиції і є смисловим «за визначенням».

2) Збагатити теоретичну базу дослідження за рахунок висловлених Д. О. Леонтьєвим [107] думок про те, що «конкретні смислові феномени – сенси, мотиви, установки і таке інше – лише окремі випадки виявлення єдиної смислової «грибниці», роль якої виповняє система смислових зв'язків, що пронизує всі відносини індивіда зі світом» [107, с. 37]. Зазначимо, що такий підхід може допомогти при поясненні причин різноманітності та мозаїчності проявів смислових за змістовним наповненням феноменів до яких ми схильні відносити ідентичність.

3) Співвіднести емоційно-оціночного компоненту ідентичності з

поняттям *самоствавлення*, яке тісно пов'язане, завдяки зусиллям В. В. Століна та С. Р. Пантілеєва, саме зі смисловим напрямком дослідження психіки. Нагадаємо, що під самоствавленням С. Р. Пантілеєв розуміє «феноменологічно явлене вираження смислу «Я» для суб'єкта», та виділяє в ньому дві підсистеми: *систему самооцінок*, та *систему емоційно-цінностних відношень*, кожна з яких „специфічно пов'язана зі смислом „Я” [112, с. 235]. Саме таке розуміння дозволяє на нашу думку адекватно відобразити «разомкнутість» назовні як самого конструкту ідентичності, так і його емоційно-оціночної складової. Д. О. Леонт'єв в цитовані нами роботі вказує на те, що: «Разомкнутість смислового світу особистості у напрямку до інших смислових світів... означає, що я не є обмежений власним індивідуальним досвідом у якості джерел смислів... але володію нескінченими по суті можливостями розширення мого смислового світу за рахунок інших смислових світів» [107, с. 46].

Підкреслимо, що ця разомкнутість дозволяє нам у подальшому побудувати модель експериментального дослідження взаємного зв'язку ідентичності та ТН у логіці екофасилітаційного підходу що саме і передбачає звертання у кризові моменти формування нової ідентичності особистості до ресурсів найближчого оточення через формування проблемно-орієнтованої групи (ПОГ) [71].

Нагадаємо також, що Е. Еріксон придавав величезне значення у процесі формування ідентичності взаємному впливу «єго» та суспільства, а одним з суттєвих компонентів ідентичності вважав «*значення індивідуума для інших*». Зазначимо також, що саме відчуття реалістичної *самоповаги*, яке, за висловом Е. Еріксона, «поступово переростає у впевненість, що «єго» може ефективно сприяти досягненню реального колективного майбутнього, переконання, яке формує в даній суспільній реальності добре організоване «єго» було попередньо названо автором «єго-ідентичністю» [141, с. 58].

Слід додати, що з практичної точки зору це дозволяє нам використати при побудові нашого експериментального дослідження створений В. В.

Століним та С. Р. Пантелєєвим «Тест-запитальник самоствавлення» у якому присутні шкали «Очікуване позитивне ставлення від інших», так «Самоповага» які на нашу думку фактично діагностують зазначені Е. Еріксоном складові ідентичності.

Таким чином ми можемо:

а) Розглядати ідентичність в рамках усіх трьох представлених теоретичних напрямків дослідження як багаторівневу смислову систему, що в свою чергу дозволяє нам пояснити багатогранність, та багаторівневність її феноменологічно зафіксованих проявів, принципову разомкнутість «назовні», незавершеність та відносність її змістовного наповнення, тісний зв'язок зі сферою самопочуття та ставлення людини до себе, та віднести ідентичність (разом з ТН) до розряду *інтегральних характеристик особистості*, що є принципово важливим для подальшої логіки побудови нашого дослідження, оскільки, як зазначалось вище, подібним феноменам з одного боку є притаманними ряд якостей, що значно утруднюють їх дослідження у традиційній картезіанській логіці лінійних взаємозв'язків, а з іншого – це дозволяє нам спробувати побудувати модель дослідження в нелінійній логіці екофасилітаційного та діяльнісно-смислового підходів.

б) Представити емоційно-оцінну складову ідентичність у термінах вітчизняної наукової традиції як самоствавлення.

в) Виділити *кілька вимірів* у сучасному розумінні феномену ідентичності, це: *змістовне наповнення конструкту* (засвоєні соціальні ролі, потреби, цінності, переконання); *сферу ресурсів та механізмів функціонування* (наявні можливості психологічних механізмів, успішний досвід функціонування, здібності); *та емоційно-оцінну сферу* (ставлення до себе та відношення оточуючих).

г) Використати при побудові моделі вимірювання ідентичності відповідний запитальник, який вимірює як загальне самовідношення, так і відповідні його компоненти, які за нашими висновками співпадають з виділеними Е. Еріксоном компонентами психодинамічної моделі цього

феномену.

Наступним важливим питанням у нашому дослідженні є питання механізмів розвитку ідентичності.

Як зазначає у своїх роботах П. В. Лушин, існує дві форми особистісної зміни (набуття нової ідентичності): *зміна-розвиток* та *зміна-перехід*. Вони на думку П. В. Лушина не є антагоністичними за своєю суттю, та можуть співіснувати в рамках розгортання одного тривалого процесу розвитку як альтернативні механізми [68; 71].

Треба зазначити, що психодинамічна концепція формування та розвитку ідентичності, як і належить теорії розвитку особистості (нагадаємо, що вона є складовою частиною теорії епігенетичного розвитку особистості Е. Еріксона) містить у собі як спробу пояснення загальних закономірностей формування і наступного розвитку феномену ідентичності у онтогенезі, так і посилання на конкретні механізми формування ідентичності.

Вже у роботах Е. Еріксона ця концепція передбачає безперервний розвиток ідентичності особистості з використанням «класичного» психодинамічного механізму *ідентифікації*. Як зазначає Ф. Райс (2000): «Еріксон описує формування ідентичності як *процес вибору*, що відбувається шляхом дослідження різноманітних варіантів та випробування ролей» [114, с. 240]. Послідовник Е. Еріксона Дж. Марсія, у своїх останніх роботах вводить розмежування «двох шляхів досягнення ідентичності: 1) *поступове усвідомлення* певних відомостей про себе (ім'я, громадянство, наявність здібностей і т.д.)... 2) *самостійне прийняття* людиною рішення відносно того яким йому бути» [112, с. 477]. А. Ватерман також вважає, що формування ідентичності це «*серія взаємозалежних виборів*» за допомогою яких людина приймає власні цілі, цінності, переконання», а згідно з його моделлю «розвиток ідентичності не є лінійним процесом, він може рухатись у зворотній бік, таким чином повертаючись на більш низький рівень» [112, с. 477]. Стефан, Фрейзер та Марсія також вважають, що «індивіди можуть проходити через певні етапи розвитку ідентичності більше одного разу в

житті» [114, с.246].

Таким чином представники психодинамічного напрямку у якості конкретного механізму розвитку ідентичності презентують *механізми послідовного вибору чи поступового усвідомлення* змістовного наповнення власної ідентичності, що в термінах екофасилітаційного підходу може бути розглянуто як *зміна-розвиток*.

В той самий час в концепції П. В. Лушина механізм переходу до нової ідентичності розуміється як одномоментна метаморфоза (*зміна-перехід*) усієї системи ідентичності до нового її якісного стану, що складається з п'яти стадій:

1) *відносного застою* – особистість ізживає ресурси наявної ідентичності, що проявляється в «успішній інтерпретації явищ та об'єктів власного середовища», та супроводжується наростанням внутрішнього протиріччя між застарілим Я-образом та почуттям незадоволення, яке має адаптивну функцію;

2) *нелокалізованості або передтравми* – «суб'єкт знімає границі особистості та починає сканувати середовище на предмет знаходження емоційно значущого об'єкта»;

3) *психологічна травма* («парадоксальна допомога») – «формування нової границі особистості» шляхом «захоплення» раніше неприйнятної частини внутрішнього об'єкту;

4) *терпіння або посттравми* – відбувається «процес десенсибілізації особистості до нормативів «інеродної ідентичності»;

5) *відносної стабілізації* – нове самосприйняття та нове сприйняття середовища, яке «набуває ознак втраченої щільності та непередбачуваності» [71, с.103].

Зазначимо, що у діяльнісно-сміслового напрямку описаний процес саморегуляції який на нашу думку займає проміжне становище між психодинамічним (зміною-розвитком) та екофасилітаційним (зміною-переходом) розуміннями. Так Д. О. Леонт'єв [104] наводить такий опис його

механізму: «У процесах саморегуляції є наявними два протилежних процеси, що знаходяться між собою у відносинах взаємного доповнення та чергування у вигляді фаз взаємодії зі світом, які змінюють одна одну. Перша фаза – розкриття, розширення спектру можливостей дії, максималізація потенційних смислів, що може нести у собі ситуація, толерантність до невизначеності, розкриття потенціалу свободи. Друга – закриття, звуження спектру можливостей, опанування їхньою надмірністю шляхом здійснення вибору та переходу до реалізації, подолання невизначеності, розкриття потенціалу відповідальності» [104, с.46].

Як бачимо, смисловий механізм також передбачає зазначене у екофасилітаційному підході розширення можливостей під час «розкриття потенціалу свободи» («зняття границь особистості»), але у якості кінцевого механізму використовує тотожний з психодинамічним механізм *здійснення вибору* для «подолання невизначеності» та «розкриття потенціалу відповідальності». Подібні розбіжності можна пояснити тим, що обидва підходи, психодинамічний та діяльнісно-смисловий розглядають процес особистісної зміни у логіці успішної *адаптації* в той час, коли екофасилітаційна парадигма виходить з логіки змінення в умовах *виживання* (див. також [12]). В таких умовах ступінь «свободи вибору» суб'єктом особистісного змінювання (чи «не змінювання»), є значно обмеженим самою логікою змінення як виживання. Оскільки в цьому контексті мова іде, перш за все, про збереження психологічної та фізичної цілісності самого суб'єкта. А «ситуація напруження» що викликана наявним «внутрішнім конфліктом» (в термінах смислового підходу) переосмислюється П. В. Лушиним як кризова перехідна форма, яка є складовою частиною механізму зміни-переходу до нової ідентичності.

Слід зазначити, що, головним об'єднуючим чинником для усіх трьох варіантів розуміння розвитку ідентичності є розуміння значення та змісту поняття кризи для динаміки цього процесу.

При цьому, погляди представників усіх напрямків збігаються як у

розумінні *причин виникнення* кризового стану, так і у розумінні його *сутності та значення* для розвитку ідентичності.

Поняття *кризи*, як головного показника наявності процесу формування ідентичності було введене Е. Еріксоном, та розвинуте Дж. Марсія та А. Ватерманом. Змістовне наповнення цього етапу розвитку ідентичності можна звести у редакції зазначених авторів до періодично виникаючої необхідності здійснити свідомі, чи несвідомі «перевибори» різноманітних складових частин ідентичності, для утворення за допомогою «роботи его» нового «гештальту».

Звернімо особливу увагу на те, що в дослідженнях сучасних представників психодинамічної школи, з'являються припущення, щодо нерівномірності, та безперервності проходження людиною криз ідентичності протягом усього життя. Так Д. Маттесон ввів поняття «багатофазної кризи» для визначення того факту, що в різних областях та сферах життя людини ідентичність розвивається по-різному. Дж. Колеман Т. виявив, що проблематичність різних областей залежить від віку людини. А. Ватерман вказував, що «почуття вирішеності, досягнення ідентичності руйнується по мірі того як *цілі, цінності та переконання... перестають відповідати вимогам життя*». І якщо не вмикається механізм вирішення кризи, людина може знов поринути у дифузний стан ідентичності [112, с.477].

Зазначимо, що наведені у останньому твердженні *сміслові причини виникнення кризи ідентичності* добре корелюють з причинами виникнення кризових явищ, які наведені у екофасилітаційному та смислового підходах: особистість ізживає ресурси наявної ідентичності, зовнішній контекст набуває для особистості ознак передбачуваного та «прозорого» буття [71, с.103]. Або, говорячи мовою представників «сміслового» напрямку, криза виникає в момент, коли людина починає «гостро переживати дефіцит смислу» [107, с.30].

Слід зазначити, що *опис характеру та інтенсивності кризових проявів* практично не відрізняється в залежності від концептуального підходу.

Так згідно з уявленнями представників психодинамічного напрямку суб'єкт потрапляє до кризового стану, інтенсивність проявів якого може коливатись від нормативної, «необхідної» кризи (експериментування зі стилями життя, пошук інформації, випробування різноманітних варіантів, цікавість та радісне передчуття), до негативних станів: відчуження, песимізму, апатії, тривоги, почуття безпорадності та туги.

Згідно з поглядами П. В. Лушина «критерієм початку останнього (зміни-переходу – А. Г.) виступає близька до посттравматичної симптоматики» [71, с.171].

У діяльнісно-смиловому підході: «Розвивається внутрішній конфлікт, ситуація напруження, яка потребує того чи іншого вирішення» [90, с. 68 - 69].

Важливим для нас є той факт, що як у екофасилітаційному так і у діяльнісно-смиловому підходах поняття кризи тісно пов'язане з поняттям *ситуації невизначеності*, яка виникає в кризовій *точці* змінення, а серед особистісних якостей, що сприяють успішному виходу з кризи називається ТН. «Суб'єкт приходить до необхідності якісної перебудови стану дисбалансу та нестабільності, і саме вона (ситуація напруження – ремарка А. Г.) виступає мотиваційною складовою виходу з точки невизначеності... В цій точці людина потрапляє в ситуацію вибору, боротьби мотивів, необхідності прийняття рішення, переосмислення цінностей та смислів... Тільки в цій точці можливе народження чогось принципово нового, такого, що раніше не існувало для людини, але у рівній мірі в ній є можливою і відмова від необхідності змінюватись» [90, с. 68 - 69].

В теорії П. В. Лушина, момент початку особистісної зміни також графічно представлений у вигляді точки «в якій суб'єкт переходу знімає супротив старої ідентичності і фактично потрапляє з одного боку у нульову позицію, а з іншої – до поля мало чим обмежених можливостей» [71, с. 38 - 39]. В межах екофасилітаційної парадигми П. В. Лушин розуміє *невизначеність* як розбіжність між старим та новим образом (конфігурацією) ідентичності. «Якщо новий образ тільки будується і ще не підтверджена його

істинність, тоді між ними (старим та новим Я-образами – ремарка А. Г.) встановлюються відносини потенційно можливої, але не виявленої адекватності. Це і є невизначеність» [71, с.49]. Або, якщо переформулювати це визначення в логіці смислового підходу, невизначеність виникає між старими та виникаючими новими смисловими конструктами, які складають змістовну конфігурацію ідентичності.

Слід зазначити, що не дивлячись на те, що Е. Еріксон безпосередньо не вказує на факт виникнення ситуації невизначеності, наведений нами вище феноменологічний опис кризи ідентичності та факт використання у концепції Е. Еріксона - Дж. Марсія для формування та розвитку ідентичності механізму вибору, дозволяють нам з впевненістю стверджувати, що у психодинамічному напрямку криза ідентичності також пов'язана з виникненням ситуації невизначеності.

Більше того, саме у статусній моделі формування ідентичності поняття кризи застосовується як один з критеріїв визначення статусу.

Таким чином ми довели, що усі три підходи до розуміння процесу розвитку ідентичності, не дивлячись на їх різне походження, можуть бути розглянуті в рамках нашого дослідження як такі що доповнюють один одного та мають багато спільних рис, про що свідчать: а) спільне визнання смислової природи феномену ідентичності; б) загальне розуміння значення кризового стану для процесу розвитку ідентичності, та в) визнання факту виникнення під час розгортання цієї кризи ситуації невизначеності.

Таким чином, ми маємо три теоретичних підходи, що описують взаємно пов'язані процеси та механізми зміни ідентичності.

По-перше, теорію Е. Еріксона та його послідовників, яка передбачає формування та розвиток ідентичності у логіці поступової зміни та вибору окремих складових ідентичності з яких в юнацькому віці в нормі складається цілісна конфігурація, яка протягом життя може зазнавати змін шляхом повернення людини або до дифузного стану компонентів ідентичності без намагань її реконструкції та оновлення, або до стану мораторію – своєрідної

відстрочки від вступу у активне соціальне життя з метою завершення пошуку власної ідентичності. При цьому використовуються психодинамічний механізм ідентифікації, та інтегруюча робота «єго», а суб'єкт потрапляє до кризового стану, інтенсивність проявів якого може коливатись від нормативної, «необхідної» кризи (експериментування зі стилями життя, пошук інформації, випробування різноманітних варіантів, цікавість та радісне передчуття), до негативних станів: відчуження, песимізму, апатії, тривоги, почуття безпорадності та туги.

По-друге – смисловий підхід Д. О. Леонтьєва, в рамках якого процес особистісної зміни є детермінованим внутрішнім потягом особистості до виявлення власних потенційних можливостей, що породжує нові мотиви та шляхи їхньої реалізації, що, в свою чергу, призводить до зростання внутрішньої ситуації напруги, яка може бути вирішена за допомогою здійснення вибору «незмінності чи невідомості» (С. Мадді). Як результат – людина може змінитися, чи відмовитись від змінення.

По-третє - теорію П. В. Лушина, яка розглядає процес особистісної зміни (формування нової ідентичності) як безперервний та такий, що на сучасному етапі розвитку суспільства забезпечує виживання людини. При цьому використовується описаний П. В. Лушиним механізм переходу до нової ідентичності як незворотного, нелінійного, малопередбачуваного та імовірного процесу зміни усієї конфігурації ідентичності, як складної відкритої смислової системи, що передбачає можливість переходу до принципово нових можливостей.

Якщо спробувати узагальнити всі вищенаведені погляди на процес розвитку ідентичності, то ми отримаємо таку схему:

1. Формування ідентичності розпочинається у дитинстві та продовжується на протязі усього життя особистості.

2. У внутрішній природі самої особистості та в зовнішніх умовах її функціонування у суспільстві закладені причини, що періодично породжують кризові явища, які призводять до руйнування старої

конфігурації ідентичності та необхідності її зміни.

3. При цьому інтенсивність та характер кризових явищ може коливатись від тимчасової відстрочки («тайм-ауту») у вирішенні цієї проблеми, до глибинних кризових проявів, які за інтенсивністю можуть бути прирівняні до посттравматичних розладів.

4. В момент проходження кризи особистість опиняється в ситуації невизначеності смислових підвалин власного буття.

5. Успішність виходу з цієї ситуації залежить як від особистісних рис (відкритість досвіду, ТН, спонтанність, здатність йти на ризик), так і від свободної волі суб'єкта.

6. Вихід з невизначеної ситуації пов'язаний з набуттям особистістю нової конфігурації ідентичності, що може призвести як до збереження задовільного рівня адаптації так і до набуття принципово нових можливостей.

Слід також зазначити, що в межах цієї моделі в однаковій мірі можливе використання як зміни розвитку, та зміни-переходу. Єдиним критерієм для розрізнення яких на практиці на цьому етапі дослідження може виступати інтенсивність прояву кризових явищ.

Таким чином, ми побудували узагальнену теоретичну модель процесу розвитку ідентичності в рамках якої ми будемо вивчати взаємодію ТН та ідентичності. До того ж ми маємо змогу розглянути взаємовідносини ТН та ідентичності у рамках обох існуючих типів особистісного змінення – зміни розвитку, та зміни-переходу.

Наступним важливим питанням є визначення в рамках описаного механізму розвитку ідентичності потенційних «місць» виникнення ситуації невизначеності.

Свого часу послідовник Е. Еріксона, Дж. Марсія запропонував статусну модель сформованості ідентичності. В ній від виділяє чотири статуси ідентичності – дифузної, визначеної наперед ідентичності, статус мораторію та статус досягнутої ідентичності. Поділ на статуси він здійснював за двома

критеріями: 1) наявність, або відсутність кризи (процесу пошуку ідентичності); 2) наявність або відсутність одиниць ідентичності – значущих цілей, цінностей, переконань (див. табл. 2.1) [112, с.474].

Слід зазначити, що це єдина з відомих нам теоретичних моделей розвитку ідентичності яка не тільки має чіткі критерії визначення різних етапів/станів формування ідентичності, але і має вимірювальну методику за допомогою якої ми можемо визначити ці статуси.

Принциповим фактором (принциповою ознакою) для виділення досягнутого статусів ідентичності є її *спосіб утворення* - факт самостійного пошуку індивідом (проходження кризи) власної ідентичності. Так набуття особистістю досягнутого статусу ідентичності означає те, що вона успішно пройшла через кризу та зробила свій усвідомлений вибір на користь наявної конфігурації.

Таблиця 1.1

Статуси ідентичності за Дж. Марсія [112, с. 471].

Одиниці ідентичності	Після кризи	Криза	До кризи
Сформувались	Досягнута ідентичність	—	Визначена наперед ідентичність
Не сформувались	Дифузна ідентичність	Мораторій	Дифузна ідентичність

Слід зазначити, що згідно концепції статусів ідентичності Дж. Марсія людина зовсім не обов'язково переживає кризу ідентичності. Так, в разі утворення «визначеної наперед» ідентичності, людина присвоює певні цінності, цілі та переконання без проходження етапу власного пошуку, як результат ідентифікації з батьками, чи іншими значущими особами. При цьому, «зміст та сила цих елементів ідентичності можуть бути такими самими, як і у осіб, що досягли її самостійно» [112, с. 475].

Таким чином, з погляду стану системи, немає принципової різниці між

досягнутою та передчасною ідентичністю, оскільки в обох випадках ми маємо справу з наявністю сформованої, сталої смислової системи, та відсутністю будь-яких кризових проявів.

В той же час «дифузний» статус, та статус «мораторію» Дж. Марсія диференціює за принциповою ознакою - наявність кризи (здійснення процедури вибору) ідентичності (мораторій), або відсутності цього процесу (дифузний). При цьому, обидва статуси різняться і за описом характеру кризових проявів. У випадку дифузної ідентичності – це негативні стани, що можуть включати в себе «песимізм, апатію, сум, невизначену злобі, відчуження, тривогу, почуття беспорядності та безнадії» [112, с. 475]. Перебування у стані мораторію характеризується невизначеністю та активним пошуком нових підвалин власного буття. Вона може розпочинатись навіть з приємних почуттів «радісного очікування», але у разі тривалого перебування чи невдалого проходження кризи людина може опинитись у важкому психологічному стані.

Зазначимо, що з точки зору логіки екофасилітаційного підходу, *єдиним кризовим* (у розумінні наявності зміни) статусом ідентичності можна вважати саме статус *мораторію*. В ньому єдиному є присутніми процеси пошуку нової ідентичності - особистісної зміни (у термінах П. В. Лушина). А кризові ознаки, притаманні дифузному стану у цій логіці можна вважати наслідками «дефектної організації» наявної системи ідентичності. Таким чином саме стан *мораторію* можна вважати *перехідним* відповідно до поглядів екофасилітаційного підходу.

Таким чином, кожен із зазначених статусів ідентичності може бути розглянутий: а) у логіці психодинамічного підходу як *стадія розвитку ідентичності*, та б) у системній парадигмі як *опис якісного стану системи ідентичності*, кожен з яких має власні характерні особливості, та невизначену тривалість існування. Статус *мораторію* при цьому, може бути розглянутий як такий, що відображує перехідний стан системи ідентичності, що надає нам можливість розглядати процеси, що проходять в межах цього статусу з

позицій екофасилітаційного та діяльнісно-сислового підходів до вивчення ідентичності. Що, відповідно, значно розширює наше розуміння статусів ідентичності, та надає нам змогу дослідити вплив ТН на процес розвитку ідентичності у більш широкому контексті обох механізмів змінення.

Додатковими аргументами на користь нашого розуміння може служити те, що як сам Е. Еріксон так і його послідовники Дж. Марсія та А. Ватерман не тільки визнають можливість «звалювання» людини у кризове становище з будь-якого статусу/стану ідентичності, але і вказують на статус мораторію як такий в якому саме і відбуваються процеси змінення. (більш докладно див. [112; 140-141; 168]).

Висновки до першого розділу

Проведене нами теоретичне дослідження проблеми дозволяє зробити наступні висновки:

1) Толерантність до невизначеності – це властивість особистості, яка дозволяє витримувати кризові прояви, пов'язані з невизначеністю смислових підвалин власного буття, що виникають під час переходу до нової ідентичності.

2) На сучасному етапі дослідження феномену толерантності до невизначеності не існує єдиного підходу до розуміння феноменологічної сутності цього феномену, відсутні також загальновизнані уявлення про механізми його виникнення та функціонування. Таким чином, толерантність до невизначеності можна віднести до розряду *інтегральних характеристик особистості*, чії феноменологічні властивості не передбачають наявності чітких уявлень як про сутність, так і про механізми розвитку і функціонування.

3) Психологічному феномену толерантності до невизначеності притаманний досить високий рівень невизначеності, що ми схильні розглядати як одну з *базових умов* проведення нашого дослідження.

4) Спираючись на наявні описи проявів толерантності до невизначеності у психічному житті індивіда, ми виділили кілька складових цього феномену: *когнітивну* складову, представлену здатністю до обробки інформації та розв'язання проблем, *поведінкову* сферу, що проявляє себе у здатності до певного типу поведінкового реагування на ситуацію невизначеності (гнучкість, ригідність, завмирання), а також *мотиваційну* (потяг до перебування у невизначених ситуаціях, їх пошук), *ресурсну* (пошук джерел нової інформації), *емоційно-оцінну* (ставлення до факту перебування у невизначених ситуації як до виклику, чи невідворотної необхідності, або як до загрози, та відповідне емоційне реагування) та *вольову* (здатність до прийняття рішень) складові. Враховуючи висунуту нами гіпотезу щодо важливої ролі смислової сфери у процесі взаємодій між толерантністю до невизначеності та розвитком ідентичності, ми також виділили *діяльнісно-смислову* складову толерантності до невизначеності як усвідомлення людиною сутності цього феномену.

5) В історії дослідження толерантності до невизначеності можна виділити *чотири етапи*, які різняться за своїм змістом та інтенсивністю наявних наукових досліджень, та чотири *тематичні напрямки* досліджень: а) дослідження особистісних властивостей толерантної та інтолерантної до невизначеності особистості; б) дослідження взаємодії толерантності до невизначеності та інших психологічних конструктів; в) дослідження різноманітних аспектів власне самого феномену толерантності до невизначеності; г) дослідження причин виникнення різних видів ситуації невизначеності, у зв'язку зі способами її «опанування/толерування».

б) Результати досліджень зарубіжних та пострадянських науковців засвідчують наявність взаємозв'язку між толерантністю до невизначеності та креативністю, творчим мисленням, рівнем тривоги, ступенем задоволення від виконаної роботи та іншими психологічними феноменами; вона також розглядається як важливий компонент організації навчального процесу, який сприяє напрацюванню в учнів прийомів подолання невизначеності; показник

толерантності до невизначеності також використовується у якості параметра при проведенні стандартизації та валідації методик; у відомих нам дослідженнях не розглядається питання ролі толерантності до невизначеності у розвитку ідентичності.

7) Феномен ідентичності також, може бути віднесений до розряду *інтегральних характеристик особистості*, що є принципово важливим для подальшої логіки побудови нашого дослідження, оскільки це дозволяє нам спробувати побудувати модель дослідження в нелінійній логіці екофасилітаційного та діяльнісно-сміслового підходів.

8) У сучасному розумінні феномену ідентичності можна виділити наступні виміри: *змістовне наповнення конструкту* (засвоєні соціальні ролі, потреби, цінності, переконання); *сфера ресурсів та механізмів функціонування* (наявні можливості психологічних механізмів, успішний досвід функціонування, здібності), *та емоційно-оцінну сферу* (ставлення до себе та відношення оточуючих).

9) Існує співпадіння ключових положень що до розуміння природи ідентичності та процесу її розвитку у екофасилітаційному, психодинамічному та діяльнісно-смісловому напрямках дослідження цього феномену, поєднання яких, на нашу думку, відбувається через: а) визнання в рамках усіх трьох підходів смислової природи феномену ідентичності, б) спільне розуміння значення для формування ідентичності факту проходження кризового стану, в) наявності при цьому ситуації невизначеності, г) визнання важливого значення толерантності до невизначеності для виходу з кризи. Це дозволяє нам при побудові моделі емпіричного дослідження з використанням створеного в рамках цих підходів методичного інструментарію використовувати теоретичні положення цих підходів як такі, що доповнюють один одного.

10) Побудована узагальнена теоретична модель розуміння процесу розвитку ідентичності на основі якої ми будемо здійснювати вивчення впливу толерантності до невизначеності на розвиток ідентичності. В межах

цієї моделі у рівній мірі можливе використання обох форм переходу до нової ідентичності, - як *зміни-розвитку*, так і *зміни-переходу*. При цьому однією з головних ознак «запуску» механізму переходу виступає наявність різної інтенсивності *кризових проявів* до яких належить і виникнення ситуацій невизначеності.

11) Методичну основу емпіричної частини нашого дослідження, поряд з аналізом отриманих кількісних показників складових компонентів зазначених феноменів, буде складати якісний аналіз *системи взаємозв'язків як між окремими компонентами кожного з конструктів, так і між самими конструктами*, як складовими єдиної системи процесу формування та розвитку ідентичності (особистісного змінювання). Цей аналіз буде здійснюватись окремо для кожного з етапів (статусів) розвитку ідентичності. При цьому кожен з таких етапів може бути розглянутий з огляду на погляди Дж. Марсія одночасно як етап послідовного розвитку, так і наявний якісний стан системи ідентичності.

Позиції та результати теоретичного аналізу, що викладено у розділі, опубліковано у наступних друкованих працях автора:

1. Гусев А. И. К вопросу о видах толерантности к неопределенности / А. И. Гусев // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. - К. : Міленіум, 2006. - Вип. 30. – С. 54 – 63.

2. Гусев А. И. Проблематика научной классификации толерантности к неопределенности / А. И. Гусев // Наука и образование. – 2005. - № 5-6. - С. 42 – 45.

3. Гусев А. И. Толерантность к неопределенности : проблематика исследований / А. И. Гусев // Практична психологія та соціальна робота. - 2007. - № 8 – С. 75-80.

4. Гусев А. І. До питання розуміння природи феномену ідентичності та механізмів його розвитку у поглядах представників психодинамічного, діяльнісно-сміслового та екофасилітаційного напрямків дослідження / А. І.

Гусєв // Україна в Європі: ювілейний вип. наук. праць до 10-річчя Одеського інституту МАУП : за матеріалами Всеукраїнської конференції «Проблеми політико-правового забезпечення євро- та євроатлантичної інтеграції України» та «круглих столів» інституту. – Одеса : Негоціант, 2008. – С. 285 – 293.

5. Гусєв А. І. До питання смислової природи феномену ідентичності особистості / А. І. Гусєв // Психологічна безпека та адаптація особистості : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Дніпропетровськ, 7-8 листопада 2007 року) / М-во освіти та науки України, Дніпропетровський гуманітарний ун-т, Всеукраїнська громадська організація «Спілка захисту сім'ї та особистості». – Дніпропетровськ, 2007. – С. 23 – 31.

6. Гусєв А. І. Проблематика толерантності до невизначеності в аспекті розвитку ідентичності особистості / А. І. Гусєв // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред.. С. Д. Максименка. – К., 2007. - Т. 9, ч. 2. – С. 93 – 99.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ НА РОЗВИТОК ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Нагадаємо, що головною метою нашого дослідження є дослідження толерантності до невизначеності як однієї з детермінант процесу особистісного змінювання, що розглядається як перехід до нової ідентичності.

Емпірична частина дослідження складається з двох етапів.

1) Перевірка дібраних комплексів вимірювання феноменів ТН та статусів ідентичності на предмет відповідності поставленим завданням, а також дослідження взаємозв'язків між ТН, ідентичністю та показниками смислової сфери для перевірки гіпотези про активне залучення смислової сфери особистості до взаємодії між ТН та розвитком ідентичності.

2) Вивчення ролі ТН у розвитку ідентичності, з урахуванням наявності двох форм особистісного змінювання – зміни-розвитку, та зміни-переходу.

Відповідно на кожному з етапів дослідження виникає кілька різнопланових завдань. Так, завданнями *першого етапу* ми вважаємо:

1) Створення власного психодіагностичного комплексу для вимірювання феноменів ТН та статусів розвитку ідентичності з урахуванням цілей та завдань дослідження.

2) Перевірка запропонованого нами комплексу вимірювання феноменів ТН та статусів ідентичності, на предмет його відповідності поставленим у дослідженні завданням, в тому числі визначення того, які сегменти феноменологічного поля ТН вимірюють наявні спеціалізовані методики.

3) Дослідження взаємозв'язків між ТН, ідентичністю та показниками смислової сфери з метою виявлення загальних тенденцій розвитку системи «ТН – ідентичність».

З метою реалізації цих завдань ми плануємо послідовно проаналізувати

отримані на усій вибірці досліджуваних первинні, та оброблені за допомогою кореляційного та факторного аналізів даних. А також систему наявних взаємозв'язків між обома конструктами та всередині кожного з них.

Головним завданням *другого етапу* є вивчення ролі ТН у розвитку ідентичності. Для чого ми плануємо дослідити рівень прояву, та характер внутрішніх взаємозв'язків між компонентами ТН та ідентичності в середині кожного зі статусів ідентичності (за методикою Дж. Марсія) за допомогою первинної обробки даних, а також кореляційного та факторного аналізів.

2.1. Огляд методик дослідження толерантності до невизначеності та підходів до її вимірювання

З моменту виділення феномену ТН І Френкель-Брунсвік, було здійснено багато спроб створити валідну та надійну методику вимірювання ТН та ІТН. З початку, ТН була складовою шкали упереджень Х. Г. Гоша. З часом було створено кілька спеціалізованих шкал: Баднера, Ерліха, Райдела та Розена, МакДональда, Нортонна, Вігано ля Росо, Натта та Маклейна [18; 64; 90; 109; 136].

«Шкала толерантності-інтолерантності до невизначеності Баднера» являє собою особистісний запитальник, в якому використовується шкала сумарних оцінок Лайкерта, яка складається з 16-ти пунктів [101]. Ця методика стала прототипом усіх у подальшому створених запитальників. Слід зазначити, що в роботах кількох авторів (В. Оуен, Р. Свіні, Дж. Дж. Рей) [173-176] є посилання на сумнівну надійність методики.

У 1970 році А. МакДональд модифікував запитальник Райдела та Розена, що демонстрував високу конструктивну валідність, та додав до нього для підвищення надійності чотири додаткових пункти: два з Каліфорнійського психологічного запитальника; та два – зі шкали конформності Баррона. Таким чином, у шкалі МакДональда збереглась конструктна валідність попередниці, та одночасно підвищився рівень

надійності та внутрішньої узгодженості [163; 167].

У 1981 році М. Дж. Кіртон проаналізував шкали Баднера та МакДональда на вибірці з 630 осіб та отримав значущі та внутрішньо узгоджені результати тільки після аналізу кожного з пунктів запитальників та редукції шкал. При цьому, запитальник Баднера продемонстрував на 13-ти різноманітних вибірках низьку внутрішню узгодженість («альфа» Кронбаха варіювала від 0,30 до 0,62 з середнім значенням 0,49) [163].

Слід зазначити, що результати дослідження проведеного Кіртоном відносно шкали МакДональда не знайшли свого підтвердження у більш пізніх дослідженнях. Так, згідно з даними, що наведені у роботі М Лейна та К. Кленке [164] альфа Кронбаха для шкалі МакДональда складає 0,78, на відміну від шкали Баднера (0,59). При цьому автори вказують на те, що на думку Ньюнеллі для наукових досліджень є придатними методики з внутрішньою надійністю у межах (альфа) від 0,70 до 0,80 [163].

У 1975 році Р. Нортон запропонував до використання власну методику вимірювання ТН – «Вимірювання толерантності до невизначеності – 50», яка за даними автора має високу внутрішню ($r = 0,88$) та ретестову ($r = 0,86$) надійність, а також «адекватну» змістовну та конструктну валідність [137; 171].

Запропонований Д. Л. Вігано ля Росо запитальник ТН, має високі значення узгодженості пунктів шкали; у ньому вперше у історії дослідження ТН використовується факторний аналіз, та на його основі виділені три фактори ТН: «Інтолерантність», «Безпека» та «Ризик». Оригінальною є також і специфічна форма подання пунктів запитальника: досліджуваному пропонують на висловити власну думку с приводу запропонованих ситуацій, а оцінити власне вміння упоратись з невизначеністю [136].

Шкала толерантності/інтолерантності Натта є модифікованим варіантом методики Баднера. Дафт та Маркіс описують її наступним чином: «В цій методиці ставлять 15 запитань щодо особистих та робочих ситуацій, які пов'язані з невизначеністю. Ви повинні проранжувати кожную ситуацію за

шкалою від 1 до 7. Граничне значення для абсолютно толерантної людини – 15 балів, для абсолютно інтолерантної – 105 балів» [173].

У 1993 році Маклейн розробив власну шкалу вимірювання ТН - MSTAT-I. Вона складається з 22-х запитань та є модернізованим варіантом попередніх методик та демонструє високий рівень надійності (альфа 0,86) та сталу кореляцію зі шкалами Баднера та Мак Дональда – 0,37 та 0,58 відповідно [170; 173].

Г. Хофстеде у 1984 році розробив «Індекс уникання невизначеності», що складається з трьох індикаторів – орієнтація на правила, стабільність зайнятості та стрес. Він вважає, що соціальні правила, ритуали, освітні стандарти, релігійна орієнтація та технології культурально обумовлюють форми реагування індивіда на невизначеність та, як наслідок, що різні культури виробляють у своїх представників різну ступінь уникання невизначеності. Згідно Хофстеде високі показники індексу свідчать про низький рівень ТН, а низькі, відповідно, про високий рівень ТН, який присутній цієї країні/суспільству/культурі. Під невизначеністю Хофстеде розуміє перебування у неструктурованих ситуаціях. Дослідження проводились у 40 країнах світу, за їх результатами усі країни були розташовані на шкалі відповідно до показника індексу. Греція, Португалія та Японія продемонстрували високі значення, в той самий час. Сінгапур, Данія та Великобританія отримали більш низькі показники. Слід зазначити, що Хофстеде пов'язує цей показник з широким колом явищ, від частоти нещасних випадків на дорогах, до переважаючого стиля керівництва [150; 161].

У переважній більшості згаданий вище вимірювальний інструментарій являє собою особистісні запитальники, що виникли на основі розуміння їхніми авторами суті феномену ТН. Таким чином, змістовне наповнення методик відображає все розмаїття поглядів на суть та природу ТН, що, призводить до виникнення багатьох проблем методологічного та прикладного характеру.

Нажаль саме розмитість уявлень про сутність вимірюваного явища (ТН) призвела до тенденції створення вимірювального інструментарію під конкретне авторське бачення природи даного феномену, що мінімізує можливість співставлення результатів, отриманих при використанні різних методик.

Так, дослідження ТН проводились у різних культурах: індійській, північноамериканській, мексиканській, німецькій, російській. Але результати цих досліджень дуже важко співставити, саме з огляду на зазначені проблеми з вимірювальним інструментарієм [64; 137; 150].

Можна зробити припущення, що з «інструментальними» проблемами частково пов'язана і поява суперечливих даних, стосовно характеру взаємозв'язку ТН та таких психологічних феноменів як тривожність, агресивність, ригідність та інші., що може бути обумовлене використанням вимірювальних методик ТН різних авторів [137; 150; 155; 163; 175].

На теоретичному рівні, деякими західними дослідниками виказуються припущення про те, що наявні методики, скоріше за все, вимірюють різні аспекти прояву феномену ТН [64; 65; 81], але у доступних нам джерелах ми не знайшли ґрунтовних досліджень на цю тему.

Зазначимо також, що додаткових труднощів додає використання адаптованих варіантів згаданих іншомовних методик.

На сьогодні нам відомі російськомовні адаптації як мінімум трьох вимірювальних шкал ТН.

У 1998 році О. Г. Луковицька у рамках виконання дисертаційного дослідження, адаптувала шкалу MSTAT-I Маклейна. Вона здійснила переклад пунктів запитальника на російську мову, а також його психометричну перевірку на вибірці з 130 респондентів [64].

Е данні, щодо успішного використання MSTAT-I московськими дослідниками у рамках емпіричного дослідження особистісного вибору [57] та феномену втрати сенсу [94].

У 2003 році шкала Баднера була перекладена та адаптована Г.У.

Солдатовою та її співробітниками на вибірці до сліду якої входили психологи, лікарі та інженери з Москви [102].

У 2004 році в рамках виконання дипломної роботи М. В. Шалаєв [136] здійснив апробацію російськомовного перекладу методики вимірювання ТН Вігано ля Росо. Як зазначає автор дослідження: «запитальник продемонстрував високий рівень ретестової надійності, його надійність скісно підтверджується вимірами семантичного диференціалу та у подальшому, за умови адекватної його модифікації, можна передбачити, що цей запитальник може стати ефективним методом вимірювання толерантності до невизначеності» [136, ст. 31].

Шкала ТН також присутня серед семи шкал розробленої канадськими вченими Ролніком, Хезером, Голдом та Халом методики «Особистісна готовність до змін (PCRS)». Переклад та апробація цієї методики були проведені Н. Бажановою та Г. Л. Бардієр. При цьому, вибір найбільш вдалих формулювань перекладу було здійснено із залученням двомовних експертів, в тому числі і фахівців у галузі психології. При цьому: «Толерантність до двозначності спирається на спокійне ставлення до відсутності прозорих відповідей, самовладання в ситуаціях, коли є незрозумілою сутність того, що відбувається, чи є незрозумілим фінал справи, коли є невизначеними цілі та очікування, коли справа, що розпочалася залишається незавершеною» (цит. за [100]).

Таким чином, у даний проміжок часу, доступними для використання є три спеціалізовані методики вимірювання ТН (на різних етапах адаптації) та одна методика, що містить у собі субшкалу рівня ТН.

Слід зазначити, що наші трирічні зусилля, спрямовані на пошук у ресурсах Інтернет інших зразків методик вимірювання ТН, в тому числі їх англomовних версій, дали негативний результат. Аналіз отриманої під час цього квазі-дослідження інформації дозволяє стверджувати, що у нашому розпорядженні є наявними дві найбільш популярні методики вимірювання ТН – запитальник Баднера та шкала MSTAT-I Маклейна. Іспаномовна шкала

Вігано ля Росо не є такою саме популярною, як згадані методики. До того ж її адаптація знаходиться на проміжному етапі, що значно ускладнює її використання у наукових дослідженнях. Нажаль, на цей час, у нашому розпорядженні є лише неадаптована англомова версія методики вимірювання ТН Р. Нортон (MAT-50) [171]. Також ми маємо її опис та данні про результати використання її адаптованої у Болгарії версії, на які посилається у власних дослідженнях Катя Стойчева [184-185].

Вище ми вже звертали увагу на відсутність єдиних підходів до вимірювання ТН в західній науковій традиції.

В цьому контексті безсумнівний інтерес викликають роботи російських дослідників, що торкаються проблем діагностики толерантності. В них чітко присутня тенденція до розгляду ТН не як окремого феномену, а як одного з видів прояву «родового» поняття «толерантність». Слід зазначити, що у відомих нам дослідженнях західних вчених ми не зустрічали подібного підходу до вимірювання ТН. В західній традиції дослідження ТН пов'язані головним чином з різноманітними аспектами проблеми подолання невизначеності.

При цьому, у російськомовній літературі, яка присвячена проблемам толерантності переважає: «широке історико-еволюційне розуміння толерантності як соціальної норми, що визначає стійкість до конфліктів у поліетнічному міжкультурному суспільстві» [84, с.7].

Так фахівці Центру Толерантності та Гуманітарних Технологій, створеного на базі кафедри психології особистості факультету психології МДУ та Науково-практичного центру «Гратіс», враховуючи той факт, що „діапазон проявів толерантності як характеристики фізіологічної та психологічної стійкості людини до різних впливів, є надзвичайно широким (він включає в себе як психофізіологічний, так і соціально-психологічний, як індивідуальний, так і груповий рівні)” здійснюють діагностику толерантності за трьома головними напрямками:

- діагностика толерантності як психофізіологічної стійкості

особистості;

- діагностика толерантності як особистісної характеристики;
- діагностики толерантності як системи установок та цінностей особистості.

При цьому методики для вимірювання ТН внесені у розділ діагностики толерантності як особистісної характеристики, а для діагностики ТН запропоновано використовувати вже згадану шкалу Баднера у адаптації Г.У. Солдатової та інших, а також метод малюнкової фрустрації Розенцвейга (більш докладно див. [84; 102; 109]).

Слід зазначити також, що у наведеному у тому ж самому розділі запитальнику для вимірювання толерантності (В.С. Магун, М.С. Жамкочьян, М.М. Магура) серед параметрів видів толерантності які виявляє запитальник, авторами заявлена «толерантність до складності та невизначеності оточуючого світу», але цей параметр є відсутнім як окремий показник у описі методу обробки даного запитальника [84, с. 240 - 255].

У дослідженні М. С. Міріманової та А.С. Обухова [81] ТН розглядається як один з двох «аспектів» толерантності: поряд із зовнішньою толерантністю (до інших) – «переконанням, що вони можуть мати власну позицію, здатні бачити речі з інших (різних) кутів зору, з урахуванням різних факторів», автори розглядають внутрішню толерантність (до невизначеності) як «здатність до прийняття рішень та розмірковування над проблемою, навіть якщо є невідомими усі факти та можливі наслідки». При цьому під толерантністю вони розуміють: «фактор, який стабілізує систему (особистість) зсередини, а також із зовні, фактор, що спрямовує міжособистісні відносини у суспільстві у бік примирення, та такий що пов'язує індивідів з традиціями, нормами, культурою і т.д.». Для вимірювання рівня толерантності автори використовують адаптований метод семантичного диференціалу, а для додаткового вимірювання рівня ТН – запитальник «що виявляє прагнення до визначеності, бажання та вміння діяти за правилами», вихідні дання якого, нажаль не наведені у публікації.

У книзі представниці Санкт-Петербурзької школи Л. Г. Почебут [100] толерантність розглядається як: «такий емоційний стан індивіда, в якому особистісні якості чи поведінка іншої людини йому не подобаються, є емоційно неприйнятними. Але індивід виявляє терпіння та повагу до думки іншого та зберігає стійкість по відношенню до неприємного чи маніпулятивного впливу». В тому ж самому виданні для діагностики ТН пропонується використовувати адаптовані версії згаданих вже канадської методики «Особистісна готовність до змін (PCRS)» та запитальника Баднера у адаптації Г.У. Солдатової та інших.

О. А. Луніна [65], виходячи із розуміння поняття толерантності як «здатності тривалий час витримувати несприятливі впливи без зниження адаптаційних можливостей», висуває припущення, що «толерантність – це свого роду механізм подолання ситуації (coping styles), в якій є присутніми шкідливі для особистості фактори».

Виходячи із запропонованої авторкою моделі дії механізму толерантності, вона пропонує для проведення діагностики визначати умови по відношенню до яких буде визначатись рівень толерантності. «Назвемо це умовно «толерантність до ситуації...». Це поняття нам здається найбільш вдалим, оскільки у нього можна закладати ті характеристики, що будуть актуальними для проведення дослідження».

Серед ситуацій, в яких може діагностуватись толерантність авторка виокремлює наступні категорії:

- ситуація *змінення* (соціально-економічного, геополітичного та політичного, екологічного, демографічного);
- ситуація *наявності відмінностей* (національних, культурних, релігійних, вікових, гендерних, ціннісних, особистісних, мовних, соціального та матеріального статусу, девіантних проявів у поведінці);
- *кризові* ситуації (невизначеності, стресу, надзвичайних ситуацій, катастрофи) [65].

Таким чином, якщо з теоретичного погляду є ряд вагомих аргументів

що до розгляду толерантності як родового поняття при вивченні феномену ТН (що може слугувати поводом для окремої наукової дискусії, яка виходить за рамки нашого дослідження), то практика створення та адаптації вимірювального інструментарію свідчить про те, що у відомих нам методиках вимірювання толерантності, що створення відомими російськими фахівцями, цей феномен розглядається головним чином, як феномен міжетнічної та міжкультурної взаємодії. А для вимірювання ТН пропонується використовувати адаптовані методики західних авторів.

Цей підхід обумовлює виникнення певних протиріч між теоретичними постулатами та практичними аспектами вимірювання толерантності та ТН.

Слід зазначити, що розгляд проблематики вимірювання ТН в логіці системного підходу до вивчення психіки дозволяє нам погодитись з припущенням окремих авторів про те, що наявні методики вимірювання ТН є чутливими до різних аспектів прояву цього комплексного феномену.

З урахуванням цього використання наявних методик вимірювання ТН можливе лише після проведення їх апробації на предмет відповідності цілям та завданням конкретного дослідження.

Таким чином проведений нами аналіз підходів до вимірювання феномену ТН в роботах зарубіжних та пострадянських авторів дозволяє стверджувати, що:

- не дивлячись на велику кількість наявних досліджень відсутні єдині підходи до вимірювання ТН;

- в західній та вітчизняній наукових традиціях проблеми вивчення а, відповідно, і вимірювання ТН є включеними до різних контекстів: в західній традиції вивчення ТН пов'язане безпосередньо з проблематикою подолання невизначеності, у вітчизняній - вивчення ТН пов'язане з дослідженням проблем виховання толерантності;

- відсутність узгодженого вимірювального інструментарію породжує проблеми, що пов'язані зі складністю співставлення отриманих за допомогою різних методик результатів;

- наявний вимірювальний інструментарій являє собою особистісні запитальники, зміст яких відображає розуміння сутності феномену ТН автором конкретної методики;

- на цей час доступними для використання є три спеціалізованих методики вимірювання ТН на різних етапах їхньої адаптації, та одна методика, що містить субшкалу вимірювання ТН;

- з урахуванням завдань нашого дослідження, використання наявного вимірювального інструментарію можливе лише після попередньої апробації.

2.2. Опис психодіагностичного комплексу, спрямованого на дослідження толерантності до невизначеності та статусів ідентичності особистості

Під час проведення дослідження були задіяні такі психодіагностичні методики:

1) Методика «Толерантність до невизначеності» С. Баднера в адаптації Г. У. Солдатової;

2) Шкала толерантності до невизначеності Д. Маклейна (MSTAT-1) в адаптації Е. Г. Луковицької;

3) Методика «Особистісна готовність до змін» (PCRS) в адаптації Н. Бажанової та Г. Л. Бардієр;

4) Тест-запитальник самоствавлення В. В. Століна та С. Р. Пантелєєва;

5) Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтєєва;

6) Методика «Незавершені речення» Дж. Марсія (адаптація та модифікація О. А. Карабанова, В. Р. Орестова)

Нагадаємо, що у розділі нашої роботи, який присвячений опису та аналізу методик виміру ТН, ми прийшли до висновків, що в даний момент відсутні як спільні уявлення щодо суті феномену ТН, так, відповідно, і єдині принципи вимірювання цього феномену. Також ми вказували на те, що наявний вимірювальний інструментарій складається з особистісних

запитальників, кожен з яких вимірює авторське розуміння суті феномену ТН, що, відповідно, значно ускладнює співставлення результатів досліджень, та вимагає попередньої апробації запропонованої моделі вимірювання ТН відповідно до цілей та завдань дослідження. Саме тому, ми вважаємо за потрібне на першому етапі дослідження спробувати дізнатись які сегменти феноменологічного поля ТН вимірюють наявні методики.

При порівнянні методики «Толерантність до невизначеності» С. Баднера зі Шкалою толерантності до невизначеності Д. Маклейна (MSTAT-1) варто звернути увагу на те, що методика С. Баднера базується переважно на оцінці безособових, узагальнено-особових та неозначено-особових тверджень. Лише у пунктах №2 та №13 питання використовується означено-особова форма твердження. Таким чином ця методика здатна діагностувати у суб'єкта ознаки ТН лише опосередкованим шляхом використання механізму проекції. Що наводить нас на думку, що за формою викладення методика Баднера, скоріше за все, діагностує у більшій мірі *емоційно-оцінну складову ставлення суб'єкта до проявів ТН*.

Шкала Д. Маклейна, навпаки, базується на аналізі означено-особових тверджень (крім 17-го пункту, викладеного у неозначено-особовій формі), при цьому, у восьми пунктах з двадцяти двох при формулюванні запитань використовується поняття «невизначеність», що на нашу думку, певною мірою додає багатозначності відповідям на ці пункти, оскільки більшість респондентів розуміють цей термін досить по-різному. Зробимо посилання на дослідження Е. Г. Луковицької, в якому вона приділяє окрему увагу вивченню проблеми багатозначності розуміння поняття «невизначеність» учасниками експерименту [64]. В той самий час, саме особистісна форма постановки запитань, забезпечують необхідний рівень особистісного залучення респондента у процес надання відповіді, що, на нашу думку, є *більш прийнятним для діагностування феноменів, пов'язаних зі смисловим рівнем функціонування психіки*. До того ж ми маємо інформацію про успішне використання шкали Д. Маклейна саме у дослідженнях, пов'язаних зі

смыслом. Так шкала Д. Маклейна включена Д. О. Леонтьевим та його співавторами до тестової батареї структурної діагностики особистісного потенціалу (див. [90, с. 14-17]). Таким чином, ми схильні вважати, що методика Маклейна вимірює *діяльнісно-смысловий* компонент ТН, та має безпосереднє відношення до *усвідомлення* сутності цього феномену досліджуваним.

Слід зазначити, що наявна в методиці «Особистісна готовність до змін» шкала «Толерантність до двозначності» (*tolerance for ambiguity*), яка згідно заявленого авторами змісту: «спирається на спокійне ставлення до відсутності чітких відповідей, володіння собою у ситуаціях, коли є незрозумілою суть того, що відбувається, або є незрозумілим кінцевий результат справи, коли є невизначеними цілі та очікування, коли справа залишається незавершеною» [100], на нашу думку вимірює більш широкий аспект якостей, притаманний саме «толерантності до невизначеності», чим зазначену у перекладі «толерантність до двозначності». Змістовний аналіз п'ятих тверджень цієї шкали дозволяє стверджувати, що вона спрямована на вимір *емоційно-оцінної, та діяльнісної компоненти ТН*. Так три з п'яти тверджень починаються зі слів «Мене дратує...» (№7), «Я відчуваю розгубленість...»(№14), «Терпіти не можу залишати справу незавершеною»(№28), а два твердження (№21 та №35) описують умови успішного виконання певної дії. Щодо перекладу назви цієї шкали авторами адаптації, то ми схильні вважати, що, як зазначалось у відповідному розділі нашої роботи, присвяченому проблемам багатозначності перекладу поняття «*tolerance for ambiguity*», в даному випадку філологічні точність перемогла змістовну адекватність - переклад поняття «*ambiguity*» як «двозначність» є більш точним з філологічного погляду, зробимо посилання хоча б на «Великий англо-російський словник» [9, с.73]. Таким чином ця шкала займає проміжне становище між методиками Бандера та Маклейна.

Інші шість шкал зазначеної методики «Особистісна готовність до змін» можна розділити на дві підгрупи відповідно до завдань нашого дослідження.

До першої підгрупи ми можемо віднести шкали: «Винахідливість», «Сміливість, заповзятливість» та «Адаптивність». На нашу думку вони дозволяють вимірювати якості, які перекривають феноменологічне поле ТН, зазначене нами при аналізі змістовного наповнення цього феномену.

Так «Винахідливість» (resourcefulness) трактується як «вміння знаходити виходи зі складних ситуацій, звертатись до нових джерел для вирішення нових проблем» (тут і далі цитати за [100]). Таким чином, ми можемо стверджувати, що вона вимірює *когнітивний* (розв'язання проблеми) та *ресурсний* (звернення до нових джерел інформації) компоненти феноменологічного поля ТН. Нагадаємо, що згідно з екофасилитаційною парадигмою, саме звертання до нових джерел інформації є одним з головних ресурсних елементів механізму досягнення нової ідентичності.

Шкала «Сміливість, заповзятливість» (adventurousness) трактується як «потяг до нового, невідомого, відмова від випробуваного та надійного» – що буквально є одним з варіантів прояву максимального рівня ТН, та може розглядатись як *неусвідомлювана мотиваційна* складова феномену, що відповідає за «польову поведінку» особистості в умовах невизначеності.

Шкала «Адаптивність» (adaptability) вимірює якість, яка «передбачає здатність змінювати власні плани та рішення, перебудовуватись у нових ситуаціях, не наполягати на власній позиції (думці), якщо того вимагає ситуація». На нашу думку елементи цієї шкали можуть бути проінтерпретовані як такі, що мають відношення до *вольової* сфери особистості, та до психологічної *гнучкості (пластичності) у сфері поведінки* людини.

Нагадаємо також, що протилежною до ТН якістю є інтолерантність до невизначеності (ІТН) яка за думкою окремих авторів є варіантом прояву *ригідності*.

Зазначимо, що саме аналіз наявних зв'язків трьох основних методик виміру ТН з цими трьома шкалами та зі шкалами, що складають вимірювані сторони ідентичності ми плануємо використовувати для визначення

сегментів феноменологічного полю ТН, що вимірюються кожною з задіяних у дослідженні спеціалізованих методик.

Другу підгрупу в методиці «Особистісна готовність до змін» складають шкали «Пристрасність», «Оптимізм» та «Упевненість», зміст яких, на нашу думку, чудово відображає якості притаманні (згідно зі стадіями епігенетичної теорії Е.Еріксона) особистості з успішно сформованою ідентичністю. Так «Пристрасність» (passion) – це «енергійність, витривалість, підвищений життєвий тонус»; «Оптимізм» (optimism) – «великі надії, віра в успіх, небажання орієнтуватись на поганий розвиток подій, намагання зосереджуватись не на проблемах, а на можливостях їх вирішення»; «Упевненість» (confidence) – базується на «вірі у себе, у власні чесноти та сили, в те, що усього можливо досягнути, якщо цього забажати». Таки чином ця підгрупа діагностує якості, притаманні особистості з набутою ідентичністю, і відповідно низькі показники по цих шкалах можна трактувати як ознаку проблем з її, ідентичності, формуванням.

У нашому дослідженні ми використовуємо лише три шкали тесту-запитальник самоствавлення В. В. Століна та С. Р. Пантілеєва з наявних тринадцяти:

1) шкалу S – інтегральне (глобальне) самоствавлення, - яка вимірює інтегральне почуття «за» чи «проти» власного «Я» досліджуваного;

2) шкалу I – самоповага - яка вимірює якість, що за Е. Еріксоном є базовою для формування ідентичності.

3) шкалу III - очікування позитивного ставлення інших людей до себе – яка фактично вимірює один з компонентів ідентичності за теорією Е. Еріксона - «значення індивідуума для інших» [16, с.151-161]).

Методика «Незавершені речення» Дж. Марсія (адаптація та модифікація О. А. Карабанова, В. Р. Орестова) вперше була запропонована Дж. Марсія. Вона придатна для вимірювання як загального рівня розвитку еґо-ідентичності, так і для визначення статусу ідентичності у тій чи іншій сфері формування цього конструкту (професії, релігії та політики). Однією з

особливостей цієї методики є те, що, як вказують у своїй роботі О. А. Карабанова та В. Р. Орестова: «сам Дж. Марсія наголошував на багатозначності висновків, що можна отримати при використанні цієї методики». Так одна з головних проблем полягає в тому, що між загальним рівнем сформованості ідентичності та її статусами немає прямого зв'язку. Хоча у всіх відомих нам теоретичних роботах з цього питання статуси формування ідентичності розглядаються та оцінюються авторами як послідовні етапи зростання «якості» конструкту. Саме тому у нашому дослідженні ми використовуємо обидва показники рівня сформованості ідентичності – загальний рівень, та статуси [44; 91].

Слід також звернути увагу на проєктивний характер методики, та на те, що в основу визначення рівня сформованості ідентичності та її статусів покладено процедуру якісного аналізу відповідей респондентів відповідно до розроблених авторами критеріїв. Головними критеріями для визначення статусу ідентичності є наявність кризи/пошуку та здійснення вибору/наявність системи цінностей та переконань. Згідно з цими критеріями виділяють чотири статуси ідентичності: досягнута – вибір є, пошук є; мораторій – вибору немає, пошук є; визначена наперед – вибір є, пошуку немає (та не було); дифузна ідентичність - вибору немає, пошуку немає. Відповідно кожному зі статусів присвоюється певний бал: дифузна ідентичність – 1, визначена наперед – 2, мораторій – 3, досягнута – 4. Для визначення загального рівня сформованості ідентичності автори адаптованого варіанта методики пропонуються використовувати 3-х бальну систему оцінки, яка створена з опорою на наступні критерії: 1) особливості побудови образу Я; 2) різниця між Я-реальним та Я-ідеальним; 3) суб'єктивне сприйняття відношень з оточуючими; 4) побудова життєвих планів у відповідності з почуттям безперервності існування у часі; 5) почуття власної компетентності у вирішенні життєвих завдань.

Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва за задумом автора діагностує загальний рівень осмисленості життя (ОЖ), а також має

п'ять субшкал:

1. *Цілі у житті* (Цілі)– діагностує «наявність або відсутність в житті досліджуваного цілей у майбутньому, які надають життю осмисленість, спрямованість та перспективу у часі».

2. *Процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життя* (Процес)– «зміст цієї шкали співпадає з відомою теорією про те, що єдиний сенс життя полягає в тому, щоб жити».

3. *Результативність життя, або задоволеність самореалізацією.* (Результат) – відображає «оцінку пройденого відрізка життя, відчуття того, наскільки продуктивно та осмислено була прожита її частина».

4. *Локус контролю – Я* (Я – володар життя) (ЛК – Я) Високі показники відповідають уявленню про себе, як о сильній особистості. Низькі – зневіра у свої можливості контролювати власне життя.

5. *Локус контролю – життя, або керованість життям* (ЛК – Ж). Високі бали – впевненість в тому, що людина може контролювати власне життя. Низькі – фаталізм, переконаність у тім, що людині не спроможна свідомо контролювати життя [61, с.14-15].

За інформацією, наданої Д. О. Леонтьєвим (особисте повідомлення) тест СЖО був замислений як такий, що вимірює лише головну якість – осмисленість життя, а субшкали з'явилися у процесі стандартизації тесту, що має певний вплив на результати математичної обробки отриманих даних. Так, у роботах самого Д. О. Леонтьєва та його учнів при факторному аналізі даних використовується лише загальний показник тесту ОЖ [90, с.19]. Саме тому ми використовували різну кількість шкал цього тесту в залежності від конкретних завдань дослідження та методу математичної обробки даних.

Слід зазначити, що висловлена нами гіпотеза щодо смислового характеру взаємозв'язку між ТН та ідентичністю, та припущення щодо смислового характеру змістовного наповнення самого конструкту ідентичності, обумовлюють подвійну роль показників методики СЖО у нашому дослідженні.

Так, спираючись на наведену вище властиву складним системам якість *ієрархічності* ми, з одного боку схильні розглядати ці показники як складову частину конструкту ідентичності, а з іншого, вони займають проміжне становище між досліджуваними феноменами, оскільки *можуть бути розглянуті як складові окремої системи смислотворення, яка саме і забезпечує взаємозв'язок феноменів ТН та ідентичності*. Саме тому ми схильні до дуже широкого розуміння ролі показників тесту СЖО, що дозволяє нам інтерпретувати головний показник осмисленості життя (ОЖ) як окрему «інстанцію» у нашому дослідженні. В той самий час показники субшкал СЖО ми будемо розглядати одночасно і як смислову складову конструкту ідентичності, і як складову спільної системи «ТН-ідентичність». Це обумовлене також тим, що змістовне наповнення кількох субшкал СЖО відображає риси притаманні різним станам сформованості ідентичності, та співпадає із запропонованими авторами адаптованого варіанта методики вимірювання статусів еґо-ідентичності О. А. Карабановою та В. Р. Орестовою, критеріями диференціації високих та низьких статусів ідентичності, що розроблені з опорою на критерії, наведені у ЕІ - ISB довіднику Дж. Марсія. Так субшкала №1 *Цілі у житті* відповідає за змістом четвертому критерію «Побудова життєвих планів на основі почуття безперервності у часі»; субшкали № 4 та № 5 – відображають різноманітні аспекти п'ятого критерію «Почуття власної компетентності у вирішенні життєвих завдань» [44; 91].

Таким чином, до складу комплексу *методик, що вимірюють ТН* нами були включені (в дужках – скорочення, що використовуються про описі результатів): методика «Толерантність до невизначеності» С. Баднера в адаптації Г. У. Солдатової (Баднер); Шкала толерантності до невизначеності Д. Маклейна в адаптації Е. Г. Луковицької (Маклейн), та шкали: «Толерантність до двозначності» (ТД), «Винахідливість» (ВН), «Сміливість, заповзятливість» (СМ) та «Адаптивність»(АД) з методики «Особистісна готовність до змін» в адаптації Н. Бажанової та Г. Л. Бардієр.

Вони, на нашу думку, вимірюють *емоційно-оцінну, когнітивну, ресурсну, неусвідомлювано-мотиваційну, діяльнісно-сміслову, вольову та поведінкову* складові феноменологічного поля ТН.

До складу комплексу *методик для виміру статусів ідентичності* увійшли: методика «Незавершені речення» Дж. Марсія (адаптація та модифікація О. А. Карабанова, В. Р. Орестова) (ЗІ); шкали «Інтегральне (глобальне) самоствавлення» (ІС), «Самоповага» (СП), та «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (ОПСІЛДС) з Тесту-запитальника самоствавлення В. В. Століна та С. Р. Пантілеєва; шкали «Пристрасність» (ПР), «Оптимізм» (ОП) та «Упевненість» (УП) з методики «Особистісна готовність до змін» (PCRS) в адаптації Н. Бажанової та Г. Л. Бардієр, та загальний показник осмисленість життя (ОЖ) та субшкали Цілі, Процес, Результат, Локус контронтролю-Я, Локус контролю-Життя з тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтєва.

Вони діагностують широкий спектр *змістовного наповнення* феномену ідентичності відповідно до уявлення про статуси та рівні сформованості феномену; психологічні показники *сфери ресурсів та механізмів функціонування* (енергійність, витривалість, підвищений життєвий тонус, оптимізм, упевненість, побудову життєвих планів на основі почуття безперервності у часі, почуття власної компетентності у вирішенні життєвих завдань), та показники *емоційно-оцінної сфери* (інтегральне почуття «за» чи «проти» власного «Я» досліджуваного, самоповагу, очікування позитивного ставлення інших людей до себе).

2.3. Організація емпіричного вивчення впливу толерантності до невизначеності на розвиток ідентичності особистості

У дослідженні взяли участь 154 студенти (50 чоловіків та 104 жінки) віком від 17 до 18 років (шість осіб досягли на момент проведення дослідження 19-річного віку), які навчаються за різними спеціальностями на

першому курсі напрямків менеджменту (64 студенти), економіки (33 студенти), правознавства (38 студентів) та психології (11 студентів) та другому курсі напрямку психології (8 студентів) Одеського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (МАУП)

Дослідження проводилось у квітні місяці 2007 року окремо по кожній з студентських груп різного напрямку. Дослідження проводилось у звичайних умовах під час занять у лекційних аудиторіях.

Добір контингенту досліджуваних був обумовлений кількома факторами.

З одного боку, згідно з логікою нашого дослідження, бажано, щоб контингент досліджуваних перебував у кризовій фазі формування ідентичності, оскільки:

а) саме в кризові моменти формування ідентичності особистість потрапляє у ситуацію невизначеності власних підвалин у якій може виявитись ТН;

б) з кризовими проявами пов'язані механізми розвитку нової ідентичності, описані Е. Еріксоном та П. В. Лушиним.

З іншого боку, *створення експериментальної ситуації штучного формування ідентичності є практично неможливим*, враховуючи фундаментальність змін особистості, часову невизначеність процесів та неможливість урахування усіх різновидів необхідних для «запуску» цього процесу впливів. До того ж, як вже зазначалось, сам процес формування ідентичності тісно пов'язаний з кризовими станами особистості, що з огляду на етичні та екологічні норми проведення експериментального дослідження є взагалі неприпустимим. Саме тому єдиним можливим шляхом дослідження цього процесу є, на наш погляд, включення до контингенту досліджуваних, які за своїми віковими та рольовими ознаками можуть перебувати у кризовому стані формування ідентичності.

Тому до нашого контингенту досліджуваних потрапили переважним чином особи віком 17-18 років, оскільки саме на віковий період 17-18 років

припадає «пік» процесу формування ідентичності за теорією Е. Еріксона. Нагадаємо, що згідно з його поглядами, процес формування ідентичності завершується до 20-ти років. При цьому, найбільш активно він відбувається у головних за поглядами Е. Еріксона та його послідовників сферах формування ідентичності – професійній сфері, та сфері набуття політичних та релігійних переконань.

По-друге, на цей вік згідно з даними різних авторів, припадає безліч кризових явищ обумовлених віковими та соціальними закономірностями розвитку особистості, які безпосередньо пов'язані, чи можуть впливати на формування ідентичності [95; 99; 111; 113; 114]. Так Д. Левінсон розглядає вік від 18 до 20 років, як такий у якому постає проблема незалежності від батьків; за Е. Еріксоном у цей проміжок часу продовжується розгортання «кризи ідентичності»; Д. Б. Ельконін вказує на проходження у віці 17-18 років «малої» кризи, пов'язаної зі зростанням вмінь та самостійності людини [78, с.40-50].

По-третє, згідно з поглядами Е.Ф.Зеєр, в цей період розгортається *криза вибору професії*, яка особливо чітко виявляється «у першій та останній роки професійного навчання», та яка характеризується переживанням розчарування у вибраній професії, виникненням незадоволення окремими дисциплінами, появою сумнівів щодо правильності зробленого вибору та зниження інтересу до навчання [121, с.31]. У логіці нашого дослідження, криза вибору професії може розглядатись як один з кризових етапів форму професійної ідентичності.

Нагадаємо, що представники психодинамічного напрямку пов'язують процеси формування та розвитку ідентичності з конкретними сферами життя людини.

Так, Е. Еріксон виділяє як головні для формування ідентичності у підлітковому та юнацькому віці сфери професіонального самовизначення, кохання та ідеології [141, с. 142 - 145].

Створена Дж. Марсія для визначення статусу ідентичності перша

версія методики напівструктурованого інтерв'ю – «Інтерв'ю статусів ідентичності» (ISI) охоплює, за задумом автора, три головних сфери самовизначення особистості: професія, релігія, політика. [91].

А. Ватерман вказує на те, що «кожен з елементів ідентичності має відношення до якої-небудь сфери людського життя», та «виділяє чотири найбільш значущих для формування ідентичності сфери: 1) вибір професії та професійного шляху; 2) прийняття та переоцінка релігійних та моральних переконань; 3) напрацювання політичних поглядів; 4) прийняття набору соціальних ролей, включаючи гендерні ролі та очікування по відношенню до подружнього життя та батьківства» [112, с. 474].

Таким чином, головними сферами формування ідентичності можна вважати – професійну, ідеологічну та сферу яка включає у себе все розмаїття соціально-психологічних взаємовідносин між різними статями від кохання до родинних стосунків. Зазначимо також, що в цитованих роботах вітчизняних фахівців відсутні прямі вказівки на сфери формування ідентичності, оскільки це питання не входить в логіку їхніх роздумів. Однак, запропоновані П. В. Лушиним основні екопсихологічні диспозиції: «дім», «родина», «друг» та інші, на нашу думку безсумнівно охоплюють смислове поле наведених вище сфер формування ідентичності [71, с. 168 - 171].

Таким чином в рамках нашого дослідження ми можемо вважати сферу формування професійної ідентичності у студентів першокурсників *модельною* для визначення статусів та ступеня сформованості ідентичності. До того ж саме у студентів цієї вікової категорії (17-18 років), ми, згідно з наведеними даними, можемо очікувати на прояви кризових явищ, пов'язаних з процесом формування ідентичності.

Основна процедура дослідження включала в себе роботу з опитувальниками у такій послідовності:

- 1) Шкала толерантності до невизначеності Д. Маклейна (MSTAT-1) в адаптації Е. Г. Луковицької;
- 2) Методика «Толерантність до невизначеності» С. Баднера в адаптації

Г. У. Солдатової;

3) Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва;

4) Методика «Особистісна готовність до змін» (PCRS) в адаптації

Н. Бажанової та Г. Л. Бардієр;

5) Тест-запитальник самоствавлення В. В. Століна та С. Р. Пантілєєва;

6) Методика «Незавершені речення» Дж. Марсія (адаптація та модифікація О. А. Карабанова, В. Р. Орестова)

Процедура заповнення діагностичних методик виглядала наступним чином:

- всі піддослідні приймали участь у тестуванні добровільно;
- перед початком тестування у загальному вигляді повідомлялась мета дослідження та надавались пояснення, щодо технічної сторони заповнення тестових бланків (однополярні та двополюсні шкали);
- зверталась увага на необхідність об'єктивного заповнення методик;
- респондентам також повідомлялось, що результати дослідження будуть використані у загальному вигляді, без анкетних даних;
- за їх бажанням кожен з респондентів міг ознайомитись з власними результатами, та отримати з цього приводу консультацію;
- конфіденційність також виконувала блокуючи функцію відносно можливого впливу ефекту соціальної бажаності на відповіді респондентів.

Тривалість виконання завдань коливалась у проміжку від 40 хвилин до 1 години 20 хвилин.

Обробка результатів проводилась за допомогою статистичної програми SPSS v.14.0 for Windows.

Виходячи із характеру завдань нашого дослідження, головними методами математичного аналізу на цих етапах були обрані кореляційний та факторний аналіз [85; 118].

На нашу думку, таке поєднання методів математичного аналізу даних найбільш повно відповідає головному методичному завданню нашого дослідження – дослідженню структури взаємозв'язків змінних що складають

створені нами моделі вимірювання досліджуваних психологічних конструктів, ТН та ідентичності, як всередині цих конструктів, так і між ними.

Слід зазначити, що враховуючи специфіку проведення нашого дослідження ми змушені об'єднати в рамках кожного з етапів дослідження процедури опису та змістовної інтерпретації отриманих експериментальних даних.

Нагадаємо, що кореляційний аналіз (далі КА) – це «перевірка гіпотез про зв'язок змінних з використанням коефіцієнтів кореляції», а коефіцієнт кореляції, відповідно, - «міра прямої чи зворотної пропорційності між двома змінними» [85, с. 147].

Таким чином, за допомогою КА можна встановити наявність чи відсутність зв'язку між змінним, а також визначити його, зв'язку, силу, направленість та надійність. Відповідно, факторний аналіз (далі ФА) – багатомірний метод який спрямований на «виявлення структури змінних як сукупності факторів, кожен з яких – це прихована, узагальнююча причина взаємозв'язку групи змінних». Саме факторно-аналітична модель побудови дослідження передбачає «вивчення взаємозв'язку між ознаками, чи міжгрупових відмінностей за вимірюваними ознаками» [85, с. 238-239]. Що саме і складає сутність завдань цього етапу дослідження.

2.4. Дослідження психодіагностичного комплексу та характеру взаємозв'язків між толерантністю до невизначеності та ідентичністю особистості

Нагадаємо, що перший етап дослідження передбачає здійснення емпіричного дослідження запропонованого нами комплексу вимірювання феноменів ТН та ідентичності, на предмет їхньої відповідності поставленим у дослідженні завданням, в тому числі визначення того, які сегменти феноменологічного поля ТН вимірюють наявні спеціалізовані методики. А

також, дослідження характеру взаємозв'язку між ТН, ідентичністю та показниками тесту СЖО з метою перевірки висловленої нами гіпотези, щодо важливої ролі смислових показників у процесі взаємодії ТН та розвитку ідентичності.

Відповідно до завдань *першого етапу* дослідження ми використовували данні отримані на усій вибірці досліджуваних, та послідовно проаналізували:

- 1) наявні первинні описові статистики;
- 2) наявні системи взаємозв'язків окремо всередині кожної з запропонованих комплексів вимірювання двох головних конструктів – ТН та ідентичності з урахуванням особливої ролі показників осмисленості життя;
- 3) систему взаємозв'язків між обома конструктами та показниками осмисленості життя.

Розпочнемо з аналізу *первинних результатів* (первинних описових статистик).

Для визначення рівня значущості розбіжностей між результатами зафіксованими у учасників експериментальної вибірки, та з порівняльними даними, наведеними творцями використаних методик нами був використаний t-критерій Стьюдента.

Отримані результати для методик що входять до комплексу вимірювання ТН (див. табл. 2.1), свідчать про те, що отримані нами показники за шкалами Баднера та Маклейна, знаходяться у межах близьких до середніх показників які наводять для порівняння та інтерпретації автори використаних методик (згідно з критерієм t-Стьюдента розбіжності не досягають статистично значущих розмірів).

Данні за іншими трьома шкалами з методики «Особистісна готовність до змін», які входять до нашої моделі вимірювання ТН, розподілились наступним чином (у дужках - порівняльні данні для стану «спокійного очікування» з дослідження Н.Бажанової): шкала ВН – 20,61 (21,93); шкала СМ – 13,62 (15,84); шкала АД – 14,56 (16,29). Як ми можемо побачити,

показники сміливості та адаптивності у представників нашої вибірки знаходяться на низькому рівні, і лише показник винахідливості наближаються до середнього рівня.

Таблиця 2.1

Середні показники шкал тестів Баднера, Маклейна та «Особистісна готовність до змін» у порівнянні з вибірками норми

Шкали	Студенти МАУП N = 154		Вибірki норми			Значимість розбіжностей (за t- Стьюдента)
	Середне	Станд. відх.	Середне	Станд. відх.	N	
ТН за шкалою Баднера	61,53	8,03	57,55	9,47	58	Не знач
ТН за шкалою Маклейна	95,14	15,46	95,00	19,10	130	Не знач.
Винахідливість (ВН)	20,61	3,12	21,93	3,56	31	Не знач
Сміливість (СМ)	13,63	3,89	15,84	4,99	31	Не знач
Адаптивність (АД)	14,56	3,79	16,29	4,42	31	Не знач
Толерантність до дознач- ності (ТД)	14,12	3,68	14,61	4,64	31	Не знач

Слід звернути особливу увагу на те, що наведені у якості порівняльних данні для методики «Особистісна готовність до змін» отримані у ході експериментального дослідження Н. Бажанової, в якому учасники експериментальної вибірки знаходились у стані штучного очікування, що згідно з гіпотезою дослідження викликає стан психічного напруження різної інтенсивності. Відповідно співпадіння низького рівня середніх показників по субшкалам цієї методики у учасників нашої вибірки з порівняльними даними Н. Бажанової, може слугувати підтвердженням наявності у представників нашої вибірки стану психологічного напруження.

Слід звернути увагу на збіг зафіксованих рівнів прояву ознак ТН у методиці Маклейна, Баднера та за шкалою винахідливості, та, відповідно, на співпадіння різноманітних градацій низького рівня прояву ознак ТН у шкалах ТН, адаптивності та сміливості.

Данні, отримані по шкалах, які увійшли до комплексу вимірювання ідентичності виглядають наступним чином (порівняльні данні - стан «спокійного очікування» з дослідження Н. Бажанової, та показники СЖО з дослідження Е. М. Осіна).

Відразу зазначимо, що отримані результати за показниками тесту «Особистісна готовність до змін», та СЖО (див. табл. 2.2), свідчать про те, що показники знаходяться у межах близьких до середніх показників які наводять для порівняння та інтерпретації автори використаних методик (згідно з критерієм t-Ст'юдента розбіжності не досягають статистично значущих розмірів). Крім показника шкали «Результат» тесту СЖО розбіжність якого з порівняльною вибіркою сягає статистично значущих показників (виділені жирним у тексті таблиці).

Шкала ПР – 20,42 (18,55); шкала ОП – 17,04 (19,65); шкала УП – 20,01 (19,90). Данні по цих шкалах свідчать про наблизений до середнього рівень таких ознак набутої ідентичності, як пристрасність («енергійність, витривалість, підвищений життєвий тонус») та упевненість («віра у себе, у власні чесноти та сили, в те, що усього можливо досягнути, якщо цього забажати»), та нижчий за середній рівень оптимізму. Підкреслимо, що низький рівень показників за цими шкалами також свідчить про наявність кризових проявів у представників експериментальної вибірки.

За шкалами тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва були отримані наступні показники (у дужках надані показники стандартного відхилення): ОЖ - 105,14 (15,10); субшкали: Цілі – 32,42 (5,86); Процес – 32,14 (5,27); Результат – 25,75 (4,75); Лк-Я – 21,74 (3,84); Лк-Ж - 27,18 (8,09). Слід зазначити, що, у авторському виданні тесту СЖО (Д. О. Леонтьєв, 2000) наявні лише середні значення загального показнику ОЖ для вибірки

студентів обох статей з дослідження М. В. Снеткової (1988) – 97,16, норми для порівняння з власного дослідження Д. О. Леонтьєва наведені окремо по чоловічій та жіночій часткам вибірки з 200 осіб, при цьому не вказане співвідношення у вибірці представників різної статі. Оскільки в завдання нашого дослідження не входить з'ясування гендерних особливостей проявів ТН, ми не вважаємо за потрібне виділяти окремо отримані данні за статевою ознакою, тим більше, що отримані нами показники у більшості випадків перевищують більші за значенням порівняльні данні для чоловічої вибірки, а співвідношення кількості чоловіків до жінок у нашій вибірці є 1 до 2-х..

Таблиця 2.2

Середні показники шкал тестів «Особистісна готовність до змін» та СЖО у порівнянні з вибірками норми.

шкала	Студенти МАУП N = 154		Вібірки порівняння			Значимість розбіжностей (за t- Стьюдента)
	Середне	Стд. відх.	Середне	Стд. відх.	N	
Пристрасність (ПР)	20,42	3,76	18,55	4,70	31	Не знач
Оптимізм (ОП)	17,04	3,83	19,65	4,34	31	Не знач.
Упевненість (УП)	20,01	3,75	19,90	3,99	31	Не знач
Цілі	32,42	5,86	30,22	6,31	122	Не знач
Процес	32,14	5,27	30,45	6,15	122	Не знач
Результат	25,75**	4,75	24,72**	5,14	122	p< 0,01
Локус контролю -Я (Лк-Я)	21,74	3,84	20,46	4,09	122	Не знач
Локус контролю – Життя (Лк-Ж)	27,18	8,09	29,66	5,85	122	Не знач
Осмисленість життя (ОЖ)	105,14	15,10	99,78	16,01	122	Не знач

Тому ми будемо використовувати для порівняння норми, надані нам особисто учнем Д. О. Леонтьєва, кандидатом психологічних наук Е. М.

Осінім які отримані на вибірці студентів 18-19 років що навчаються на економістів, менеджерів та юристів (N=122), з приблизно рівною кількістю представників обох статей у вибірці (данні отримані ним під час проведення дисертаційного дослідження).

Загальний показник для вибірки порівняння складає (у дужках надані показники стандартного відхилення): ОЖ – 99,78 (16,01); субшкали: Цілі – 30,22 (6,31); Процес – 30,45 (6,15); Результат – 24,72 (5,14); Лк-Я – 20,46 (4,09); Лк-Ж – 29,66 (5,85).

Таким чином ми можемо стверджувати, що нашим респондентам притаманний: високий рівень загальної осмисленості життя (шкала ОЖ), наявність цілей у майбутньому, що надають їхньому існуванню життєвого спрямування та часової перспективи (шкала Цілі), сприйняття власного життя як цікавого, емоційно насиченого та наповненого сенсом (шкала Процес), позитивне ставлення до пройденого відрізка життя (шкала Результат), уявлення про себе як про сильну особистість, що здатна досягнути власної мети (шкала Лк-Я); та упевненість в тому, що людина може контролювати власне життя (шкала Лк-Ж).

В цілому, ми можемо констатувати, що у учасників експериментальної вибірки в середньому є наявний високий рівень осмисленості власного життя, та досить оптимістичне уявлення про своє минуле та перспективи на майбутнє. Ми також вважаємо за доцільне звернути увагу на співпадіння високих рівнів прояву осмисленості життя з середніми показниками за основними шкалами вимірювання ТН (Баднера та Маклейна) на фоні низьких показників за шкалами тесту «Особистісна готовність до змін». Що може бути проінтерпретоване як свідчення «загострення» інтенсивності роботи смислової сфери особистості та ТН за наявності у особистості кризових проявів.

Нажаль відсутність у відомих нам джерелах докладних відомостей про чисельність та склад вибірки на якій були отримані данні за методикою вимірювання самоствавлення змусили нас відмовитись від використання у

цьому випадку критерію t-Ст'юдента, та обмежити процедуру аналізу простим порівнянням с отриманих середніх даних з наведеними у методиці показниками. Показники по трьом шкалам тесту-запитальнику самоствалення (у дужках наведені накопичувальні частоти) : ІС – 18,64 (88,00); СП – 9,19 (71,33); ОПСІЛДС – 10,18 (53,00) свідчать про завищений рівень інтегрального самоствалення та самоповаги, та про адекватний рівень очікувань щодо позитивного відношення інших людей до себе. По даним В. В. Століна та С. Р. Пантелеєва, 45-55 балів (у накопичувальних частотах) відповідають середньостатистичній нормі, а 55-70 балів – завищеному рівню самоствалення. При цьому автори методики не рекомендують інтерпретувати показники, що перевищують 80 балів, посилаючись на те, що вони, скоріше за все отримані під впливом «соціальної бажаності».

Слід зазначити, що наведені авторами норми отримані більше 20 років назад, і на превеликий жаль нам невідомо про більш сучасні данні щодо нормалізації цієї методики. Враховуючи те, що а) наведені авторами данні отримані фактично у кардинально відмінних від сучасних культурних, політичних та соціально-економічних умовах, б) отримані нами показники стандартного відхилення складають при чисельності вибірки 154 особи, відповідно: ІС – 4,43; СП – 2,7; ОПСІЛДС – 2,07, ми вважаємо можливим інтерпретувати отримані високі показники за шкалою ІС як свідчення притаманного сучасним успішним молодим людям підвищеного рівня самооцінки, та, відповідно - завищеного рівня самоствалення відносно до їх однолітків 20 років тому, як такі, що становлять межу сучасної норми.

Нагадаємо також, що саме високі показники самоповаги та очікування позитивного відношення з боку оточуючих можуть бути проінтерпретовані як свідчення високого рівня самовпевненості та завищеної самооцінки представників молодого покоління, який не завжди відповідає реальному стану справ у інших сферах формування особистості, що відповідає наведеним нами вище уявленням про нерівномірність формування ідентичності особистості. Вони також можуть бути розглянуті як певний

позитивний ресурс процесу формування ідентичності.

Звернімо також увагу на те, що на користь даного припущення свідчить статистично значущий високий показник за шкалою «Результат» тесту СЖО, яка відображає «позитивне ставлення до пройденого відрізка життя», що добре корелює з наведеними вище високими показниками по шкалах запитальника самоствалення.

Данні, отримані за методикою «Незавершені речення» Дж. Марсія свідчать про високий рівень показника загальної ідентичності – 64,24 (згідно з даними наведеними у адаптації О. А. Карабанової та В. Р. Орестової показники вищі за 60 балів свідчать про високий показник загальної еґо-ідентичності).

Слід зазначити, що данні по усіх задіяних шкалах взаємно доповнюють один-одного, згідно з побудованою нами моделлю вимірювання ідентичності, та можуть бути розглянуті, як такі, що підтверджують її надійність.

Так, високі показники по шкалах Цілі, Лк-Я та Лк-Ж добре корелюють з високим рівнем показника загальної ідентичності, оскільки їх змістовне наповнення збігається з двома з п'яти критеріїв визначення загальної ідентичності.

Високі показники по шкалі СП (самоповага) тесту самоствалення відповідає (для зафіксованого нами високого рівня сформованості ідентичності) висловленому нами припущенню про те, що ця шкала може діагностувати самоповагу, як базову для формування ідентичності якості особистості.

Таким чином проведений нами аналіз описових статистик дозволяє нам зробити кілька попередніх висновків, згідно із завданнями першого етапу нашого дослідження.

1. Відповідно до поставленої нами завдань емпіричного дослідження запропонованих нами комплексів вимірювання феноменів ТН та ідентичності ми можемо стверджувати, що аналіз описових статистик усієї вибірки

досліджуваних свідчить про наявність співпадіння рівнів прояву взаємно пов'язаних ознак, які входять до запропонованих нами комплексів вимірювання ідентичності та ТН, що може бути розглянуто як підтвердження відповідності цих комплексів суті вимірюваних феноменів.

2. Наявні дані свідчать про те, що представникам експериментальної вибірки в середньому є притаманний досить високий рівень сформованості ідентичності, але структура її є мозаїчною, про що свідчать нерівномірність рівнів прояву показників різних сфер. Так високий рівень показників загальної ідентичності, самоставлення та самоповаги співіснує з низькими рівнями прояву таких показників як оптимізм, пристрастність, упевненість, що може бути проінтерпретоване як свідчення наявності у учасників вибірки певного психологічного напруження, причиною виникнення якого може бути наявність кризового стану ідентичності.

3. Ми попередньо можемо зафіксувати співпадіння високих рівнів прояву показників осмисленості життя та загального рівня сформованості ідентичності з середніми показниками рівня ТН за методиками Баднера та Маклейна. Що може вказувати на наявність взаємозв'язку між рівнями прояву цих феноменів.

Аналіз наявної системи взаємозв'язків окремо всередині кожної з запропонованих комплексів вимірювання двох головних конструктів – ТН та ідентичності з урахуванням особливої ролі показників осмисленості життя здійснювався за допомогою кореляційного аналізу (КА) та факторного (ФА) аналізів. Повна кореляційна матриця наведена у додатку А (таблиця А.1).

На початку ми опишемо результати кореляційного та факторного аналізу даних, що увійшли до запропонованого нами комплексу вимірювання конструкту ТН.

У нашому дослідженні використовувався коефіцієнт кореляції r -Пірсона Згідно з отриманими даними внутрішня структура взаємозв'язків у конструкті ТН виглядає наступним чином.

Між спеціалізованими шкалами вимірювання ТН наявні наступні прямі

взаємозв'язки (для $p < 0,01$). Шкала Бандера корелює тільки зі шкалою ТД - 0,246, шкала Маклейна корелює зі шкалами ВН - 0,217 (для цієї шкали – це єдиний зв'язок), та СМ – 0,197 (для $p < 0,05$); шкала ТН також корелює зі шкалами СМ – 0,468, та АД – 0,289. Шкала СМ, крім вказаних, має ще зв'язок зі шкалою АД – 0,362. Слід також відмітити, що для більш низького рівня значущості ($p < 0,05$) наявний слабкий взаємозв'язок між шкалою Маклейна та шкалою ТД – 0,161. Слід зазначити, що усі статистично значущі зв'язки є невеликими за силою, та знаходяться у діапазоні значень від 0,161 (для $p < 0,05$), до 0,468 (для $p < 0,01$)

Таким чином ми маємо в наявності дві групи різних за змістом вимірюваних компонентів феноменологічного поля ТН якостей. Підтвердився зв'язок між якостями, що вимірюють методика Бандера, шкала ТД, та шкала адаптивності (АД), та між методикою Маклейна та шкалою винахідливості (ВН). При цьому шкала сміливості (СМ) є такою, що пов'язує ці два конструкти.

Оскільки набір методик є змістовно неоднорідним, *факторний аналіз* зазначеного комплексу вимірювання ТН проводився методом головних компонент який враховує як загальну так і специфічну дисперсії по кожній зі шкал. Використовувався алгоритм обертання варімакс (з нормалізацією по Кайзеру).

Після аналізу графіка власних значень, відповідно до критеріїв Кайзера та Р. Кетелла, ми зупинились на двофакторній моделі з долею загальної дисперсії 53% (див. додаток В, табл. В.1).

До першого фактора (інформативність 32%) увійшли: шкали Бандера, ТД, СМ та АД. До другого фактору (інформативність 21%) – шкала Маклейна та шкала ВН.

Таким чином, згідно з наведеними вище інтерпретаціями змістовного наповнення шкал, до *першого фактору* увійшли показники емоційно-оцінної складової ставлення суб'єкта до проявів ТН (Баднер, шкала ТД), неусвідомлюваної мотиваційної складової феномену, що відповідає за

«польову поведінку» особистості в умовах невизначеності (шкала СМ), та гнучкості (пластичності) у поведінковій сфері (шкала АД).

Другий фактор склали показники що вимірюють діяльнісно-смысловий компонент ТН (Маклейн) та когнітивний (розв'язання проблеми) та ресурсний (звернення до нових джерел інформації) компоненти феноменологічного поля ТН (шкала ВН).

Оскільки завданням застосування нами ФА було дослідження структури взаємозв'язку змінних, на даному етапі дослідження ми утримались від подальшої розгорнутої інтерпретації отриманих факторів як причини спільної змінності кількох вихідних змінних.

Слід зазначити, що отримані результати не підтвердили нашої інтерпретації значень шкали ТД як «проміжної» між показниками шкал Баднера та Маклейна, та, відповідно її розуміння як такої що вимірює емоційно-оцінну, та діяльнісну компоненти ТН. Надалі ми будемо відносити отримані за цією шкалою данні до емоційно-оцінної складової феноменологічного поля ТН.

Таким чином спираючись на результати кореляційного та факторного аналізів ми можемо констатувати наявність у запропонованого нами комплексу вимірювання феномену ТН двох груп вимірюваних якостей феноменологічного поля ТН, що мають лінійні взаємозв'язки та спільні причини змінності.

Методики, що увійшли до першої групи вимірюють такі компоненти феноменологічного поля ТН, як: *емоційно-оцінний, неусвідомлюваний мотиваційний, вольовий та гнучкість (пластичність) у поведінковій сфері.*

Методики що увійшли до другої групи вимірюють *діяльнісно-смысловий, когнітивний та ресурсний* компоненти феноменологічного поля ТН.

Згідно з отриманими даними кореляційного аналізу внутрішня структура взаємозв'язків між *компонентами моделі вимірювання ТН та показниками осмисленості життя* виглядає наступним чином.

Шкала Бандера має єдиний слабкий (0,162) взаємозв'язок для $p < 0,05$ з субшкалою Локус контролю-Я (Лк-Я).

Шкала Маклейна також має єдиний слабкий як за силою (0,183), так і за рівнем значущості ($p < 0,05$) взаємозв'язок з субшкалою «Процес».

Найбільшу кількість зв'язків з показниками шкал тесту СЖО має шкала «Винахідливість» (ВН), яка має взаємозв'язки високого ступеня значущості ($p < 0,01$) з усіма шкалами тесту СЖО: ОЖ – 0,288, «Цілі» – 0,252, «Процес» – 0,223, «Результат» – 0,241, «Локус контролю-Я» (Лк-Я) – 0,299, (виняток складає шкала «Локус контролю-життя» (Лк-Ж) – 0,181, для якої статистично значущий зв'язок наявний для $p < 0,05$).

Шкала «Адаптивність» (АД) має зворотні взаємозв'язки з субшкалами «Цілі» (- 0,236, для $p < 0,01$) та «Локус контролю-Я» (Лк-Я) (- 0,193, для $p < 0,05$).

Для шкал ТН та «Сміливість» статистично значущих зв'язків зі шкалами СЖО не виявлено.

Зазначимо, що з урахуванням визначеної нами попередньо факторної структури комплексу вимірювання ТН ми можемо зроби висновки, що найбільш сильний взаємозв'язок зі сферою осмислення життя мають показники, що входять до другого фактору, який вимірює *діяльнісно-смісловий, когнітивний та ресурсний* компоненти феноменологічного поля ТН. Це підтверджує запропоновану нами інтерпретацію значення субшкал методики «Особистісна готовність до змін», та наше припущення про зв'язок ТН з процесами смислоутворення.

Окремо слід звернути увагу на зв'язок зі смисловою сферою ресурсної складової ТН. Нагадаємо, що згідно з поглядами П. В. Лушина саме звертання до смислового поля та ресурсів смислоутворення оточуючих людей є головним ресурсом особистості у процесі зміни.

Наявна конфігурація зв'язків елементів першого фактору зі шкалами СЖО також свідчить на користь нашого розуміння його змісту. Так відсутність взаємозв'язків зі шкалами СЖО може бути проінтерпретована на

користь нашого припущення про неусвідомлений характер мотиваційної складової що вимірює шкала СМ, оскільки як *емоційно-оцінний* (шкали Бандера та ТД), так і *неусвідомлювано-мотиваційний* (шкала СМ) компоненти не передбачають тісного лінійного взаємозв'язку зі сферою смислоутворення.

Досить цікавим є зворотній зв'язок шкали Адаптивності (АД) з субшкалами «Цілі» та «Локус контролю-Я». Нагадаємо, що згідно з нашими уявленнями шкала АД діагностує якості, пов'язані з *вольовою* сферою та *гнучкістю у поведінковій сфері* особистості, що дійсно має неоднозначний характер зв'язку з наявністю чітких цілей у житті, та уявленнями про себе як про сильну особистість, яка може побудувати *власне* життя відповідно до *власних* цілей. Зазначимо, що за певних умов, подібні якості аж ніяк не сприяють успішній адаптації особистості до мінливих умов оточуючого середовища. Скоріше за все подібна особистість буде прагнути за будь-яких обставин змінити середовище відповідно до власних цілей.

Факторний аналіз взаємозв'язку між *компонентами комплексу вимірювання ТН та показниками осмисленості життя* проводився методом головних компонент з використанням алгоритму обертання варімакс (з нормалізацією по Кайзеру).

Слід нагадати, що у процедурі факторного аналізу ми використовуємо тільки основний показник тесту СЖО з метою «запобігання подвійного обрахування дисперсій» [90, с. 19].

Після аналізу графіка власних значень, відповідно до критеріїв Кайзера та Р. Кетелла, ми зупинились на двофакторній моделі з долею загальної дисперсії 49% (див. додаток В, табл. В.2).

До першого фактора (інформативність 27%) увійшли: шкали Бандера, ТД, СМ та АД. До другого фактору (інформативність 21%) – шкала Маклейна, шкала ВН та шкала ОЖ.

В результаті, ми можемо зафіксувати, по-перше, збереження факторної структури комплексу вимірювання ТН, що є додатковим підтвердженням

його відповідності поставленим завданням; по-друге, підтвердження нашої гіпотези про те, що складові другого фактору тісно пов'язані зі сферою смислоутворення (показник ОЖ увійшов з максимальним факторним навантаженням до другого фактору разом з показниками шкали Маклейна та винахідливості, які згідно з нашою моделлю вимірюють діяльнісно-смысловий, когнітивний та ресурсний компоненти ТН).

Таким чином ми можемо зробити висновки про те що:

а) у запропонованому нами комплексі вимірювання ТН існують дві групи вимірюваних наявними методиками схожих психологічних якостей, що входять до феноменологічного поля ТН. Згідно з змістом одного із завдань першого етапу нашого дослідження (визначення того, які сегменти феноменологічного поля ТН вимірюють наявні спеціалізовані методики) ми можемо, спираючись на отримані в результаті, стверджувати, що наявні спеціалізовані методики вимірювання ТН є чутливими до наступних складових феноменологічного поля ТН: методики Бандера та шкала ТД вимірюють *емоційно-оцінну*, а методика Маклейна – *діяльнісно-смыслову* складові цього конструкту;

б) З наявних двох груп вимірюваних компонентів тісний зв'язок зі сферою смислоутворення мають шкали Маклейна та «Винахідливість» (ВН) що увійшли до другої групи факторів, які, відповідно вимірюють *діяльнісно-смысловий, когнітивний та ресурсний* компоненти феноменологічного поля ТН. Шкали, що входять до першої групи факторів (Бандера, ТД, «Сміливість» (СМ) та «Адаптивність» (АД) мають слабкий зв'язок з показниками осмисленості життя, та вимірюють, відповідно *емоційно-оцінний, неусвідомлювано-мотиваційний, вольовий* компоненти та *гнучкість (пластичність) у поведінковій сфері*. При цьому, шкала «Адаптивність» має зворотній зв'язок з показниками наявності чітких цілей у житті, та уявленнями про себе як про сильну особистість.

в) Наявна щільна система зрозумілих з теоретичного погляду взаємозв'язків між компонентами комплексу вимірювання ТН свідчить про

адекватність запропонованого нами комплексу вимірювання цього конструкту цілям та задачам нашого дослідження.

Далі ми розглянемо результати кореляційного та факторного аналізу даних, що увійшли до запропонованого нами комплексу вимірювання конструкту ідентичності та взаємозв'язки його складових компонентів з показниками тесту СЖО.

Згідно з отриманими даними внутрішня структура взаємозв'язків у конструкті ідентичності виглядає наступним чином (див. додаток А, табл. А.1).

Враховуючи те, що до запропонованого нами комплексу вимірювання ідентичності увійшли шкали з чотирьох різних за походженням методик, ми не аналізували зв'язки, що утворились між субшкалами кожної з цих методик в межах конструкту ідентичності, оскільки вони можуть бути обумовлені високими показниками взаємозв'язку шкал тесту чи запитальника, що були досягнуті авторами при його розробці. Нагадаємо також, що згідно з умовами нашого дослідження ми надаємо показникам тесту СЖО подвійного значення, по-перше – як смислової складової феномену ідентичності, по-друге – як окремого показника, пов'язаного зі сферою смислоутворення, спільною за нашими поглядами для конструктів ТН та ідентичності.

Результати, отримані під час кореляційного аналізу свідчать про наявність позитивного взаємозв'язку як між більшістю змінних, що входять до запропонованого нами комплексу вимірювання ідентичності, так і між кожною з них, та показником загальною осмисленість життя та субшкалами тесту СЖО.

Так лінійні взаємозв'язки наявні між показниками загальної ідентичності (ЗІ) та інтегрального самоствалення (ІС) – 0,233 (для $p < 0,01$), та шкалою ЗІ та шкалами «Цілі» - 0,172, та «Упевненість» (УП) – 0,192 (обидва для $p < 0,05$). Між шкалами що входять до підгрупи яка за нашим припущенням діагностує якості, притаманні особистості з набутою ідентичністю:

- шкалою «Пристрасність» (ПР) та шкалами «Інтегрального самоствавлення» (ІС) – 0,209, та «Самоповаги» (СП) – 0,286 (обидва для $p < 0,01$), а також з субшкалами тесту СЖО – «Процес» – 0,376, «Локус контролю-Я» (Лк-Я) – 0,408, «Локус контролю-життя» (Лк-Ж) – 0,297, та «Цілі» – 0,378 (усі для $p < 0,01$);

- шкалою «Оптимізм» (ОП) та шкалами «Інтегральне самоствавлення» (ІС) – 0,247, та «Самоповага» (СП) – 0,330 (обидва для $p < 0,01$);

- шкалою «Упевненість» (УП) та шкалами «Інтегральне самоствавлення» (ІС) – 0,335, «Самоповага» (СП) – 0,263 (обидва для $p < 0,01$), «Процес» – 0,294, «Локус контролю-Я» (Лк-Я) – 0,403, та «Цілі» – 0,302, «Результат» – 0,212 (усі для $p < 0,01$); «Локус контролю-життя» (Лк-Ж) – 0,190, Загальна ідентичність - 0,192 (для $p < 0,05$).

Шкала «Інтегральне самоствавлення» (ІС), крім вказаних, має також взаємозв'язки з усіма субшкалами тесту СЖО: «Цілі» – 0,387, «Процес» – 0,437, «Результат» – 0,424, «Локус контролю-Я» (Лк-Я) – 0,376, та «Локус контролю-життя» (Лк-Ж) – 0,355 (усі для $p < 0,01$);

Шкала «Самоповага» (СП), крім вказаних також має взаємозв'язки з усіма субшкалами тесту СЖО: «Цілі» – 0,301, «Процес» – 0,350, «Результат» – 0,315, «Локус контролю-Я» (Лк-Я) – 0,297, та «Локус контролю-життя» (Лк-Ж) – 0,276 (усі для $p < 0,01$);

Шкала «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (ОПСІЛДС) також має взаємозв'язки з усіма субшкалами тесту СЖО: «Цілі» – 0,238, «Процес» – 0,299, «Результат» – 0,344, «Локус контролю-Я» (Лк-Я) – 0,244 (усі для $p < 0,01$). та «Локус контролю-життя» (Лк-Ж) – 0,201 (для $p < 0,05$).

Лінійні взаємозв'язки наявні між показником загальної осмисленості життя (ОЖ) та шкалами «Пристрасність» – 0,367, «Упевненість» – 0,404, «Інтегральне самоствавлення» – 0,548, «Самоповага» – 0,403, «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» – 0,403 (усі для $p < 0,01$).

На нашу думку наявність такої розвиненої системи взаємозв'язків між

компонентами запропонованої нами моделі вимірювання ідентичності та між ними, та показниками тесту СЖО може служити підтвердженням з одного боку – *правомірності запропонованого комплексу вимірювання феномену ідентичності*, а з іншого – *свідченням на користь підтвердження смислової природи феномену ідентичності*.

Слід звернути увагу на наявність лише єдиного значущого кореляційного зв'язку з показником інтегрального самоствалення (ІС) у показника загальної ідентичності (ЗІ) за методикою Дж. Марсія, що на нашу думку може бути пояснене проєктивним характером отриманих за методикою Дж. Марсія даних.

Данні отримані нами підчас *факторного аналізу* запропонованого комплексу вимірювання ідентичності та її взаємозв'язку з осмисленістю життя також підтверджують нашу гіпотезу про смислову природу ідентичності та смисловий характер взаємозв'язків її компонентів (див. додаток В, табл. В.3). При аналізі застосовувався метод головних компонент та алгоритм обертання варімакс (з нормалізацією по Кайзеру). Після аналізу графіка власних значень, відповідно до критеріїв Кайзера та Р. Кетелла, ми зупинились на двофакторній моделі. Загальна інформативність двох виділених факторів склала 54 % .

Були виділені наступні фактори: до *першого фактору* (інформативність 29,99 %) увійшли шкали «Оптимізм», «Інтегральне самоствалення», «Самоповага», «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» та «Осмисленість життя». Змістовно цей фактор може бути пов'язаний з позитивним загальним ставленням до себе та впевненістю у відповідній оцінці власної особи з боку оточуючих, та може бути ідентифікований як *емоційно-оціночна складова ідентичності*.

До *другого фактору* (інформативність 24 %) увійшли показники загальної ідентичності, пристрасності, упевненості та осмисленості життя. Виходячи зі змістовного наповнення шкал, які отримали найбільше факторне навантаження («Загальна ідентичність» – діагностує рівень сформованості

змістовного наповнення конструкту, «Пристрасність» трактується як «енергійність, витривалість, підвищений життєвий тонус», «Упевненість» базується на вірі у себе, у власні чесноти та сили, в те, що усього можливо досягнути, якщо цього забажати; цей фактор може бути ідентифікований як такий, що має відношення до *змістовної (сміслової) та ресурсної сфер* функціонування ідентичності.

Звернімо увагу також на те, що у факторній структурі є проявленими взаємозв'язки між показниками загальної ідентичності, пристрасності, упевненості та осмисленості життя, які повністю відсутні у кореляційному аналізі.

Принципово важливим є факт потрапляння показників осмисленості життя до обох виділених факторів практично з однаковим факторним навантаженням. Таким чином смислоутворююча складова є присутньою у обох виділених нами компонентах ідентичності. На нашу думку це є підтвердженнями гіпотези щодо смислової природи феномену ідентичності. Та, відповідно, важливої ролі показників осмисленості життя у функціонуванні виділених складових цього конструкту – емоційно-оціночної, змістовної та ресурсної сфер формування ідентичності.

Таким чином за результатами кореляційного та факторного аналізу взаємозв'язків між компонентами запропонованого нами моделі вимірювання ідентичності та їхнього зв'язку зі шкалами тесту СЖО ми можемо стверджувати, що:

По-перше, запропонований нами комплекс вимірювання феномену ідентичності має зрозумілу систему взаємозв'язків між своїми компонентами, що, виходячи з того факту, що нами були поєднані різноманітні за походженням методики, доводить правомірність його застосування в рамках нашого дослідження, з урахуванням його цілей та завдань.

По-друге, наявність щільної системи взаємозв'язків компонентів ідентичності зі шкалами, що вимірюють різні параметри смислової сфери

особистості, як всередині самого конструкту (зв'язок зі субшкалами СЖО), так і назовні (зв'язок з головним показником – шкалою ОЖ) слугує підтвердженням нашого уявлення про феномен ідентичності як про *інтегральну характеристику особистості* що являє собою *багаторівневу смислову систему*.

В рамках *першого етапу* дослідження нам залишилось проаналізувати наявні взаємозв'язки між елементами, що входять до запропонованого нами комплексу вимірювання феноменів ТН та ідентичності, та показниками смислової сфери з метою перевірки на рівні конструктів (ТН та ідентичності) нашої гіпотез щодо того, що смислова сфера особистості є активно залученою у процес взаємодії між толерантністю до невизначеності та розвитком ідентичності.

Крім вже вказаних зв'язків між шкалами тесту СЖО зі шкалами що вимірюють такі компоненти ТН як винахідливість (ВН) та адаптивність (АД), та двох слабких за рівнем статистичної значущості взаємозв'язків між шкалами Бандера – Лк-Я, та Маклейна – Процес, наявними є наступні взаємозв'язки (див. додаток А, табл. А.1):

Прямі лінійні взаємозв'язки між шкалою Маклейна та шкалами: «Інтегральне самоствавлення» (ІС) - 0,165; «Упевненість» (УП) – 0,162; «Оптимізм» (ОП) – 0,170 - (усі для $p < 0,05$).

Між шкалами: ТД та «Оптимізм» (ОП) – 0,356, для $p < 0,01$.

Між шкалою «Винахідливість» (ВН) та шкалами: «Упевненість» (УП) – 0,416, «Пристрасність» (ПР) – 0,384, «Самоповага» (СП) – 0,243, «Інтегральне самоствавлення» (ІС) – 0,218 - усі для $p < 0,01$.

Між шкалою «Сміливість» (СМ) та шкалами «Оптимізм» (ОП) – 0,263 (для $p < 0,01$) та зворотній зі шкалою «Пристрасність» (ПР) – (-0,161, для $p < 0,05$).

Зворотні зв'язки наявні між шкалою «Адаптивність» (АД) та шкалами: «Пристрасність» (ПР) – (-0,223, для $p < 0,01$), «Самоповага» (СП) – (-0,166) та «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (ОПСІЛДС) – (-0,188) обидва для $p < 0,05$.

Таким чином ми можемо констатувати, що «центральними», «вузловими» компонентами ТН, що мають найбільшу кількість взаємозв'язків з компонентами ідентичності є шкали «Винахідливість», «Адаптивність» та шкала Маклейна. Інші шкали мають по одному значущому взаємозв'язку з компонентами ідентичності.

Нагадаємо, що згідно з результатами нашого дослідження показники шкал Маклейна та «Винахідливість» складають *діяльнісно-смісловий, когнітивний та ресурсний* компоненти феноменологічного поля ТН і щільна система взаємозв'язків цієї сфери з показниками емоційно-оціночної та смислової сфер функціонування ідентичності можна трактувати як підтвердження важливої ролі ТН у процесі функціонування ідентичності. Нагадаємо, що, згідно з наведеними вище результатами, учасники нашої експериментальної вибірки виявляють ознаки психологічного напруження, що на нашу думку може бути пов'язане з процесами розвитку ідентичності.

Окремий інтерес викликає факт наявності великої кількості негативних зворотних зв'язків між показниками адаптивності (АД) та показниками емоційно-оціночної та ресурсної сфер ідентичності, що можуть бути проінтерпретовані у логіці екофасилітаційного підходу, як підтвердження наявності кризових проявів всередині конструкту ідентичності, що, згідно з поглядами П. В. Лушина, пов'язане з втратою здатності до пристосування до умов звичного середовища [68].

У даному випадку ми застосували факторний аналіз виключно з метою знаходження додаткових взаємозв'язків між компонентами ТН та ідентичності, а також з головним показником тесту СЖО – шкалою осмисленості життя (ОЖ), який ми раніше домовились використовувати у якості окремої смислової «інстанції». Саме тому процедуру факторного аналізу ми проводили з використанням окремо субшкал тесту СЖО як смислового компоненту ідентичності, та окремо показників ТН та ідентичності (окрім субшкал СЖО) зі шкалою ОЖ. Нагадаємо, що спільне використання головного показника та субшкал тесту СЖО не дають

необхідної розбіжності результатів, оскільки субшкали тесту були виокремлені у процесі створення методики і в разі спільного застосування надають мінімально цінну з погляду завдань нашого дослідження інформацію за рахунок подвійного урахування дисперсії.

Факторний аналіз структури взаємозв'язків між конструктами ТН та ідентичності надав наступні результати.

При аналізі застосовувався метод головних компонент та алгоритм обертання варімакс (з нормалізацією по Кайзеру). Після аналізу графіка власних значень, відповідно до критеріїв Кайзера та Р. Кетелла, та випробування кількох моделей з різною кількістю факторів (від чотирьох до шести), ми зупинились на п'ятифакторній моделі (див. додаток В, табл. В.4).

Загальна інформативність п'яти виділених факторів склала 60 % .

Були виділені наступні фактори: до першого фактору (інформативність 17,5 %) увійшли показники шкал: «Пристрасність» (ПР), «Цілі», «Процес», «Результат», «Локус контролю-Я» (Лк-Я), «Локус контролю-життя» (Лк-Ж).

До другого фактору (інформативність 13 %) показники оптимізму (ОП), субшкали «Результат» (з другорядним навантаженням), інтегрального самоствавлення (ІС), самоповаги (СП) та очікування позитивного ставлення інших людей до себе (ОПСІЛДС).

До третього фактору (інформативність 12 %) увійшли показники шкали Бандера, оптимізму (ОП) (з другорядним навантаженням), сміливості (СМ), адаптивності (АД) та шкали ТД.

До четвертого фактору (інформативність 11 %) увійшли показники шкали Маклейна, пристрасності (ПР), винахідливості (ВН) та упевненості (УП).

П'ятий фактор (інформативність 6,5 %) склали показники загальної ідентичності та шкали Маклейна з другорядним мінусовим навантаженням.

Таким чином результати факторного аналізу дозволили нам виявити зв'язки між компонентами ТН та ідентичності, які не були проявлені під час кореляційного аналізу.

Слід зазначити, що складові першого та другого отриманих факторів фактично підтверджують отримані нами раніше конфігурації взаємозв'язків всередині конструкту ідентичності. При цьому змістовне наповнення *першого* фактору дозволяє розширити наше розуміння ролі показників смислової сфери, як таких, що мають відношення до ресурсної сфери ідентичності, що відповідно може слугувати підтвердженням екофасилітаційних уявлень про смислове поле, як про ресурс формування ідентичності.

Новим є також проявлений у *другому* факторі взаємозв'язок між оптимізмом (ОП), очікуванням позитивного відношення інших людей до себе (ОПСІЛДС) та показниками субшкали «Результат». Що може бути інтерпретоване, як підтвердження взаємозалежності оптимістичного ставлення до себе та оточуючого світу від власної оцінки прожитої частини життя. Нагадаємо, що до цього моменту показник оптимізму був єдиною складовою нашого комплексу вимірювання ідентичності який не був пов'язаний з конкретним компонентом смислової сфер.

Починаючи з третього фактору ми можемо спостерігати появу нових взаємозв'язків між конструктами ТН та ідентичності.

Так, у *третьому* факторі крім вже відомих нам взаємозв'язків між показниками шкали Баднера, сміливості, адаптивності та шкали ТД (що, до речі, зайвий раз підтверджує запропоновану нами модель поділу вимірюваних різними спеціалізованими методиками сегментів феноменологічного поля ТН), наявним є новий взаємозв'язок між цими шкалами та показником оптимізму (ОП), які раніше був представлений лише лінійним взаємозв'язком між показниками шкали ТД та оптимізму.

Таким чином ми можемо стверджувати, що показник оптимізму (ОП), який розуміється як «великі надії, віра в успіх, небажання орієнтуватись на поганий розвиток подій, намагання зосереджуватись не на проблемах, а на можливостях їх вирішення», є об'єднуючим чинником між емоційно оціночною сферою ідентичності (другий фактор) та емоційно-оціночною

складовою ТН (третій фактор)

У *четвертому* факторі проявленими є взаємозв'язки між шкалою Маклейна та винахідливістю (які вимірюють діяльнісно-смысловий, когнітивний та ресурсний компоненти феноменологічного поля ТН) та показниками пристрасності та упевненості що входять до змістовної (смысловой) та ресурсної сфер ідентичності.

В *п'ятому* факторі ми маємо проявленим взаємозв'язок між шкалою Маклейна та показником загальної ідентичності. При цьому шкала Маклейна увійшла в п'ятий фактор з другорядним мінусовим навантаженням, що складає певну проблему при спробі інтерпретації цього фактору, оскільки мінусовий полюс толерантності до невизначеності традиційно представлений інтолерантністю до невизначеності, яка згідно з отриманими даними корелює з високим ступенем сформованості загальної ідентичності, що вимагає від нас окремого теоретичного аналізу.

Для пояснення цього явища ми можемо висунути кілька припущень:

По-перше, слід нагадати, що ми розглядаємо (слідом за П. В. Лушиним) ТН як феномен, який є умовою та механізмом переходу до нової ідентичності. Згідно з таким поглядом шкали вимірювання ТН можуть фіксувати не лише факт наявності чи відсутності зазначеного феномену, але і ступінь того, наскільки цей механізм в певний момент часу, та в умовах певного стану системи, є задіяним у процес формування ідентичності.

По-друге, ми вже висловлювали припущення про те, що інтолерантність до невизначеності не є протилежним полюсом ТН, а скоріше за все є іншим за походження та механізмом утворення феноменом. Таким чином мінусовий полюс показника ТН можна інтерпретувати, як відсутність, чи слабку міру «проявленості» цієї якості у тій сфері виміру ТН, до якої належить згідно з нашими уявленнями вимірюваний даною методикою компонент, а не тільки присутність протилежної - інтолерантності. Відповідно виходячи з того, що учасники вибірки продемонстрували у середньому досить високі показники сформованості ідентичності саме за змістовним її наповненням (за

методикою Марсія) змістовне наповнення п'ятого фактору може бути проінтерпретоване, як таке, що відображає відсутність необхідності постійної взаємодії сформованого змістовного (сміслового) компонента ідентичності з аналогічним компонентом ТН (що представлений методикою Маклейна).

Надалі ми представимо результати факторного аналізу структури взаємозв'язків між конструктами ТН, ідентичності та шкалою ОЖ.

При аналізі застосовувався метод головних компонент та алгоритм обертання варімакс (з нормалізацією по Кайзеру). Після аналізу графіка власних значень, відповідно до критеріїв Кайзера та Р. Кетелла, та випробування кількох моделей з різною кількістю факторів (від чотирьох до шести), ми зупинились на чотирифакторній моделі (див. додаток В, табл. В.5). Загальна інформативність чотирьох виділених факторів склала 57 % .

Були виділені наступні фактори: до першого фактору (інформативність 18,5 %) увійшли показники шкал: «Оптимізм» (ОП) (з другорядним навантаженням), «Інтегральне самоствавлення» (ІС), «Самоповага» (СП), «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (ОПСІЛДС) та «Осмисленість життя» (ОЖ).

До другого фактору увійшли показники шкали Баднера (з другорядним навантаженням), пристрасності (ПР), винахідливості (ВН), упевненості (УП) та Осмисленості життя (ОЖ) (з другорядним навантаженням).

До третього фактору увійшли показники шкали Баднера, оптимізму (ОП), сміливості (СМ), адаптивності (АД) та шкали ТД.

До четвертого фактора увійшли показники шкали Маклейна та загальної ідентичності (ЗІ) (з мінусовим навантаженням)

Таким чином результати факторного аналізу виявили такі нові взаємозв'язки між конструктами ТН, ідентичності та шкалою ОЖ.

Змістовне наповнення *першого* та *третього* факторів підтвердили вже виявлені нами взаємозв'язки між показниками смислової сфери, шкали ОЖ та трьома шкалами, що вимірюють різні сторони самоствавлення людини (ІС, СП та ОПСІЛДС) а також між показниками шкали Баднера та показниками

оптимізму, сміливості, адаптивності та шкали ТД.

Змістовне наповнення *четвертого* фактору також підтвердило, тепер вже у «дзеркальному» вигляді наявність взаємозв'язку між шкалою Маклейна, та мінусовим полюсом показника загальної ідентичності.

Одним з можливих пояснень цього феномену може слугувати припущення, що в умовах високого ступеня сформованості феномену ідентичності у системі її взаємозв'язків з ТН починає «визрівати» проблема, яку П. В. Лушин вважає однією з «пускових» ознак майбутнього розвалу системи [71]. Згідно з поглядами П. В. Лушина ця проблема виявляється у тому, що індивід починає відчувати «прозорість» та повну «зрозумілість» навколишнього життєвого середовища, що, відповідно до наших уявлень може відбиватись на втраті ТН у діяльнісно-смісловій сфері. Підтвердженням чого може служити двічі представлений у результатах нашого дослідження взаємозв'язок між протилежними боками показника загальної ідентичності та шкали Маклейна.

Окремий інтерес для нас представляє змістовне наповнення *другого* фактору. В ньому вперше зафіксоване взаємозв'язок між шкалою Баднера та показниками пристрасності, винахідливості, упевненості та осмисленості життя. Враховуючи те, що показник шкали Баднера увійшов в цей фактор з другорядним навантаженням, ми схильні на цьому етапі дослідження інтерпретувати цей факт, як доказ неоднорідності, багатомірності та багатозначності взаємозв'язків між конструктами ТН та ідентичності, а також всередині самого конструкту ТН.

Слід нагадати, що *головними завданням* першого етапу дослідження ми вважаємо дослідження характеру взаємозв'язку між ТН та ідентичністю з метою перевірки висловленої нами гіпотези, щодо важливої ролі смислових показників у процесі взаємодії феноменів ТН та ідентичності на різних етапах розвитку останньої.

Результати проведеного нами дослідження дозволяють стверджувати, що кожен з виокремлених нами в ході дослідження компонентів обох

конструктів: *діяльнісно-смісловий, когнітивний, ресурсний, емоційно-оціночний, неусвідомлюваний мотиваційний* компоненти феноменологічного поля ТН, та *емоційно-оціночна, змістовна (смістова) та ресурсна* сфери функціонування ідентичності має зв'язки з показниками смислоутворення, як всередині самих конструктів, так і у «просторі» їхньої взаємодії. Спираючись на це, ми можемо зробити висновок, що наша гіпотеза, щодо активної участі смислових показників у процесі взаємодії ТН та розвитку ідентичності, найшла своє попереднє підтвердження на рівні взаємодії компонентів обох конструктів.

Ми також можемо стверджувати, що між головними сферами функціонування феноменів ТН та ідентичності існує щільна система взаємозв'язків, які можуть бути логічно пояснені з теоретичних позицій нашого підходу, що слугує, підтвердженням взаємозв'язку між цими феноменами.

Таким чином, на першому етапі дослідження взаємозв'язку ТН та розвитку ідентичності нами був проведений аналіз первинних статистик, а також кореляційний та факторний аналіз наявних взаємозв'язків всередині конструктів та між компонентами запропонованих нами комплексів вимірювання ТН та ідентичності.

В ході дослідження ми отримали наступні результати:

1) наявні дані свідчать про те, що представникам експериментальної вибірки є притаманний високий рівень сформованості ідентичності, але структура її є мозаїчною, про що свідчать нерівномірність рівнів прояву показників різних сфер, що може бути проінтерпретоване як свідчення наявності у учасників вибірки психологічного напруження, причиною виникнення якого є наявність кризового стану ідентичності;

2) запропонований нами комплекс вимірювання ТН та статусів ідентичності має чітку систему внутрішніх зв'язків, яка легко піддається поясненню виходячи із наших теоретичних уявлень про феноменологію цих конструктів. Відповідно до цього, ми можемо констатувати що

запропоновані нами психодіагностичний комплекс є таким, що відповідає цілям та завданням нашого дослідження;

3) наявні спеціалізовані методики вимірювання ТН є чутливими до наступних складових феноменологічного поля ТН: методики Бандера та шкала ТД вимірюють *емоційно-оцінну*, а методика Маклейна – *діяльнісно-сміслову* складові цього конструкту;

4) наявність щільної системи взаємозв'язків компонентів ідентичності зі шкалами, що вимірюють різні параметри смислової сфери особистості, як всередині самого конструкту (зв'язок зі субшкалами СЖО), так і назовні (зв'язок з головним показником – шкалою ОЖ) слугує підтвердженням нашого уявлення про феномен ідентичності як про інтегральну характеристику особистості, що являє собою багаторівневу смислову систему;

5) нами отримані дані, які попередньо підтверджують нашу гіпотезу щодо активної участі смислової сфери у взаємодії між феноменами ТН та розвитком ідентичності на рівні взаємодії компонентів обох конструктів;

6) наявність «щільної» системи взаємозв'язків між різними сферами конструктів ТН та ідентичності, підтверджує важливу роль ТН у процесі функціонування ідентичності.

2.5. Дослідження взаємозв'язку толерантності до невизначеності та ідентичності у процесі її розвитку

Нагадаємо, що головним завданням другого етапу емпіричної частини дослідження є вивчення ролі толерантності до невизначеності (ТН) у розвитку ідентичності.

З цією метою ми здійснили: аналіз рівнів прояву компонентів феномену ТН та ідентичності на різних етапах розвитку останньої; аналіз якісної структури самих феноменів ТН та ідентичності, яку ми вбачаємо проявленою у системи взаємозв'язків між внутрішніми компонентами цих

психологічних конструктів, а також аналіз системи взаємозв'язків між конструктами ТН та ідентичності, як складовими частинами окремих якісних етапів/станів/статусів розвитку ідентичності. Також ми проаналізували загальну динаміку станів системи «ТН – ідентичність» на різних етапах (статусах) розвитку ідентичності (особистісного змінювання).

Цей аналіз здійснювався окремо для кожного з етапів (статусів) розвитку ідентичності, при цьому кожен з таких етапів розглядався (з огляду на погляди Дж. Марсія) одночасно як етап послідовного розвитку ідентичності, так і наявний якісний стан системи «ТН – ідентичність».

Шляхи реалізації головного завдання ми вбачаємо у пошук відповідей на наступні запитання:

- Чи існують суттєві відмінності у кількісному рівні прояву ТН на різних етапах формування ідентичності?

- Чи усі складові компоненти ТН в рівні мірі задіяні у процесі формування ідентичності на різних етапах її розвитку?

- Який характер (яку конфігурацію) мають взаємозв'язки між компонентами ТН та ідентичності на різних етапах її розвитку?

- Яку роль відіграє смислова сфера у процесі взаємодії ТН та ідентичності?

Відповідно до зазначених завдань ми визначили наступні шляхи їх реалізації:

- Порівняти кількісні рівні прояву показників ТН та ідентичності на кожному з етапів (статусів) розвитку ідентичності.

- Дослідити систему взаємозв'язків між компонентами ТН та ідентичності на кожному з етапів (статусів) з метою визначення ключових для даного етапу зв'язків та компонентів.

- Дослідити характер взаємозв'язків між показниками смислової сфери та компонентами ТН та ідентичності на кожному з етапів (статусів) її розвитку.

- Дослідити загальну динаміку взаємозв'язків між ТН та ідентичністю на

різних етапах розвитку останньої.

Реалізацію поставлених завдань ми розпочнемо з дослідження кількісного рівня прояву ТН на різних етапах (статусах) розвитку ідентичності.

Слід нагадати, що у якості модельного у рамках нашого дослідження був прийнятий поділ учасників вибірки за рівнями (статусами) сформованості професійної ідентичності, згідно с даними, отриманими за методикою «Незавершені речення» Дж. Марсія (адаптація та модифікація О. А. Карабанова, В. Р. Орестова). Відповідно до проведеного якісного аналізу отриманих даних учасники вибірки розподілились по статусах наступним чином: дифузна ідентичність – 12 осіб, визначена наперед – 35 осіб, мораторій – 36 осіб, досягнута – 71 особа.

Був проведений порівняльний попарний аналіз середніх значені рівнів прояву ТН (див. табл. 2.3) для кожного зі статусів сформованості ідентичності з використанням критерію t-Стьюдента для незалежних вибірок, який дозволяє перевірити гіпотезу про те, що «середні значення двох генеральних сукупностей з яких отримані вибірки що порівнюються є відмінними один від одного» [85, с. 165].

Отримані данні свідчать про те, що статистично значущі (на рівні $p < 0,05$) відмінності між рівнями прояву компонентів ТН у представників різних статусів наявні лише за показниками сміливості (СМ). Так середні показники власників дифузної ідентичності (СМ – 14,50) статистично значуще перевищують показники власників визначеної наперед (СМ – 12,37), а ті в свою чергу статистично значуще менші чим показники представників досягнутої (СМ – 14,11).

Враховуючи значення цієї шкали, як такої, що вимірює *неусвідомлювано-мотиваційну* складову феномену ТН, що відповідає за «польову поведінку» особистості в умовах невизначеності ми можемо констатувати, що власникам визначеної наперед ідентичності притаманний більш низький рівень неусвідомлюваної мотивації до пошуку невизначених

ситуацій, ніж у представників дифузної та досягнутої ідентичності. Цей факт

Таблиця. 2.3

Порівняння середніх показників вимірювання ТН по різних статусах ідентичності.

шкала	Статуси ідентичності							
	дифузна N = 12		виз.наперед N = 35		мораторій N = 36		досягнута N = 71	
	Середн є	Станд . відх.	Середнє	Станд . відх.	Середн є	Станд . відх.	Середн є	Станд . відх.
ТН за шкалою Баднера	60,42	7,19	60,20	5,81	61,28	8,68	62,49	8,77
ТН за шкалою Маклейна	101,75	16,11	95,91	17,40	93,47	15,00	94,51	14,58
Винахідливість (ВН)	19,75	3,36	20,94	3,11	21,14	3,00	20,32	3,15
Сміливість (СМ)	14,50*	3,39	12,37	3,10	13,61	3,50	14,11	4,41
Адаптивність (АД)	14,25	4,18	14,60	4,10	14,86	3,46	14,45	3,80
Толерантність до двознач- ності (ТД)	13,50	3,29	14,57	3,84	14,03	3,71	14,04	3,71

Примітка: жирним виділені показники сміливості (СМ), що мають між собою статистично значущі відмінності на рівні $p < 0,05$ згідно t-Ст'юдента.

може бути проінтерпретований по-перше, як підтвердження того, що у представників визначеної наперед ідентичності є зниженим рівень потягу до пошуку нових джерел формування ідентичності в наслідок того, що визначена наперед ідентичність не передбачає наявності сумнівів у власника щодо її, ідентичності, «справжності» («вибір є – пошуку не має і не було» – за Дж. Марсія); а по-друге, як такий, що дозволяє нам висунути припущення про те, що людина зі сформованої ідентичністю є більш пристосованою до змін, ніж та ідентичність якої визначена наперед, або знаходиться у дифузному стані, оскільки вона набуває здатності до пошуку ресурсів на

якісно новому рівні.

Відсутність різниці у рівні прояву інших компонентів ТН, засвідчує той факт, що кількісний рівень *емоційно-оціночної, діяльнісно-сислової, когнітивної та ресурсної* компонент феноменологічного поля ТН є константними для різних статусів сформованості ідентичності.

Таким чином ми можемо зробити висновок, що *кількісний рівень прояву ТН не впливає на приналежність людини до певного статусу сформованості ідентичності.*

Відповідно до цього ми можемо висловити припущення, що визначальний вплив на процес формування ідентичності має *якісний* бік феномену ТН, під яким ми будемо розуміти систему взаємозв'язків компонентів ТН між собою та з компонентами ідентичності, що на нашу думку відображає якісний стан функціонування ТН як комплексного феномену. Цей система зв'язків, нашу думку, може мати відмінності на кожному з рівнів формування ідентичності.

В свою чергу, порівняльний попарний аналіз середніх значені рівнів прояву компонентів ідентичності (див. табл. 2.4) для кожного зі статусів сформованості ідентичності з використанням критерію t-Ст'юдента для незалежних вибірок, продемонстрував, що статистично значущі відмінності між середніми показниками наявні для наступних компонент ідентичності (усі значення – двосторонні):

- показники *загальної ідентичності* (ЗІ) за шкалою Дж. Марсія мають наступні статистично значущі відмінності: показники представників дифузного стану ЗІ – 57,47 менші за показники представників визначеної наперед (ЗІ – 62,88, на рівні $p < 0,05$), мораторію (ЗІ – 63,17, на рівні $p < 0,05$) та досягнутої (ЗІ – 66,62, на рівні $p < 0,01$). Показники власників досягнутої ідентичності (ЗІ – 66,62) значуще перевищують показники представників визначеного наперед (ЗІ – 62,88, на рівні $p < 0,01$) та мораторію (ЗІ – 63,17, на рівні $p < 0,01$);

Середні показники вимірювання компонентів ідентичності по статусах.

шкала	Статуси ідентичності							
	дифузна N = 12		виз. наперед N = 35		мораторій N = 36		досягнута N = 71	
	Середнє	Станд. відх.	Середнє	Станд. відх.	Середнє	Станд. відх.	Середнє	Станд. відх.
Загальна ідентичність (ЗІ)	57,41	9,16	62,88	6,31	63,17	6,55	66,62	5,88
Пристрасність (ПР)	18,33	3,57	21,40	3,46	20,22	3,32	20,41	4,04
Оптимізм (ОП)	17,08	5,66	17,60	4,02	16,30	4,17	17,14	3,16
Упевненість (УП)	20,50	4,12	20,83	3,39	19,33	3,75	19,89	3,84
Інтегральне самоставлення (ІС)	18,50	4,96	18,45	4,08	18,13	4,79	19,03	4,39
Самоповага (СП)	9,25	3,41	9,48	2,33	8,36	3,13	9,46	2,48
ОПСІЛДС	10,50	1,73	9,68	2,23	10,11	2,20	10,40	1,97
Осмисленість життя (ОЖ)	105,75	17,13	104,60	17,99	100,41	14,93	107,72	12,85
Цілі	31,91	6,92	31,94	7,08	30,66	5,51	33,64	4,99
Процес	32,83	6,01	31,68	5,44	31,05	5,22	32,81	5,07
Результат	26,00	4,55	24,68	6,36	25,69	4,38	26,27	3,99
Локус контролю-Я	21,08	3,96	21,63	4,44	21,11	3,76	22,22	3,56
Локус контролю - Життя	23,83	4,87	27,71	8,07	25,53	8,58	28,32	8,14

Примітка: жирним виділені показники, різниця між якими досягає ступня статистичної значущості.

- середні показники *пристрасності* (ПР) представників дифузного

статусу (ПР – 18,33) статистично значуще нижчі за показники представників визначеного наперед статусу (ПР – 21,40, на рівні $p < 0,05$) та на рівні, що наближається до значущого (для $p < 0,1$) нижчі за представників досягнутого (ПР – 20,41);

- середні показники *упевненості* (УП – 20,83) представників визначеного наперед статусу на рівні, що наближається до статистично значущого перевищують показники представників статусу мораторію (УП – 19,33, для $p < 0,1$);

- середні показники *самоповаги* (СП – 8,36) представників статусу мораторію на статистично значущому рівні менші за показники представників досягнутої ідентичності (СП – 9,46, для $p < 0,05$) та на рівні, що наближується до статистично значущого менші ніж у представників статусу визначеної наперед ідентичності (СП – 9,48, для $p < 0,1$);

- середні показники осмисленості життя статистично значуще різняться лише для статусів мораторію (ОЖ – 100,41) та досягнутої ідентичності (ОЖ – 107,72) для $p < 0,01$;

- середні показники за шкалою «Цілі» статистично значуще (для $p < 0,01$) різняться також для статусів мораторію (Цілі – 30,66) та досягнутої ідентичності (Цілі – 33,64). Та для цих самих статусів на рівні що наближається до статистично значущого за шкалою «Процес»: мораторій – 31,05 та досягнута – 32,81, для $p < 0,1$;

- середні показники за шкалою «Локус контролю – Життя» статистично значуще різняться для представників дифузного статусу (Лк-Ж – 23,83) та досягнутої ідентичності (Лк-Ж – 28,32) для $p < 0,05$, а також на рівні що наближається до статистично значущого для представників дифузного статусу та статусу визначеної наперед ідентичності (Лк-Ж – 27,71) для $p < 0,1$.

Таким чином, відмінності між рівнями прояву загальної ідентичності для представників різних статусів свідчать про те, що для учасників нашої вибірки існує підтверджена залежність статусу ідентичності та загального рівня її сформованості – «вищому» статусу відповідають вищі загальні

показники.

Доцільно відзначити, що за вказівками самого автора методики Дж. Марсія, цей зв'язок між загальним рівнем сформованості ідентичності та приналежністю до одного зі статусів не є однозначно лінійним.

Зміни наявні між групами показників, що належать до мотиваційної та ресурсної сфер формування ідентичності (пристрасність, упевненість) співпадають з очікуваними з погляду теоретичної моделі. Вони відображають зниження показників енергійності та впевненості у собі у представників дифузного статусу та статусу мораторію у порівнянні зі статусами визначеної наперед та досягнутої ідентичностей. Що слугує підтвердження наявності кризових проявів у представників дифузного статусу, та статусу мораторію, відповідно, відсутності кризи у представників визначеної наперед та досягнутої ідентичностей.

Зміни показника самоповаги відображають зниження позитивного відношення до себе у критичному для особистості стані мораторію по відношенню до статусів визначеної наперед та досягнутої ідентичності, характерною ознакою яких є відсутність кризових проявів.

Слід нагадати, що попередні дані слугують також підтвердженням висловленої Е. Еріксоном та Дж. Марсія думки про те, що визначальним для подолання кризових проявів в процесі розвитку ідентичності є факт наявності її, ідентичності, сталої структури, незалежно від шляхів її набуття. Таким чином, обидва статуси – визначений наперед, та досягнутий можна вважати такими, в яких відсутні кризові прояви.

Зміни, зафіксовані у показниках смислової сфери, фіксують тенденцію до збільшення ролі смислової сфери та ступеня осмисленості життя у представників більш «високих» за рівнем розвитку сталих структур ідентичності статусів *визначеної наперед* та *досягнутої ідентичності* у порівнянні з показниками дифузної та статусу мораторію.

Ми також можемо вести мову про збільшення ролі смислової сфери особистості відповідно до набуття нею більш «високого» за рівнем

сформованості змістовних (сміслових) структур ідентичності статусу.

Таким чином аналіз середніх показників різних компонентів ідентичності, притаманних представникам різних статусів сформованості ідентичності дозволяє стверджувати, що вони підтверджують наявність кризових проявів у представників дифузного статусу, та статусу мораторію та відсутність таких проявів у представників двох інших статусів (визначений наперед та досягнута ідентичності). Зазначимо, що ці данні слугують емпіричним підтвердженням наведеного нами вище теоретичного опису характерних для представників різних статусів психологічних особливостей. Слід також звернути увагу, що саме у представників статусу *мораторію* відзначаються найнижчі показники субшкал тесту СЖО, які є відповідальними за наявність цілей у майбутньому, інтересу та емоційної насиченості життя. Що, також підкреслює наявність у представників цього статусу кризи смислових підвалин буття.

Далі ми опишемо результати кореляційного та факторного аналізу даних, отриманих нами по кожному зі статусів.

(Слід зазначити, що тут і надалі в тексті ми будемо виділяти коефіцієнти кореляції що є значущими на рівні $p < 0,05$ курсивом, а ті, що є значущими на рівні $p < 0,01$ будуть подані звичайним шрифтом.)

У нашому дослідженні використовувався коефіцієнт кореляції r -Пірсона. Повні кореляційні матриці наведені у додатку А.

Згідно з отриманими даними внутрішня структура взаємозв'язків між ТН, ідентичністю та показником осмисленості життя для вибірки досліджуваних, які належать до *дифузного* статусу виглядає наступним чином (див. додаток А, табл. А.2).

Прямий лінійний взаємозв'язок всередині феномену ТН наявний лише між показниками шкали «Адаптивність» та шкалою ТД (0,612). Зворотні зв'язки наявні між адаптивністю та шкалою Маклейна (- 0,733), адаптивністю та винахідливістю (- 0,577) та винахідливістю та шкалою ТД (-0,637).

Прямі лінійні зв'язки всередині конструкту ідентичності наявні між:

- Шкалою «Пристрасність» та показниками шкал: «Результат» (0,882), «Процес» (0,705) та «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (0,660).
- Шкалою «Упевненість» та показниками шкал: «Процес» (0,719), «Результат» (0,770), «Цілі» (0,677), «Локус контролю-Я» (0,754) та шкалою «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (0,624).
- Шкалою «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» та показниками шкал «Процес» (0,716) та «Результат» (0,646).

Зв'язки між ТН та ідентичністю представлені у наступному вигляді:

Прямі взаємозв'язки наявні між показниками шкали Маклейна та показниками шкал: «Упевненість» (0,693) та «Локус контролю-Я» (0,639), а також між шкалою «Винахідливість» та шкалами: «Пристрасність» (0,711), «Упевненість» (0,613), «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (0,773), «Результат» (0,701) та «Процес» (0,623).

Зворотні зв'язки наявні між шкалою «ТД» та шкалами: «Пристрасність» (-0,618), «Упевненість» (-0,657), «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (-0,750) та «Результат» (-0,741).

А також між шкалою «Адаптивність» та шкалами: «Упевненість» (-0,794), «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (-0,584), «Локус контролю-Я» (-0,676) та «Процес» (-0,624).

Взаємозв'язки між конструктами ТН, ідентичності та показниками осмисленості життя за шкалою ОЖ виглядають наступним чином: прямий зв'язок наявний між шкалою ОЖ та компонентом ідентичності шкалою «Упевненість» (0,846); зворотні – між шкалою ОЖ та компонентами ТН, шкалами «Адаптивність» (-0,576) та «ТД» (-0,627).

Найбільш виразними ознаками системи кореляційних взаємозв'язків всередині конструктів ТН та ідентичності та між їх компонентами можна вважати наступні (див. рис. Б.1 у додатку):

- 1) Мінімальну кількість взаємозв'язків всередині самих конструктів

ТН та ідентичності. Так всередині конструкту ТН наявні лише чотири взаємозв'язку середньої сили три з яких є зворотними, а всередині конструкту ідентичності наявні десять прямих взаємозв'язків середньої сили. При цьому взаємозв'язки наявні між чотирма з шести компонентів ТН та між сьома з дванадцяти компонентів ідентичності.

2) Наявність в обох феноменах компонентів яки зовсім не мають взаємозв'язків. Так, виключеними із загальної системи (для ТН) є показники шкали Баднера та сміливості, а для ідентичності – показники загальної ідентичності, оптимізму, інтегрального самоствавлення, самоповаги та субшкали «Локус контролю – Життя». Слід звернути особливу увагу на те, що вище зазначені компоненти не мають зв'язків як всередині самих конструктів, так і назовні (між конструктами).

3) Найбільш задіяними конструктами є: шкала Маклейна, шкала ТД, винахідливість та адаптивність (для ТН) та показники пристрасності, упевненості, очікування позитивного відношення від інших людей до себе, субшкал «Результат» та «Процес» – для ідентичності.

4) Наявність великої кількості зворотних взаємозв'язків як між задіяними компонентами ТН та ідентичності, так і всередині самого конструкту ТН. Так показники двох з чотирьох задіяних компонентів ТН - шкали ТД та адаптивності мають лише зворотні зв'язки як з компонентами ідентичності, так і з показником осмисленості життя. А всередині самого конструкту ТН наявний лише один прямий зв'язок – між показниками шкали ТД та адаптивністю.

5) Мінімальна кількість взаємозв'язків між компонентами ТН, ідентичності та показником осмисленості життя.

Слід зазначити, що взаємодія між ТН та ідентичність відбувається головним чином між окремими конструктами, при цьому з боку ідентичності задіяними є показники смислової (Лк-Я, Процес, Результат), емоційно-оціночної (ОПСІЛДС) та ресурсної (ІР, УІ) сфер з якими показники ТН що складають діяльнісної-смиловий, когнітивний та ресурсний компоненти ТН

(Маклейн, ВН) мають прямі зв'язки, а показники емоційно-оціночного, вольового та поведінкового компонентів ТН (ТД та АД) – зворотні. Цей дисбаланс, на нашу думку, може бути обумовлено наявністю кризових проявів саме в емоційній та смисловій сферах буття особистості, ідентичність якої знаходиться у дифузному стані.

Так зворотні зв'язки між показником адаптивності та показниками осмисленості життя, субшкалами «Процес» та «Локус контролю-Я» що відбивають процесуальні особливості існування особистості, чітко фіксують смислові коріння причин ригідної поведінки, а зворотній напрямок зв'язку з показниками упевненості – зв'язок між вірою у власні можливості та здатністю змінювати власну поведінку відповідно до життєвих обставин.

Зворотні зв'язки між показниками шкали ОПСІЛДС та показниками адаптивності та шкали ТД – залежність від думки оточуючих, та неадекватність очікувань у цій сфері.

Слід також звернути увагу на прямий взаємозв'язок між показником шкали Маклейна та показниками упевненості та локусу контролю-Я які відображають взаємозалежність проявів ТН та уявлень про себе к про сильну особистість, та, відповідно, про власні можливості у діяльнісно-смисловій сфері.

Зазначимо також, що простір взаємодії між конструктами ТН та ідентичності характеризується мінімальним ступенем залученості смислових показників.

Факторний аналіз взаємозв'язків між компонентами ТН та ідентичності для показників *дифузного статусу* проводився методом головних компонент з використанням алгоритму обертання варімакс (з нормалізацією по Кайзеру).

Після аналізу графіка власних значень, відповідно до критеріїв Кайзера та Р. Кетелла, ми зупинились на шестифакторній моделі з долею загальної дисперсії 88% (див. додаток В, табл. В.6).

Були виділені наступні фактори: до *першого* фактору (інформативність

28 %) увійшли показники шкал: «Пристрасність» (ПР), «Винахідливість» (ВН), «Адаптивність» (АД) з другорядним мінусовим навантаженням, «Упевненість» (УП), ТД з мінусовим навантаженням, «Процес», «Результат», та «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (ОПСІЛДС). Змістовно до цього фактору входять практично усі визначені нами під час кореляційного аналізу найбільш задіяні компоненти конструктів ТН та ідентичності (за виключенням показників шкали Маклейна). При цьому, два з трьох наявних компонента ТН – адаптивність та шкала ТД - представлені протилежним полюсом змінної (увійшли до фактору з мінусовим навантаженням), що може бути проінтерпретоване як відсутність ТН у емоційно-оціночній, мотиваційній та поведінковій сферах. В той самий час, позитивний полюс фактору складають показники ресурсної (УП, ПР), емоційно-оціночної (ОПСІЛДС), процесуальні показники смислової сфери ідентичності та показник когнітивного та ресурсного компоненту ТН – винахідливості (ВН). Враховуючи вищезазначене, ми схильні визначити змістовне наповнення цього фактору, як таке, що відображає стан взаємодії конструктів ТН та ідентичності у ресурсній та емоційно-оціночній сферах. Зазначимо, що саме ця сфера взаємодії може бути розглянута як прихований ресурс розвитку ідентичності, та, відповідно цей фактор може отримати назву «Ресурси розвитку ідентичності».

До *другого* фактору (інформативність 16 %) показники субшкал «Цілі», «Процес» (з другорядним навантаженням), «Локус контролю-Я» (Лк-Я), «Локус контролю-життя» (Лк-Ж). Змістовно до нього входять показники, які відповідають за побудову життєвих планів та почуття власної компетентності у вирішенні життєвих завдань. Таким чином фактор може бути ідентифікований як «Життєва компетентність». При цьому, ми маємо підтвердження зафіксованого результатами кореляційного аналізу ізольоване становище цієї сфери, що може слугувати ознакою кризового стану у сфері ціле покладання. Слід також звернути увагу на те, що показники субшкали «Процес» увійшли до першого та другого факторів, що

дозволяє нам розглядати цей показник, як такий, що поєднує сфери побудови життєвих планів та прихованих ресурсів розвитку ідентичності.

До *третього* фактору (інформативність 13 %) увійшли показники шкали Маклейна, адаптивності (АД) з мінусовим навантаженням та упевненості (УП) з другорядним навантаженням. Цей фактор може бути визначений за домінуючим факторним навантаженням шкали Маклейна, як «ТН у сфері поведінки», та відображає наявні особливості як самого конструкту функціонування ТН, так і особливості його взаємодії з ідентичністю у діяльнісно-смысловій та ресурсній сферах особистості що виявляється у суперечливому поєднанні наявності проявів ТН у діяльнісно-смысловій сфері з відсутністю здатності до гнучкої зміни поведінки, відповідно до вимог ситуації, що може бути пояснене наявним взаємозв'язком цієї сфери з показниками упевненості. На практиці цей взаємозв'язок може обумовлювати певний рівень самовпевненість при прийнятті рішень у діяльнісній сфері.

До *четвертого* фактору (інформативність 12 %) увійшли показники шкали інтегрального самоствавлення (ІС) та самоповаги (СП). Фактор, відповідно, може бути визначений як «Інтегральне самоствавлення», та підтверджує ізольований стан базового для формування ідентичності конструкту, який був зафіксований під час кореляційного аналізу.

П'ятий фактор (інформативність 10 %) склали показники загальної ідентичності (ЗІ) з мінусовим навантаженням, та оптимізму (ОП). Може бути ідентифікований за показником, що увійшов до фактору з найбільшим навантаженням як «Оптимізм». Змістовне наповнення цього фактору відображає характерну для дифузного стану сформованості ідентичності відсутність змістовного наповнення конструкту ідентичності поряд з наявністю яскраво вираженої окремої складової емоційно-оціночної компоненти ідентичності – оптимізму, який в цьому контексті може розглядатись, більше в якості характерологічної особливості, ніж повноцінної складової частини інтегрального феномену.

Шостий фактор (інформативність 8,5 %) - склали показники шкали Баднера з мінусовим навантаженням та сміливості (СМ). Може бути ідентифікований як «Неусвідомлювано-мотиваційна складова ТН». Зміст останнього фактору відображає перевагу неусвідомлювано-мотиваційного компоненту ТН у емоційно-оціночній, мотиваційній та поведінковій сферах ТН при відсутності проявів ТН у емоційно-оцінній сфері, що є логічним з огляду на кризовий стан діяльнісно-сміслового та змістовного компонентів системи «ТН – ідентичність».

Зазначимо, що результати факторного аналізу підтверджують висновки що ми отримали в результаті кореляційного аналізу даних. Так, показники, які складають емоційно-оцінний, мотиваційний та поведінковий компоненти ТН (крім сміливості), представлені протилежним полюсом змінної, що може бути проінтерпретоване, як свідчення відсутності ознак проявів толерантного відношення до невизначеності в зазначених сферах.

Змістове наповнення п'яти з шести факторів фактично відповідає лише одному з психологічних компонентів, що належить ТН або ідентичності, що на нашу думку є проявом переваги індивідуальних особливостей кожного з компонентів над їх системними властивостями.

Показники смислової сфери представлені лише у двох факторах, один з яких повністю складається з субшкал СЖО, що слугує підтвердженням слабкої ролі смислової сфери в процесі взаємодії ТН та ідентичності.

Таким чином ми можемо зробити висновки, що для структури взаємозв'язків між ТН, ідентичністю та показниками осмисленості життя для вибірки досліджуваних, які належать до *дифузного* статусу характерними є наступні головні ознаки:

- феномени ТН та ідентичності на даному етапі розвитку мають слабо розвинуту внутрішню та зовнішню систему взаємозв'язків;

- кожен із зазначених феноменів представлений в процесі взаємодії своїми окремими компонентами, та не набуває якісних ознак єдиної системи, що на нашу думку є проявом переваги індивідуальних особливостей кожного

з компонентів над їх системними властивостями;

- слід особливо наголосити на великому значення показників емоційно-оцінної, ресурсної та неусвідомлювано-мотиваційної сфер ідентичності на фоні відсутності сталої структури змістовного наповнення конструкту. Що на практиці проявляється у виявах емоційної нестабільності (емоційного напруження), характерного для представників дифузного статусу;

- структура взаємозв'язків також відображає наявність кризових проявів як в системі «ТН - ідентичність», так і окремо у кожному з конструктів.

Згідно з отриманими даними внутрішня структура взаємозв'язків між ТН, ідентичністю та показником осмисленості життя для вибірки досліджуваних, які належать до *визначеного наперед* статусу виглядає наступним чином (див. додаток А, табл. А.3).

Прямий взаємозв'язок всередині феномену ТН наявний лише між показниками шкал «Сміливість» та «ТД» (0,339). Зворотній – між шкалою «Сміливість» та «Винахідливість» (-0,338).

Прямі зв'язки всередині конструкту ідентичності наявні між:

- Шкалою «Загальна ідентичність» та шкалою «Інтегральне самоствавлення» (0,341).
- Шкалою «Пристрасність» та шкалами: «Упевненість» (0,619), «Цілі» (0,473) та «Локус контролю-Я» (0,337).
- Шкалою «Упевненість» та шкалами: «Інтегральне самоствавлення» (0,375), «Цілі» (0,392), «Локус контролю-Життя» (0,411) та «Процес» (0,502).
- Шкалою «Інтегральне самоствавлення» та шкалами: «Цілі» (0,446), «Локус контролю-Я» (0,347), «Локус контролю-Життя» (0,461) та «Процес» (0,406).
- Шкалою «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» та шкалами: «Цілі» (0,458) та «Процес» (0,408).

Зв'язки між ТН та ідентичністю представлені у наступному вигляді:

- Прямі зв'язки наявні між шкалою Маклейна та шкалами: «Інтегральне самоствавлення» (0,366) та «Самоповага» (0,359); шкалою «ТД» та шкалою «Оптимізм» (0,555); шкалою «Винахідливість» та шкалами «Пристрасність» (0,607), «Упевненість» (0,567), «Цілі» (0,436) та «Процес» (0,441).
- Зворотні зв'язки наявні між шкалами: «Сміливість» та «Пристрасність» (-0,424) та шкалами «Адаптивність» та «Пристрасність» (-0,456).

Взаємозв'язки між конструктами ТН, ідентичності та показниками осмисленості життя за шкалою «ОЖ» виглядають наступним чином:

Прямий зв'язок наявний між шкалою «ОЖ» та компонентом ТН, шкалою «Винахідливість» (0,471) та шкалою «ОЖ» та компонентами ідентичності шкалами: «Пристрасність» (0,434), «Упевненість» (0,439), «Інтегральне самоствавлення» (0,483) та «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (0,492).

Найбільш виразними ознаками системи кореляційних взаємозв'язків всередині конструктів ТН та ідентичності та між їх компонентами можна вважати наступні (див. рис. Б.2 у додатку):

1) Наявність великої кількості взаємозв'язків всередині феномену ідентичності. Так, всередині самого конструкту в систему внутрішніх взаємозв'язків включена більшість з компонентів (дев'ять з дванадцяти), крім показників оптимізму та самоповаги, які мають лише зовнішні взаємозв'язки з компонентами ТН, та показника субшкали «Результат», який не має жодного взаємозв'язку.

2) Наявність взаємозв'язків більшості з компонентів ідентичності з показником осмисленості життя та субшкалами СЖО. З усіх показників лише показники загальної ідентичності, оптимізму та самоповаги не мають взаємозв'язків зі шкалами смислового спрямування.

3) Мінімальна кількість взаємозв'язків всередині феномену ТН. Всередині феномену ТН наявні лише два взаємозв'язки при тому, що більшість його компонентів (крім шкали Баднера) мають взаємозв'язки з

компонентами ідентичності.

4) Зміна напрямку більшості взаємозв'язків між ТН та ідентичністю зі зворотної на пряму – зворотні зв'язки залишаються лише у шкал «Адаптивність» (два зв'язки) та «Сміливість» (один зв'язок).

5) Найбільш задіяними конструктами є: для ТН - винахідливість (п'ять прямих взаємозв'язків з компонентами ідентичності), шкала Маклейна та адаптивність (по два зв'язки); для ідентичності - показники пристрасності, упевненості, інтегрального самоствавлення та субшкал «Цілі» та «Процес».

Слід зазначити, що на даному етапі розвитку феномен ідентичності набуває ознак єдності, що проявляється в наявності складної системи внутрішніх взаємозв'язків. Притаманна визначеному наперед статусу ідентичності специфіка чітко виявляється у взаємозв'язку змістовного наповнення ідентичності (ЗІ) з інтегральним самоствавленням (ІС), яке, в свою чергу, має зв'язки з усіма складовими процесу смислоутворення та осмислення життя, крім показника, який відображає ступінь осмисленої оцінки шляхів та результатів самореалізації (Результат). Характерним також є примат у структурі взаємозв'язків показників ресурсної сфери (ПР та УП) та акцент на показнику, що відображає зацікавленість в емоційно насиченому проживання актуального етапу життя (Процес). Така система взаємозв'язків повністю співпадає з наведеними нами уявленнями Дж. Марсія про цей період розвитку ідентичності, як про такий, в якому людина набуває змістовного наповнення ідентичності без переробки їх у власній свідомості шляхом проходження кризи, що за наявними даними проявляється в зосередженні внутрішньої уваги особистості переважно на ресурсній сфері та сфері самоствавлення в яких відбувається взаємодія з феноменом ТН та показниками смислової сфери. Наголосимо також на тому, що показник наявності цілей у житті особистості (Цілі), на відміну від попереднього статусу є тісно пов'язаним з показниками ресурсної та емоційно-оцінної складових ідентичності а також з когнітивним та ресурсним компонентом ТН.

При цьому слід наголосити на значному збільшенні у порівнянні з дифузним станом значення смислової сфери, як в плані зростання кількості взаємозв'язків всередині самої ідентичності, так і наявності смислового поля взаємодії з ТН.

Система наявних взаємозв'язків всередині ТН свідчить, що на даному етапі ТН знов виступає як набір розрізнених якостей, серед яких найбільш активну участь у процесі формування ідентичності приймають показники діяльнісно-смислової, когнітивної та ресурсної сфер ТН (Маклейна, ВН). В той же час слід зазначити, що на відміну від попереднього статусу включеними в систему взаємодії з компонентами ідентичності є практично усі сфери ТН, крім основного емоційно-оцінного компонента (Баднера), що є логічним з погляду беззаперечного прийняття власної ідентичності її носієм в умовах визначеного наперед статусу.

Факторний аналіз взаємозв'язків між компонентами ТН та ідентичності для показників *визначеного наперед* статусу проводився методом головних компонент з використанням алгоритму обертання варімакс (з нормалізацією по Кайзеру).

Після аналізу графіка власних значень, відповідно до критеріїв Кайзера та Р. Кетелла, ми зупинились на шестифакторній моделі з долею загальної дисперсії 73 % (див. додаток В, табл. В.7).

Були виділені наступні фактори: до *першого* фактору (інформативність 17,6 %) увійшли показники субшкал: «Цілі», «Процес», «Локус контролю-Я» (Лк-Я), «Локус контролю-життя» (Лк-Ж). Змістовно цей фактор повністю співпадає з другим фактором дифузного стану, визначеного нами як «Життєва компетентність».

До *другого* фактору (інформативність 14 %) показники шкал «Пристрасність» (ПР), «Винахідливість» (ВН), «Адаптивність» (АД) з мінусовим навантаженням та «Упевненість». Фактор відображає взаємозв'язок між ресурсними сферами ТН та ідентичності, при відсутності гнучкості поведінки. Може бути визначений як «Ресурсна сфера». Зазначимо,

що змістовне наповнення цього фактору якісно відрізняється від схожого на нього першого фактору дифузного статусу, та відображає спрощення взаємодії у ресурсній сфері, яке на нашу думку відбувається за рахунок наявності сталої конфігурації змістовного наповнення конструкту ідентичності.

До *третього* фактору (інформативність 14 %) увійшли показники загальної ідентичності (ЗІ) з другорядним навантаженням, інтегрального самоствавлення (ІС), самоповаги (СП) та очікування позитивного ставлення інших людей до себе (ОПСІЛДС). Фактор може бути визначений як «Інтегральне самоствавлення», та відображає якісну зміну у сфері самоствавлення (у порівнянні зі дифузним статусом), яка виявляється у тому, що на сферу самоствавлення у цьому статусі починає впливати змістовного наповнення ідентичності, та очікування позитивної оцінки власних дій з боку оточуючих. Зазначимо, що таке розуміння змісту фактору відповідає опису психологічних властивостей, притаманних особам з визначеною наперед ідентичність, яка дана у Дж. Марсія.

До *четвертого* фактору (інформативність 12,5 %) увійшли показники шкали «Оптимізм» (ОП), «Сміливість» (СМ) з основним факторним навантаженням та шкали «ТД». Фактор може бути визначений як «Емоційно-оцінна сфера» та відображає специфіку взаємовідносин ТН та ідентичності в зазначеній сфері, що характеризується наявністю взаємозв'язку з неусвідомлювано-мотиваційною складовою феномену ТН.

П'ятий фактор (інформативність 8 %) склали показники загальної ідентичності з домінуючим навантаженням (ЗІ), шкали Маклейна та субшкали «Результат» з мінусовим навантаженням. Фактор може бути визначений як такий, що відображає складний механізм взаємодії діяльнісно-сміслового компонента ТН зі змістовною складовою ідентичності в умовах заздальгідь визначеного результату, що, на наш погляд, добре відображає саму ідею безкризового набуття визначеного наперед статусу. Може бути названий «Діяльнісно-смілова сфера».

Шостий фактор (інформативність 7 %) склали шкали Баднера та сміливості (СМ) з мінусовим другорядним навантаженням. Може бути ідентифікований як «Емоційно-оцінна складова ТН». Зміст фактору відображає ізольоване становище емоційно-оцінного компоненту який виступає як окремий показник, що є виключеним з процесу взаємодії ТН та ідентичності та фіксує його зв'язок з мінусовим полюсом неусвідомлювано-мотиваційної складової ТН, представлені шкалою сміливості.

Слід зазначити, що на даному етапі данні кореляційного та факторного аналізу багато в чому доповнюють один одного, спільно створюючи докладну картину взаємовпливу компонентів ТН та ідентичності.

Так, характер розподіл компонентів ТН по факторах з одного боку підтверджує відокремлений характер взаємодії компонентів ТН з компонентами ідентичності, а з іншого – відображає якісно новий рівень цієї взаємодії у порівнянні з дифузним станом.

У п'ятому факторі проявився важливий з погляду дослідження взаємодії ТН та ідентичності складний взаємозв'язок між діяльнісно-смысловим компонентом ТН та компонентом змістовним наповненням ідентичності, який залишився не проявленим у кореляційному аналізі.

Суперечливими є отримані нами данні щодо ролі показників смислової сфери у процесі утворення ідентичності, оскільки данні факторного аналізу надають спрощену у порівнянні з кореляційними картину системи взаємозв'язків.

Таким чином ми можемо зробити висновки, що для структури взаємозв'язків між ТН, ідентичністю та показником осмисленості життя для вибірки досліджуваних, які належать до *визначеного наперед* статусу характерними є наступні головні ознаки:

- феномен ТН на даному етапі розвитку має слабо розвинуту внутрішню систему взаємозв'язків;
- феномен ідентичності набуває ознак єдності, що проявляється в наявності складної системи внутрішніх взаємозв'язків;

- феномен ТН представлений в процесі взаємодії з феноменом ідентичності показниками, що презентують всі наявні всередині конструкту ТН компоненти;
- сфера смислоутворення відіграє важливу роль у процесі взаємодії елементів ТН та ідентичності;
- найбільш активна взаємодія між конструктами ТН та ідентичності відбувається у емоційно-оцінній, діяльнісно-смісловій та ресурсній сферах.

Згідно з отриманими даними внутрішня структура взаємозв'язків між ТН, ідентичністю та показником осмисленості життя для вибірки досліджуваних, які належать до статусу *мораторію* виглядає наступним чином (див. додаток А, табл. А.4).

Слабкий прямий лінійний взаємозв'язок всередині феномену ТН наявний лише між показниками шкал «ТД» та «Сміливість» (0,370).

Прямі лінійні взаємозв'язки всередині конструкту ідентичності наявні між:

- Шкалою «Пристрасність» та шкалами: «Самоповага» (0,385), «Цілі» (0,338), «Локус контролю-Я» (0,373) та «Процес» (0,677).
- Шкалою «Оптимізм» та шкалами: «Інтегральне самоствавлення» (0,550), «Самоповага» (0,554), «Результат» (0,440).
- Шкалою «Упевненість» та шкалами: «Інтегральне самоствавлення» (0,435), «Самоповага» (0,400), «Локус контролю-Я» (0,428) та «Процес» (0,376).
- Шкалою «Інтегральне самоствавлення» та шкалами: «Цілі» (0,401), «Процес» (0,620) та «Результат» (0,582).
- Шкалою «Самоповага» та шкалами: «Цілі» (0,572), «Локус контролю-Я» (0,421), «Локус контролю-Життя» (0,385), «Процес» (0,682) та «Результат» (0,592).
- Шкалою «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» та шкалою «Результат» (0,407).

Зв'язки між ТН та ідентичністю представлені у наступному вигляді:

Прямі взаємозв'язки наявні між шкалами Баднера та «Локус контролю-Я» (0,452) та шкалою «ТН» та шкалами: «Оптимізм» (0,350) та «Упевненість» (0,364).

Зворотній зв'язок наявний між шкалою «Адаптивність» та шкалами «Інтегральне самоствавлення» (-0,361) та «Процес» (-0,466).

Взаємозв'язки між конструктами ТН, ідентичності та показниками осмисленості життя за шкалою ОЖ представлені лише прямими взаємозв'язками між шкалою ОЖ та компонентами ідентичності, шкалами: «Пристрасність» (0,492), «Упевненість» (0,334), «Інтегральне самоствавлення» (0,593) та «Самоповага» (0,682)

Найбільш виразними ознаками системи кореляційних взаємозв'язків всередині конструктів ТН та ідентичності та між їх компонентами можна вважати наступні (див. рис. Б.3 у додатку):

1) Мінімальна кількість взаємозв'язків як всередині феномену ТН та між ним та ідентичністю. Наявний єдиний взаємозв'язок всередині феномену ТН, та лише п'ять взаємозв'язків між компонентами ТН та ідентичності. При цьому слід звернути особливу увагу на те, що у компонентів емоційно-оціночної сфери наявний прямий, а у компоненту поведінкової сфери – зворотній зв'язок з показниками ідентичності.

2) Наявність розгалуженої системи взаємозв'язків всередині феномену ідентичності. Кожен з показників, що входять до конструкту ідентичності (крім загальної ідентичності) має від одного до дев'яти взаємозв'язків з іншими компонентами.

3) Найбільш задіяними компонентами є лише компоненти ідентичності.

При наявній щільності взаємозв'язків, найбільш задіяними можна вважати показники пристрасності, оптимізму, упевненості, інтегрального самоствавлення, самоповаги, та субшкал: «Локус контролю-Я», «Результат» та «Процес».

4) Наявність взаємозв'язків більшості з компонентів ідентичності з

показником осмисленості життя та субшкалами СЖО. Виняток складає лише показник загальної ідентичності.

Слід зазначити, що головною особливістю системи взаємозв'язків між конструктами ТН та ідентичності можна вважати повне виключення з процесу взаємодії показників діяльнісно-сислової, когнітивної, ресурсної та мотиваційної сфер ТН. Таке обмеження сфер взаємодії лише емоційно-оцінною та поведінковою, разом з наявністю складної системи взаємозв'язків всередині конструкту ідентичності у тому числі з показниками сислової сфери на нашу думку повністю відповідають наведеному нами вище сполученню критеріїв для визначення статусу мораторію за Дж. Марсія – відсутність вибору при наявності пошуку. Враховуючи зазначені особливості, ми можемо стверджувати, що головною сферою (головним механізмом) пошуку нової ідентичності на етапі мораторію є сфера смислоутворення, при цьому обмежену роль компонентів ТН у цьому процесі можна пояснити тим, що згідно з теорією П.В. Лушина, ТН у кризовому періоді розвитку ідентичності відіграє роль інстанції, що забезпечує наявність феномену парадоксального контролю, або «контролю за допомогою простої присутності у ситуації». В такий ситуації зрозумілою стає проявлена потреба у ТН в емоційно-оцінній сфері, та зворотній зв'язок показників гнучкості у поведінковій сфері ТН (шкала АД) з показниками інтегрального самоставлення (ІС) та процесуальними аспектами смислоутворення (Процес).

Факторний аналіз взаємозв'язків між компонентами ТН та ідентичності для показників *статусу мораторію* проводився методом головних компонент з використанням алгоритму обертання варімакс (з нормалізацією по Кайзеру).

Після аналізу графіка власних значень, відповідно до критеріїв Кайзера та Р. Кетелла, ми зупинились на шестифакторній моделі з долею загальної дисперсії 72 % (див. додаток В, табл. В.8).

Були виділені наступні фактори: до *першого* фактору (інформативність

17,5 %) увійшли показники шкали «Оптимізм» (ОП), інтегрального самоствалення (ІС), самоповаги (СП) та очікування позитивного ставлення інших людей до себе (ОПСІЛДС) з домінуючим навантаженням та субшкали «Результат». За змістом може бути визначений як такий, що відображає взаємозалежність позитивного ставлення до себе, оцінки пройденого шляху та наявності оптимістичного ставлення до життя. Може бути надана назва «Ставлення до себе». Зазначимо, що наявність у факторі показників субшкали «Результат» свідчать на користь нашого припущення, що головним механізмом утворення нової ідентичності є смислова сфера особистості.

До *другого* фактору (інформативність 17 %) показники шкал «Пристрасність» (ПР), «Цілі», «Процес», «Локус контролю-Я» (Лк-Я), «Локус контролю-життя» (Лк-Ж) з домінуючим навантаженням. Може бути «традиційно» визначений як «Життєва компетентність». Фіксує появу принципово важливої взаємозалежності механізму смислоутворення та показника ресурсної сфери що може бути розцінене, як підтвердження ресурсного потенціалу механізму смислоутворення.

До *третього* фактору (інформативність 10 %) увійшли показники шкали Маклейна з домінуючим навантаженням, «Сміливість» (СМ) та шкали «ТД» з домінуючим навантаженням. Фіксує взаємозв'язок між діяльнісно-смисловою, неусвідомлювано-мотиваційною та частиною емоційно-оцінної складової ТН. Та перевагу у цій сфері неусвідомлювано-мотиваційного компонента, який відповідає за «польову поведінку» людини у ситуації невизначеності. Що на нашу думку підтверджує наявність кризового стану ТН.

До *четвертого* фактору (інформативність 9,5 %) увійшли показники шкали Баднера з мінусовим навантаженням, шкали Маклейна з другорядним навантаженням та «Винахідливість» (ВН). Фіксує наявність взаємозв'язку між діяльнісно-смисловою, когнітивною, ресурсною сферами ТН, на мінусовим полюсом емоційно-оцінної сфери.

На наш погляд, змістовне наповнення третього та четвертого факторів

можуть бути розглянуті у логіці послідовного розвитку (від статусу, до статусу) системи «ТН – ідентичність» як прояв кризового стану всередині феномену ТН, що проявляється з одного боку, у втраті старої, визначеної нами раніше, двофакторної системи взаємозв'язків, а іншого – в утворенні нових «змішаних» єдностей. Таким чином, обидва ці фактори можуть бути визначені як «Варіанти прояву кризового стану ТН».

П'ятий фактор (інформативність 9 %) склали показники загальної ідентичності з домінуючим навантаженням, «Упевненість» (УП), шкали «ТД» з другорядним навантаженням, самоповаги (СП) та очікування позитивного ставлення інших людей до себе (ОПСІЛДС) з другорядним мінусовим навантаженням. Змістовне наповнення цього та наступного факторів демонструє відсутні у кореляційному аналізі взаємозв'язки показника загальної ідентичності. У п'ятому факторі показники загальної ідентичності пов'язані з показниками віри у себе (УП), емоційно-оцінної сфер конструктів ТН (шкала ТД) та ідентичності (шкала СП) та с негативним полюсом очікування позитивного відношення від оточуючих. Таким чином змістовне наповнення фактору розширює наші уявлення про роль емоційно-оцінної складової ТН у кризовому періоді формування ідентичності. Фактор може бути ідентифікований як «Взаємодія у емоційно-оцінній сфері».

Шостий фактор (інформативність 8 %) склали показники загальної ідентичності (ЗІ) з другорядним навантаженням, «Адаптивність» (АД) з мінусовим навантаженням та «Локус контролю-життя» (Лк-Ж) з другорядним навантаженням. Змістовне наповнення фактору демонструє взаємозв'язок між частиною змістовного наповнення конструкту ідентичності (ЗІ), відсутністю гнучкості у сфері поведінки, та від'ємними показниками вольової сфери (АД) та наявністю переконань щодо керованості власного життя (Лк-Я). Змістовне наповнення фактору також свідчить про велику роль смислової сфери у процесі формування нової ідентичності. Фактор може біти визначений за показником з найбільшим факторним навантаженням як «Ригідність».

Таким чином ми можемо зробити висновки, що для структури взаємозв'язків між ТН, ідентичністю та показниками осмисленості життя для вибірки досліджуваних, які належать до статусу *мораторію* характерними є наступні головні ознаки:

- в феномені ідентичності присутня розгалужена внутрішня системи взаємозв'язків характер якої репрезентує наявність напруженої внутрішньої роботи по переходу до нового якісного стану феномену;
- феномен ТН представлений в процесі взаємодії з феноменом ідентичності показниками емоційно-оцінної та поведінкової сфери;
- сфера смислоутворення відіграє важливу роль у процесі формування ідентичності;
- поява нової конфігурації взаємозв'язків в середині конструкту ТН та різке їх обмеження назовні фіксують наявність кризового стану цього феномену.

Нагадаємо, що згідно з нашими уявленнями, саме статус мораторію є таким в якому може бути проявленим механізм зміни-переходу за П. В. Лушиним. Слід зазначити, що аналіз системи взаємозв'язків між конструктами ТН та ідентичності наявних у статусі мораторію дозволяє нам стверджувати, що наявні взаємозв'язки фіксують етап зміни-переходу, який отримав у теорії П. В. Лушина назву етап «нелокалізованості або предтравми» в якій «суб'єкт переходу знімає супротив старої ідентичності і фактично потрапляє з одного боку у нульову позицію, а з іншої – до поля мало чим обмежених можливостей» [67, с. 38 - 39]. Таким чином значне зменшення взаємозв'язків між конструктами ТН та ідентичності може бути пояснене у екофасилітаційній логіці, як прояв *кризового стану* системи «ТН - ідентичність», що є обумовленим руйнуванням старої системи смислів та втрата старого смислового поля між конструктами ТН та ідентичності результатом чого ми можемо вважати виникнення *ситуації невизначеності* між цими двома конструктами. Відсутність взаємозв'язків всередині конструкту ТН – як прояв наявності кризового становища ТН. Невеличка же кількість взаємозв'язків показників емоційно-оцінної складової ТН з

показниками ресурсної, емоційно-оціночної та смислової сфер ідентичності в межах системи «ТН - ідентичності» може відображати стан простору взаємодії між цими конструктами в якому феномен ТН є основою для забезпечення «парадоксального контролю» за ситуацією.

Згідно з отриманими даними внутрішня структура взаємозв'язків між ТН, ідентичністю та показником осмисленості життя для вибірки досліджуваних, які належать до статусу *досягнутої ідентичності* виглядає наступним чином (див. додаток А, табл. А.5).

Прямий взаємозв'язок всередині феномену ТН наявний між показниками усіх компонентів. Так прямі взаємозв'язки наявні між:

- Шкалою Баднера та шкалами: «ТД» (0,278), «Сміливість» (0,295) та «Адаптивність» (0,320).
- Шкалою Маклейна та шкалами: «Винахідливість» (0,285) та «Сміливість» (0,252).
- Шкалою ТД та шкалами: «Сміливість» (0,632) та «Адаптивність» (0,570).
- Шкалами «Сміливість» та «Адаптивність» (0,594).

Прямі зв'язки всередині конструкту ідентичності наявні між:

- Шкалою «Загальна ідентичність» та шкалою «Упевненість» (0,254).
- Шкалою «Пристрасність» та шкалами: «Упевненість» (0,324), «Інтегральне самоствавлення» (0,280), «Самоповага» (0,315), «Цілі» (0,357), «Локус контролю-Я» (0,471), «Локус контролю-Життя» (0,382), «Процес» (0,249).
- Шкалою «Упевненість» та шкалами «Інтегральне самоствавлення» (0,288) та «Локус контролю-Я» (0,397).
- Шкалою «Інтегральне самоствавлення» та шкалами «Цілі» (0,365), «Локус контролю-Я» (0,466), «Локус контролю-Життя» (0,390), «Процес» (0,377) та «Результат» (0,457).
- Шкалою «Самоповага» та шкалами «Цілі» (0,268), «Локус контролю-Я» (0,421), «Локус контролю-Життя» (0,281), «Процес» (0,284) та «Результат» (0,341).

- Шкалою «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» та шкалами «Локус контролю-Я» (0,274) та «Результат» (0,249).

Зв'язки між ТН та ідентичністю представлені у наступному вигляді:

Прямі взаємозв'язки наявні між шкалою Маклейна та шкалою «Результат» (0,400); шкалою «Винахідливість» та шкалами «Пристрасність» (0,386), «Упевненість» (0,393), «Інтегральне самоствавлення» (0,311), «Цілі» (0,340), «Локус контролю-Я» (0,542), «Локус контролю-Життя» (0,329) та «Результат» (0,311); шкалою «Сміливість» та шкалою «Оптимізм» (0,358).

Зворотній зв'язок мають шкали Маклейна та загальної ідентичності (-0,242), «Адаптивність» та «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (-0,231).

Взаємозв'язки між конструктами ТН, ідентичності та показниками осмисленості життя за шкалою ОЖ виглядають наступним чином:

Взаємозв'язки компонентів ТН представлені зв'язком шкали ОЖ зі шкалами «Винахідливість» (0,404) та «Сміливість» (0,259), а компоненти ідентичності – взаємозв'язком шкали ОЖ зі шкалами: «Пристрасність» (0,291), «Упевненість» (0,344), «Інтегральне самоствавлення» (0,625), «Самоповага» (0,395), «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (0,398).

Найбільш виразними ознаками системи кореляційних взаємозв'язків всередині конструктів ТН та ідентичності та між їх компонентами можна вважати наступні (див. додаток Б, рис. Б.4):

1) Наявність щільної розгалуженої системи внутрішніх взаємозв'язків всередині обох конструктів. Кожен зі складових компонентів ТН та ідентичності має від двох до дев'яти зв'язків.

2) Тісний взаємозв'язок елементів обох конструктів з показниками осмисленості життя та субшкалами СЖО. Взаємозв'язки з показниками смислової сфери відсутні у складових ідентичності - показників загальної ідентичності та оптимізму, та у складових компонентів емоційно-оцінної (Баднер, ТД) та поведінкової (АД) сфери ТН.

3) Наявність центрального компоненту у системі взаємодії ТН з феноменом ідентичності. Нагадаємо, що згідно з нашими уявленнями показники шкали «Винахідливість» відображають когнітивну та ресурсну сфери ТН.

4) Система взаємозв'язків всередині конструкту ТН фіксує розподіл складових елементів феноменологічного поля на дві групи взаємопов'язаних елементів.

Нагадаємо, що подібний розподіл був зафіксований нами при вивченні якостей феноменологічного поля ТН на матеріалі усієї вибірки. При цьому, підтверджується і конфігурація системи взаємозв'язків зазначених показників ТН з показниками ідентичності.

Слід зазначити, що система наявних взаємозв'язків фіксує кілька важливих моментів. Так, по-перше, обидва конструкти на етапі досягнутої ідентичності сягають рівня сформованості внутрішніх взаємозв'язків при наявності якого ми можемо стверджувати, що вони набувають ознак інтегральних психологічних феноменів.

По-друге, основними показниками ТН, що взаємодіють згідно з наявними даними практично з усіма показниками ідентичності є показники діяльнісно-сміслової, мотиваційної, когнітивної та ресурсної сфери. При цьому, усі включені в процес взаємодії з ідентичністю компоненти ТН мають взаємозв'язки з показниками смислової сфери що зайвий раз слугує підтвердженням висловленої нами думки про те, що смислова сфера є принципово важливим компонентом простору взаємодії ТН та ідентичності.

По-третє, виключення із взаємодії частини емоційно-оцінного компонента ТН (шкали ТД) на тлі високого ступеня розвитку цієї сфери в конструкті ідентичності, виглядає не досить переконливо, та потребує додаткової перевірки за допомогою процедури факторного аналізу. Тим більше, що характер взаємозв'язків основного показника діяльнісно-сміслової сфери – шкали Маклейна (прямий середньої сили з субшкалою «Результат» та слабкий зворотній з показником загальної ідентичності),

наводять на думку, що в умовах сформованості змістовного наповнення ідентичності виникають прояви певної ригідності, що можуть бути розцінені, як перші ознаки майбутньої кризи, що закономірно наступає (згідно з поглядами П. В. Лушина) у разі набуття життєвим простором ознак прозорості та передбачуваності.

Слід також звернути увагу та наявність слабкого прямого взаємозв'язку між показниками діяльнісно-сислової (Маклейн) та мотиваційної сфер ТН. Нагадаємо, що ми вже фіксували наявність слабких прямих взаємозв'язків між показником діяльнісно-сислової сфери та показниками мотиваційної та емоційно-оцінної сфер ТН при вивченні кореляційних зв'язків на матеріалі усієї вибірки. На нашу думку, наявність цих взаємозв'язків можна інтерпретувати як підтвердження єдності конструкту ТН при умові високого рівня його якісного розвитку.

Факторний аналіз взаємозв'язків між компонентами ТН та ідентичності для показників статусу *досягнутої ідентичності* проводився методом головних компонент з використанням алгоритму обертання варімакс (з нормалізацією по Кайзеру).

Після аналізу графіка власних значень, відповідно до критеріїв Кайзера та Р. Кетелла, ми зупинились на шестифакторній моделі з долею загальної дисперсії 70 % (див. додаток В, табл. В.9).

Були виділені наступні фактори: до *першого* фактору (інформативність 17 %) увійшли показники шкали «Пристрасність» (ПР) з домінуючим навантаженням, «Цілі», «Процес», «Локус контролю-Я» (Лк-Я), «Локус контролю-життя» (Лк-Ж). Співпадає за наповненням з другим фактором статусу мораторію, та фіксує наявність важливої взаємозалежності механізму смислоутворення та показника ресурсної сфери. Може бути визначений як «Життєва компетентність».

До *другого* фактору (інформативність 14,5 %) показники шкал Баднера з домінуючим навантаженням, «Оптимізм» (ОП) з другорядним навантаженням, «Сміливість» (СМ), «Адаптивність» (АД) та шкали «ТД».

Змістовне наповнення фактору відображає наявність взаємозв'язку між емоційно-оцінною сферою ідентичності та емоційно-оцінною, неусвідомлювано-мотиваційною, вольовою та поведінковою сферами ТН. Фактор може бути визначений як «Емоційно-оцінна сфера взаємодії».

До *третього* фактору (інформативність 12 %) увійшли показники шкали «Оптимізм» (ОП) з домінуючим навантаженням, інтегрального самоствалення (ІС), самоповаги (СП) та очікування позитивного ставлення інших людей до себе (ОПСІЛДС). Фактор може бути ідентифікований як «Сфера самоствалення».

До *четвертого* фактору (інформативність 10 %) увійшли показники шкали Баднера з другорядним навантаженням, «Пристрасність» (ПР) з другорядним навантаженням, «Винахідливість» (ВН) та «Упевненість» (УП). Змістовне наповнення цього фактору перш за все слугує підтвердженням висловленого нами на етапі кореляційного аналізу положення, що за умови високого рівня якісної сформованості конструкту ТН в ньому виявляються ознаки взаємозв'язку між двома виділеними нами сегментами феноменологічного поля, що може служити аргументом на користь феноменологічної єдності конструкту. По-друге, у факторі зафіксована взаємозалежність показників ресурсної сфери ідентичності та показників емоційно-оцінної та мотиваційної складової ТН. Фактор може бути визначений як «ТН як ресурс особистості».

П'ятий фактор (інформативність 8 %) склали показники загальної ідентичності та шкали Маклейна з другорядним мінусовим навантаженням. Змістовне наповнення фактору підтверджує висловлене нами на етапі кореляційного аналізу припущення, що завершене змістовне наповнення конструкту ідентичності приховує у собі джерела власного знищення у вигляді часткової втрати ТН у діяльнісно-смісловій сфері. Може бути визначений як «Джерело майбутньої кризи».

Шостий фактор (інформативність 7,5 %) склали показники шкали Маклейна з домінуючим навантаженням та субшкали «Результат». Змістовне

наповнення фактору відображає взаємозалежність задоволеності самореалізацією та усвідомленої оцінки прожитої частини життя з показником ТН у діяльнісно-смісловій сфері. Слід звернути увагу, що наповнення п'ятого та шостого факторів підтверджують дані про характер взаємозв'язків показника діяльнісно-сміислової сфери представленої шкалою Маклейна, та показників смислової сфери ідентичності отримані нами під час кореляційного аналізу. Змістовне наповнення п'ятого та шостого факторів також дублює змістовне наповнення п'ятого фактору визначеного наперед статусу ідентичності що був ідентифікований нами як «Діяльнісно-сміслова сфера», та на відміну від нього відображає на нашу думку якісно новий рівень структури взаємозв'язку між компонентами ТН, змістовного наповнення ідентичності та смислової сфери в умовах набуття нової ідентичності шляхом проходження кризи, результатом чого можна вважати орієнтацію у взаємодії ТН та ідентичності на показники самореалізації, а не на змістовне наповнення конструкту.

Крім того, одним з варіантів пояснення може виступати висловлене нами під час кореляційного аналізу припущення, щодо «визрівання» майбутньої кризи «в надрах» старіючої конфігурації ідентичності (за П.В. Лушиним). Таким чином шостий фактор може бути ідентифікований як «Орієнтація на самореалізацію».

Таким чином ми можемо зробити висновки, що для структури взаємозв'язків між ТН, ідентичністю та показником осмисленості життя для вибірки досліджуваних, які належать до статусу *досягнутої ідентичності* характерними є наступні головні ознаки:

- в феноменах ТН та ідентичності присутня розгалужена внутрішня та зовнішня системи взаємозв'язків характер якої дозволяє нам стверджувати, що обидва вони набувають повноцінних ознак інтегральних психологічних феноменів;

- тісний взаємозв'язок елементів обох конструктів з показниками осмисленості життя та субшкалами СЖО підтверджує важливість смислової

сфери у процесі взаємодії ТН та ідентичності;

- основними показниками ТН, що взаємодіють згідно з наявними даними практично з усіма показниками ідентичності є показники діяльнісно-смыслової, мотиваційної, когнітивної та ресурсної сфери;

- в конструкті ТН присутні дві групи взаємно пов'язаних компонентів, які спільно взаємодіють з компонентами ідентичності;

- ми також знайшли емпіричне підтвердження теоретичним положенням екофасилітаційної теорії про визрівання в середини старіючої ідентичності кризових проявів, пов'язаних з поступовою втратою ТН у діяльнісно-смысловій сфері.

- однією з ознак високого рівня розвитку системи «ТН – ідентичність» ми також можемо вважати орієнтацію на показники самореалізації у сфері взаємодії ТН та ідентичності.

Результати аналізу взаємодії конструктів ТН та ідентичності на різних етапах розвитку останньої, дозволяють нам виділити кілька *наскрізних тенденцій розвитку системи «ТН – ідентичність»*. При наскрізному аналізі результатів кореляційного та факторного аналізів системи взаємозв'язків в середині кожного зі статусів ми можемо констатувати наявність кількох загальних тенденцій (див. додаток В, табл. В 10):

По-перше, чітко прослідковується поступове ускладнення (від дифузного до досягнутого статусів) системи взаємозв'язків між конструктами ТН та ідентичності. При цьому, цей процес торкається як зовнішньої системи взаємозв'язків між конструктами, так і внутрішньої системи – всередині самого конструкту. Характер цих взаємозв'язків відображає на нашу думку поступове удосконалення як взаємодії між конструктами ТН та ідентичності, так і якісного боку кожного з них.

По-друге, слід зазначити, що загальна логіка цього удосконалення рухається від того, що кожен з конструктів розпочинаючи власне функціонування в межах дифузного статусу як набір окремих якостей особистості поступово (у більш розвинутих статусах) набуває ознак

інтегральної системної характеристики.

По-третє, ми також можемо стверджувати, що кожен з етапів взаємодії ТН та ідентичності має власні якісні відмінності, характер яких описаний нами в ході дослідження, та пояснений за допомогою застосованих у нашому дослідженні теорій.

В-четвертих, ми можемо наголосити на наявності загальних рис у системі зв'язків «ТН - ідентичність» для двох безкризових статусів ідентичності (визначеного наперед та досягнутого) та двох кризових статусів (дифузного та мораторію). Для перших, принциповою ознакою виступає наявність сталої внутрішньої змістовної структури ідентичності, активна взаємодія між конструктами ТН та ідентичності у діяльнісно-смісловій сфері, та задіяність у цій взаємодії усіх компонентів обох конструктів. Для других, кризових, станів (дифузного та мораторію) характерними є наявність кризових проявів всередині обох конструктів (ТН та ідентичності) та взаємодія переважно у емоційно-оцінній сфері. Особливу увагу в контексті нашого дослідження привертає також статус мораторію, як носій механізму розвитку ідентичності по типу зміни-переходу.

Висновки до другого розділу.

Таким чином у другому розділі нашої роботи ми здійснили опис емпіричної частини нашого дослідження впливу толерантності до невизначеності на процес розвитку ідентичності.

У *першому параграфі* ми представили та обґрунтували два головні етапи здійснення цього дослідження та сформулювали відповідні цілі та завдання цих етапів. Подали огляд наявних методик вимірювання толерантності до невизначеності, та здійснили аналіз підходів до вимірювання цього феномену в роботах зарубіжних та пострадянських авторів. Ми встановили, що важливу проблему складають відсутність напрацьованих принципів та методів вимірювання даного феномену, а також

стандартизованого вимірювального інструментарію.

У *другому параграфі* ми проаналізували зміст запропонованих методик та обґрунтували наші варіанти трактування значення багатьох показників, відповідно до цілей та завдань нашого дослідження. На основі чого запропонували комплекс вимірювання толерантності до невизначеності та статусів ідентичності.

У *третьому параграфі* ми представили обґрунтування вибору контингенту досліджуваних, описали параметри вибірки, саму процедуру дослідження та обрані математичні методи аналізу отриманих результатів.

Четвертий параграф присвячений безпосередньому викладенню результатів емпіричного дослідження комплексу вимірювання та характеру взаємозв'язків між толерантністю до невизначеності, ідентичністю особистості та показниками смислової сфери.

У *п'ятому параграфі* нашого дослідження, присвяченому висвітленню ролі толерантності до невизначеності у процесі розвитку ідентичності, ми дослідили характер внутрішніх взаємозв'язків між компонентами толерантності до невизначеності та ідентичності в середині кожного зі статусів ідентичності (за методикою Дж. Марсія).

Відповідно до отриманих даних ми можемо стверджувати, що:

1) В західній та вітчизняній наукових традиціях проблеми вивчення, а, відповідно, і вимірювання толерантності до невизначеності є включеними до різних контекстів: в західній традиції її вивчення пов'язане безпосередньо з проблематикою подолання невизначеності, у вітчизняній - вивчення толерантності до невизначеності пов'язане з дослідженням проблем виховання толерантності;

2) Не дивлячись на велику кількість наявних досліджень, відсутні єдині підходи до вимірювання толерантності до невизначеності та ідентичності, що обумовило необхідність створення нами власного комплексу вимірювання цих феноменів, та проведення апробації наявного вимірювального інструментарію.

3) Знайшла експериментальне підтвердження гіпотеза про те, що смислова сфера особистості є активно залученою у процес взаємодії між толерантністю до невизначеності та розвитком ідентичності.

4) Запропоновані нами комплекс вимірювання толерантності до невизначеності та статусів ідентичності є таким, що відповідає цілям та завданням нашого дослідження; а наявні спеціалізовані методики вимірювання ТН є чутливими до наступних складових феноменологічного поля ТН: методика «Толерантність до невизначеності» С. Баднера та шкала «Толерантність до двозначності» з методики «Особистісна готовність до змін» Ролніка, Хезера, Голда та Халла, вимірюють емоційно-оцінну, а «Шкала толерантності до невизначеності» Д. Маклейна – діяльнісно-смислову складові цього конструкту.

5) Толерантність до невизначеності відіграє важливу роль у процесі розвитку ідентичності. При цьому ми можемо констатувати різний ступінь залученості компонентів толерантності до невизначеності до системи взаємозв'язків з ідентичністю на різних етапах розвитку останньої.

6) Наявність розвинутої системи взаємозв'язків між компонентами толерантності до невизначеності співпадає з наявністю зрілої, самостійно утвореної внутрішньої структури ідентичності (що відповідає статусу досягнутої ідентичності).

7) Якісний (системний) бік толерантності до невизначеності розвивається паралельно з розвитком системних якостей ідентичності, і толерантність до невизначеності є не тільки окремим конструктом що впливає на розвиток ідентичності, але може бути розглянута як особистісна характеристика, що притаманна особам з розвинутою ідентичністю.

8) Ми можемо наголосити на наявності загальних рис у системі «ТН - ідентичність» для двох безкризових статусів ідентичності (визначеного наперед та досягнутого) та двох кризових статусів (дифузного та мораторію). Для перших, принциповою ознакою виступає наявність сталої внутрішньої змістовної структури ідентичності, активна взаємодія між конструктами

толерантності до невизначеності та ідентичності у діяльнісно-смісловій сфері, та задіяність у цій взаємодії усіх компонентів обох конструктів. Для других, кризових, станів (дифузного та мораторію) характерними є наявність кризових проявів всередині обох конструктів (толерантність до невизначеності та ідентичності) та взаємодія переважно у емоційно-оцінній сфері.

9) Особливу увагу в контексті нашого дослідження привертає також статус мораторію, як носій механізму розвитку ідентичності по типу зміни-переходу. Саме в результаті вивчення цього статусу ми знайшли експериментальне підтвердження положень теорії особистісної зміни П.В. Лушина: а) про смислове поле, як про ресурс формування ідентичності; б) про толерантність до невизначеності як основу здійснення «парадоксального контролю» в умовах невизначеності, що супроводжує кризову ситуацію; в) про зародження всередині змістовного наповнення ідентичності кризових явищ, пов'язаних з процесами набуття «прозорості» навколишнім середовищем, та втратою смислових підвалин буття особистості.

10) Одночасно з цим ми можемо констатувати, що толерантність до невизначеності у кризовий період становлення ідентичності також зазнає внутрішніх кризових змін, та «перереформатування», и представлена у ситуації взаємодії лише своєю емоційно-оцінною складовою.

11) Аналіз загальної динаміки змінення толерантності до невизначеності дозволяє нам стверджувати, що цей конструкт має здатність до розвитку своєї якісної структури, що проявляється в ускладненні внутрішньої та зовнішньої системи взаємозв'язків на фоні константних показників кількісного боку феномену.

12) Ми також отримали експериментальне підтвердження нашому розумінню толерантності до невизначеності як системної властивості психіки людини, що за певних умов набуває таких характеристик складної системи як *цілісність та структурність*, які обумовлюють той факт, що звичайна

сума необхідних якостей не призводить до появи інтегральних властивостей, суть яких полягає у наявності якісно нової системи взаємозв'язків та взаємозалежностей між компонентами конструкту, що і обумовлює наявність унікальних властивостей; у нашому випадку – толерантності до невизначеності.

Позиції та результати, що викладено у розділі, опубліковано у наступних друкованих працях автора:

1. Гусев А. И. К проблеме измерения толерантности к неопределенности / А. И. Гусев // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. - № 1 – С.21 – 28.
2. Гусев А. І. До питання побудови експериментальної моделі вимірювання феномену толерантності до невизначеності // Наукові праці МАУП. – К., 2008. – Вип. 2 (18). – С. 257–262

РОЗДІЛ 3

АПРОБАЦІЯ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В УМОВАХ ОСОБИСТІСНОГО ЗМІНЕННЯ

3.1. Побудова програми розвитку толерантності до невизначеності в умовах особистісного змінювання

Ця частина нашого дослідження присвячена розробці та обґрунтуванню програми розвитку ТН в умовах особистісного змінювання.

Слід нагадати, що згідно з попередніми результатами нашого дослідження побудова програми відбувається за умов: а) невизначеності статус самого феномену ТН, та багатоваріантності пояснень тих чи інших аспектів його прояву; б) відсутності сталих процедур вимірювання феноменів ТН та ідентичності; в) відсутності у вітчизняній науці методології та практичного досвіду формування та розвитку ТН.

Між тим, попередні результати нашого дослідження вказують на те, що ТН має здатність до розвитку своєї якісної структури, що проявляється в ускладненні внутрішньої та зовнішньої системи взаємозв'язків на фоні константних показників кількісного боку феномену. При цьому суть розвитку інтегральних властивостей полягає у наявності якісно нової системи взаємозв'язків та взаємозалежностей між компонентами конструкту.

Нагадаємо також, що специфічність феномену ТН обумовлена, перш за все, унікальними якостями об'єкту «толерування» – невизначеності. Зазначимо, що сама природа феномену невизначеності виключає можливість побудови дослідження пов'язаного з нею феномена у картезіанській логіці «стимулу – реакції».

Таким чином, однією з головних проблем побудови нашого дослідження є неможливість застосувати традиційну модель експериментального формування психологічного феномену, в якій певні, заздалегідь визначені експериментатором впливи або форми взаємодії, в

умовах жорсткого контролю з боку експериментатора, повинні призвести до заздалегідь передбачуваних результатів.

Така ситуація породжує кілька *специфічних вимог* до побудови експериментальної моделі:

- 1) необхідність пошуку теоретичної моделі, яка б пояснювала механізми взаємодії в умовах невизначеності;
- 2) наявність специфічні вимоги щодо способів оцінки процесу та результатів взаємодії, коли на початковому етапі дослідження неможливо передбачити усіх наслідків запланованих впливів;
- 3) наявність специфічних вимог щодо підбору учасників, та підбору засобів впливу на них (останнє є важливим з огляду на те, що виникнення ситуації невизначеності викликає у переважної більшості людей різного ступеня психологічний дискомфорт).

У якості теоретичного обґрунтування побудови експериментальної взаємодії можуть виступати теоретичні положення, висловлені академіком С. Д. Максименком.

Перше - стосовно розширення рамок дослідницьких можливостей експерименту з огляду на теоретичні засади генетико-моделюючого методу (доповідь на пленарному засіданні Міжнародної науково-практичної конференції «Генеza буття особистості» (Київ, 18-19 грудня 2006 р.).

Друге - стосовно зміщення акценту дослідження особистості: «від констатації і опису існуючої (такої, що вже стала) структури, слід переходити до вивчення процесу її становлення, і саме в цьому процесі відкриваються дійсні глибини і сутнісні механізми та закономірності, що забезпечують виникнення, існування і розвиток структури особистості як цілісності» [76, с.2].

Подібний підхід, на нашу думку, саме і передбачає привнесення у експериментальне дослідження елемента невизначеності, непрогнозованості, який є обов'язковим атрибутом будь-якого процесу особистісної зміни (див. також [74; 75]).

Слід зазначити, що при побудові програми тренінгу ми надали перевагу екофасилітаційній парадигмі професора П. В. Лушина в якій особистість розглядається як відкрита система, що здатна до нелінійного, малопередбачуваного та імовірнісного переходу до нової ідентичності (нових смислових підвалин особистості).

Ці положення дозволили нам розглядати запропоновані П. В. Лушиним теоретичну модель процесу особистісної зміни, та його принципи (системності, еквівалентної причинності, додатковості, парадоксальності особистісного змінювання, невизначеності та екологічності виживання відкритих систем) [68; 71], як теоретичну та методологічну основу розбудови програми розвитку ТН .

На нашу думку, найбільш відповідною до вищенаведених теоретичних міркувань формою експериментальної взаємодії є групова робота, організована за принципами екофасилітації. По-перше, сам характер групової взаємодії передбачає постійну невизначеність ситуації. По-друге, згідно з положеннями екофасилітаційної парадигми, саме в таких умовах можливе експериментальне формування проблемно-орієнтованої групи (ПОГ), взаємодія з учасниками якої є одним з головних ресурсів зміни особистості. Така група може являти собою «життєву, професійну групу значущих для суб'єкта осіб, у формі спілкування з професійним лікарем, або психологом, юристом, політиком з приводу подолання виключно складної життєвої проблеми» [71]. Як зазначає П. В. Лушин: «в перехідній ситуації ніхто з суб'єктів ПОГ не здатен керувати процесом її розвитку директивно: система розвивається по типу самоорганізації і тому способом «недирективного контролю чи управління» є толерантне відношення до невизначеності (ТН)». При цьому, згідно з логікою розробленого П. В. Лушиним екофасилітаційного підходу підтримання (а на практиці і стимулювання) фасилітатором невизначених умов саморозвитку групової ідентичності ПОГ здійснюється саме за допомогою ТН («контроль в умовах переходу набуває форми недирективного та фасилітативного управління через реалізацію

екопсихологічної диспозиції «невизначеності» к процесу самоорганізації особистості та ПОГ») [71].

Зазначимо, що саме в рамках концепції П. В. Лушина ТН вперше розглядається як феномен що має процесуальні якості, що дозволяють йому виступати у якості способу, засобу та умови здійснення «недирективного контролю чи управління». Слід нагадати також, що частина із висловлених П. В. Лушиним теоретичних положень знайшли своє підтвердження в ході реалізації емпіричної частини нашого дослідження.

Таким чином, саме групова робота організована за принципами екофасилітації надає можливість створення перехідної ситуації в якій є можливим розвиток ТН в умовах невизначеності.

До того ж, згідно з нашими даними, якісний (системний) бік толерантності до невизначеності розвивається паралельно з розвитком системних якостей ідентичності, і толерантність до невизначеності є не тільки окремим конструктом що впливає на розвиток ідентичності, але може бути розглянута як особистісна характеристика, що притаманна особам з розвинутою ідентичністю.

Саме тому, при побудові програми ми також враховували отримані данні щодо взаємодії між конструктами ТН та ідентичності, та загальної динаміки станів системи «ТН – ідентичність». Зазначимо, що відповідно до цих уявлень ми розглядали результати впливу програми розвитку ТН у контексті взаємозв'язку феноменів ТН та ідентичності, що надало можливість значно розширити доступні для моніторингу та вимірювання параметри змінення. Для діагностики досягнутих результатів ми використали розроблений комплекс вимірювання ТН та статусів ідентичності.

В основу формування групи, крім принципу добровільності, був покладений принцип відбору учасників за результатами проведеного нами раніше дослідження впливу ТН на розвиток ідентичності, при цьому обов'язковою умовою відбору була наявність в групі осіб з різними статусами та різними рівнями сформованості ідентичності за методикою

Дж. Марсія, з метою забезпечення максимально широкої представленості «смыслового ресурсу» у проблемно-орієнтованій групі (ПОГ). Нагадаємо, що згідно з підтвердженою нами гіпотезою, смыслова сфера особистості є активно залученою у процес взаємодії між толерантністю до невизначеності та розвитком ідентичності.

Додатковим аргументом на користь подібної форми проведення експерименту є наш досвід групової роботи з ідентичністю осіб що живуть з остаточними явищами ДЦП [20]. У статті, присвяченій опису цієї взаємодії ми наводимо кілька тезисів, які дозволяють нам розглядати цю роботу, у якості пілотного дослідження, що дозволило авторіві набути досвіду застосування екофасилітаційного підходу у роботі з групою, та напрацювати власні підходи до побудови етапів роботи з розвитку ідентичності та ТН засобами гумору (більш докладно див. [20; 33; 190]).

Згідно з нашим уявленнями, щодо динаміки протікання групового процесу, він буде рухатись у напрямку поступової відмови від жорстких форми контролю з боку ведучого на користь зміни характеру процесу взаємодії на фасилітацію (див. також [126; 159; 164; 176; 180]).

При цьому, головними засобами освоєння толерантного відношення до невизначеності мають стати:

- осмислення власного розуміння феномену невизначеності та досвіду взаємодії з ним, та порівняння його з досвідом інших учасників групи;
- моделювання в групі ситуації невизначеності, та рефлексія учасниками власного емоційного стану, моделей поведінки та здатності до прийняття рішень в цих умовах;
- створення власних прийомів здійснення «розподіленого» контролю у групі (термін П. В. Лушина) та змінення власного відношення до ситуації невизначеності за допомогою гумористичного осмислення ситуації;
- розвиток здатності до імпровізаційної поведінки, та прийняття нестандартних рішень;
- розвиток спонтанності та емоційне розкріпачення.

Кінцевою метою групової роботи може бути визначене створення кожним з учасників власної моделі взаємодії з невизначеними ситуаціями, що забезпечить успішне функціонування в таких ситуаціях.

Таким чином, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Сучасний стан вивчення феномену ТН представниками вітчизняної психологічної школи не дозволяє спиратись на їх досвід при створенні програми розвитку толерантності до невизначеності в умовах особистісного змінення.

2. Специфічні особливості феномену ТН не дозволяють використовувати для його формування традиційну модель побудови формуючого експерименту.

3. У якості теоретичної та методологічної платформи побудови власної моделі експериментального дослідження на думку автора можуть бути використані теоретичні положення «генетико-моделюючого» методу академіка С. Д. Максименка, теорії особистісної зміни професора П. В. Лушина, та результати нашого дослідження впливу ТН на розвиток ідентичності.

4. Основою для побудови програми тренінгу є групова робота, організована за принципами екофасилітації.

3.2. Практичне випробування програми розвитку толерантності до невизначеності

У експерименті брали участь 57 студентів Одеського інституту МАУП віком 17-18 років, з яких 27 осіб склали експериментальну групу (16 жінок, та 11 чоловіків), що брала участь у тренінгових заняттях, та 30 осіб входили до складу контрольної групи (18 жінок, та 12 чоловіків).

Програма була побудована у формі серії тренінгових занять, в основу розробки яких були покладені:

- принципи екофасилітаційної взаємодії П. В. Лушина;
- елементи програми тренінгу з розвитку життєстійкості С. Мадді [60].
- принципи технології «Відкритий простір» Харісона Оуена [96];
- розроблені нами прийоми групової роботи з ідентичністю осіб з остаточною явищами ДЦП (більш докладно [20]);
- вправи, розроблені нами для музикотерапевтичних занять з особами, що перебувають у місцях позбавлення волі (більш докладно [26-27]);
- авторський набір моделюючих невизначену ситуацію вправ та завдань;
- були також використані авторські афоризми зі збірника «Суб'єктивності» (Кіровоград, 2000).

Учасники експериментальної групи були поділені на дві підгрупи відповідно 12 та 15 осіб заняття з якими проводились окремо.

Оскільки експериментальна взаємодія відбувалась під час навчального семестру, заняття з кожною з підгруп проводились по вихідним дням раз на тиждень.

До того ж, багато вправ, що складали зміст заняття, були спрямовані на усвідомлення учасниками власних «взаємовідносин» з ситуацією невизначеності, що вимагало певного часу між заняттями для повноцінного осмислення того, що відбулось.

Усього було проведено по три комплексних восьмигодинних заняття з кожною підгрупою.

Перше заняття було присвячено виконання традиційних процедур знайомства, презентацій себе та з'ясування очікувань учасників. Потім робота була сконцентрована на різноманітних аспектах розуміння учасниками групи феномену невизначеності, та акумулюванні досвіду їхньої взаємодії з цим феноменом (стратегій поведінки у ситуаціях невизначеності).

З метою створення та підтримання у групі невизначеної атмосфери використовувались імпровізаційні вправи з арсеналу музикотерапії.

Друге заняття було спрямоване на моделювання та програвання різних

за причинами виникнення ситуацій невизначеності від невизначеності, яку створює великий потік інформації що сприймається, та невизначеності, яка виникає при використанні імовірностних підходів до прийняття рішення, та здійсненні вибору (рулетка, «орел чи решка»), до ситуації невизначеності з вибором професії та невизначеності тривалості власного життя.

Третє заняття було присвячено вправам, спрямованим на розвиток спонтанності у поведінці, емоційних реакціях та тілесних рухах, а також вправам, спрямованим на гумористичне переосмислення проблем, що виникають у кризових ситуаціях, пов'язаних з невизначеністю.

Кожне заняття завершувалось процедурою отримання «зворотного зв'язку» від учасників групи. А протягом тижня після тренінгу була проведена вихідна діагностика учасників експериментальної та контрольної груп.

Оскільки між тестуванням учасників тренінгу та учасників контрольної групи в рамках проведення емпіричної частини дослідження, та часом проведення тренінгового заняття минув незначний проміжок часу (7 днів), у якості вхідної діагностики ми використовували показники, які ми отримали під час проведення констатуючого дослідження.

Враховуючи специфічні умови підбору учасників тренінгової групи – поєднання принципу добровільності з умовою наявності у групі осіб з різними рівнями сформованості показників ТН та ідентичності та групову форму проведення розвиваючих занять, при з'ясуванні ефективності тренінгу ми орієнтувались як на кількісні показники, що надають результати обробки відповідних методик, так і на зміни якісних показників (системи взаємозв'язків всередині конструкту ТН та ідентичності).

Далі ми представимо опис найбільш цікавих з погляду висвітлення динаміки групового процесу результатів, та проілюструємо їх описом вправ та завдань які були запропоновані до виконання учасникам тренінгу.

В ході *першого заняття* після процедури знайомства та з'ясування очікувань, для обговорення учасниками групи у якості «рамкових основ»

взаємодії в умовах невизначеності були запропоновані «Чотири Принципи» та «Один Закон» запозичені нами з технології «Відкритий простір». У скороченому вигляді сутність цих принципів зводиться до наступних положень: Хто б не прийшов, це потрібні люди. Щоб не відбулося, це повинно було трапитись. Колиб це не розпочалось, це правильний час. Коли воно закінчується, воно закінчується. Під «Законом Двох ніг» розуміють твердження, що кожен індивід має дві ноги, та має бути готовим до їх використання. Після обговорення сутності цих положень та їх розуміння учасниками групи, їм було запропоновано послідовно виконати вправу «Хлопки по колу», яка дозволяє у найбільш простий спосіб змодельовати ситуацію невизначеності. Після обговорення вражень від виконання вправи кожному з учасників було запропоновано дати письмову відповідь на п'ять запитань стосовно власного розуміння поняття «невизначеність», причин виникнення таких ситуацій, власного ставлення до ситуації невизначеності, емоційних реакцій на такі ситуації та власних стратегій поведження в них. Після заповнення учасниками аркушем з відповідями їм було запропоновано відкласти аркуші та знов виконати один з варіантів вправи «Хлопки по колу». Після чого знов повернутись до редагування та доповнення власних відповідей. Ця процедура повторювалась кілька разів. Після чого учасниками було запропоновано озвучити (під запис ведучого на фліп-чарті) власні відповіді на запитання в режимі «мозкового штурму».

Отримані результати засвідчили, що під невизначеними ситуаціями переважна більшість учасників розуміє ситуації *відсутності або наявності варіантів здійснення вибору, прийняття рішення, нестачі або надлишку інформації, сумніву та непередбачуваності*. Зазначимо, що усі ці варіанти виникнення невизначених ситуацій співпадають з наведеними нами у першому розділі роботи класифікаціями ситуацій невизначеності С. Бандера, та Р. Нортона [149; 171].

Серед причин виникнення таких ситуацій були названі: відсутність впевненості у тому, що буде зроблений вірний вибір, брак часу, відсутність

засобів впливу на ситуацію, відсутність досвіду вирішення таких ситуацій, відсутність розуміння та підтримки, значущість результатів вибору. А також, *наявність внутрішнього конфлікту, відсутність мети та відсутність сенсу життя*. Слід зазначити, що названі причини виникнення кризових ситуацій практично повністю співпадають з наведеними нами вище причинами виникнення невизначених ситуації з дослідження Крейтлера, Магуен та Крейтлер [149]: 1) ситуація може бути інтерпретована (пояснена) різними шляхами; 2) ситуація є складною для катетеризації; 3) ситуація включає у себе протиріччя чи конфлікт. А що є особливо важливим для нашого дослідження, вже на етапі первинного усвідомлення власних стосунків з невизначеністю учасники групи вказують на *сміслові причини* виникнення невизначених ситуацій та пов'язують такі ситуації з поняттям *кризи*, таким чином забезпечуючи собі автоматичний вихід на рівень відповідної проблематики, пов'язаної з проблемами особистісного змінення. До того ж перелік причин виникнення ситуацій невизначеності підтверджує правильність обраної нами стратегії роботи з розвитку ТН через усвідомлення власних «стосунків» з такими ситуаціями.

Спектр думок, щодо ставлення учасників групи до ситуації невизначеності охоплює усі можливі варіанти від різкого неприйняття подібних ситуацій до зацікавленості та отримання насолоди від перебування у них. Присутні також ставлення до подібних ситуацій як до життєвого уроку, нейтральне (нормальне), та як до можливості «відкрити для себе щось нове». Загалом, як можна було очікувати, кількість негативних оцінок переважає приблизно у відношенні 2 до 1.

Амплітуда емоційних реакцій на факт перебування у ситуації невизначеності також представлена практично усім спектром можливих проявів від почуття азарту до проявів депресивного стану. Перелічені також були: страх, хвилювання, сумніви, дискомфорт, скутість, важкість, розчарування у собі і таке інше. Але, на відміну від висловленого ставлення до ситуації невизначеності емоційне реагування на неї є переважно

негативним (з 27 суджень лише 3 однозначно позитивні). Особливо важливим у контексті нашої роботи було те, що учасники внесли до списку реакцій почуття гумору. Серед засобів та стратегій вирішення таких ситуацій учасниками були перелічені: вміння «відпустити ситуацію», максимальне ознайомлення з ситуацією, відкладання вирішення ситуації на потім («на ранок»), звертання за порадою до оточуючих та фахівців, самостійний пошук виходу з ситуації, знаходження причини виникнення ситуації, інтуїтивне її вирішення, ухиляння від її вирішення, звертання до психостимулюючих засобів (алкоголь, наркотики, паління).

Далі робота була спрямована на усвідомлення в процесі обговорення власної моделі взаємовідносин з ситуацією невизначеності, та визначенні найбільш ефективних стратегій опанування такими ситуаціями.

Слід також звернути окрему увагу на те, що у випадку висловлювання усвідомлюваного ставлення до ситуації невизначеності учасники групи продемонстрували вищий рівень толерантності до таких ситуацій, ніж при описі власних емоційних реакцій на факт перебування в них.

Друге заняття було присвячене моделюванню ситуацій невизначеності, усвідомленню власного досвіду перебування в таких ситуаціях, та опанування ефективними стратегіями їх вирішення. Основними техніками, що використовувалась у процесі заняття були: а) адаптована до потреб нашого дослідження техніка «Реконструкція ситуацій» з програми тренінгу з розвитку життєстійкості С. Мадді. «При використанні цієї техніки акцент робиться на уявленні та вирішенні проблеми. Визначаються ситуації, що сприймаються як стресові (у нашому випадку – невизначені/кризові; доповнення А.Г.); кризові обставини розглядаються у розгорнутій перспективі. У процесі реконструкції ситуації учасник дізнається про те, що він формує латентні припущення, які визначають наскільки обставини сприймаються ним як стресові (невизначені) і які кроки можуть полегшити ситуацію. В рамках реконструкції ситуації також використовувалось уявлення кращих та гірших альтернатив ситуації» [60,

с.23]; б) техніка драматизації ситуації яка полягала в тому, що учасники в ролях розігрували запропоновані ними невизначені ситуації. У якості розминки та ігрових пауз використовувались різноманітні вправи, які були спрямовані на моделювання невизначених ситуацій. Прикладом такої гри може слугувати вправа «Лічилки» сутність якою полягає в тому, що учасникам які сидять обличчям до центру кола пропонується пригадати, та записати на окремому аркуші дитячу лічилку. Після того вони обмінюються аркушами, та по команді ведучого повинні порахувати учасників («про себе») починаючи с першого зліва. Вголос вони називають тільки ім'я того учасника на яком лічилка закінчилась. Той, відповідно, припиняє участь у грі та повертається спиною до центра кола. Виграє той, хто залишився.

Слід зазначити, що в узагальненому вигляді сюжети ситуацій, які були запропоновані учасниками групи до вирішення у якості невизначених зводились до кількох варіантів. Ситуації вибору між батьками в разі розлучення, ситуація вибору місця роботи та проживання в разі, якщо одному з членів родини запропонували вигідний контракт у іншій країні, ситуації вибору місця навчання, ситуація вибору нареченого та питання повернення до партнера, що покинув дівчину, а потім запропонував зустрічатись знову.

В процесі реконструкції, програвання та обговорення ситуацій учасниками були визначені ряд особистісних якостей, які сприяють більш успішному опанування ситуацій невизначеності, це здатність до імпровізації, спонтанність, здатність до фантазування, здатність до ігрових форм поведінки («акторство»), творчій підхід до вирішення проблеми.

Серед стратегій поведінки, які полегшують перебуванню у невизначених ситуаціях біли виділені: намагання проаналізувати причини виникнення ситуації, вміння наповнити час очікування якимись діями, що будуть відволікати від ситуація, або, навпаки допомагати концентруватись на її вирішенні, різноманітні прийоми зняття емоційного напруження від проявів агресії та змінення оточення до намагання виговоритись;

використання досвіду інших людей, заняття яким-небудь різновидом творчості, намагання не залишатися з ситуацією наодинці, вміння досягати стану «базового спокою».

Третє заняття було спрямоване на розвиток спонтанності у поведінці, емоційних реакціях та тілесних рухах, а також вправам, спрямованим на гумористичне переосмислення проблем, що виникають у кризових ситуаціях, пов'язаних з невизначеністю.

У якості базових були використані музикотерапевтичні вправи, спрямовані на розвиток спонтанності та здатності до імпровізації. Серед них: ритмічна імпровізація з використанням фольклорних та дитячих музичних інструментів (сопілки, тарілки, дрімби, маракаси, свістульки і таке інше.); вільні танцювальні імпровізації та вільні рухи під різножанровий музичний супровід (використовувались твори класичного, естрадного та фольклорного жанрового спрямування, більшість з яких були нетанцювального характеру); слухання музичних творів. Серед останніх слід звернути особливу увагу на фортепіанне виконання другої частини Сонати №2, Сі-бемоль мінор Фредеріка Шопена («Поховальний марш») під час прослуховування якої учасникам пропонувалось «зустрітись» з невизначеністю тривалості власного життя.

Потім учасники заняття були ознайомлені з кількома афоризмами з нашої збірки «Суб'єктивності» в яких було надано приклад іронічного переосмислення кризових ситуацій життя. Після обговорення змісту цих афоризмів учасникам було запропоноване спробувати аналогічним чином осмислити важливі категорії та поняття з власного життя серед яких ними були виділені: історія, право, сміх, упевненість, нахабність, порада, життя, задоволення, смерть, дружба, родина, ненависть, заздрість, професія.

На завершальному етапі заняття нами був отриманий зворотній зв'язок з приводу того, наскільки в ході занять були задоволені очікування учасників, та яким чином ці заняття вплинули на їх ставлення до невизначених ситуацій.

Через кілька днів після завершення циклу занять нами була проведена вихідна діагностика учасників експериментальної та контрольної груп.

Порівняння середніх показників надали суперечливі результати (для порівняння результатів ми застосовували критерій t-Стюдента для залежних вибірок).

Так, порівняння середніх значень для *експериментальної групи* (див. табл. Г.1 у додатках) засвідчили наявність змін у наступних компонентах ТН (у дужках надані показники стандартного відхилення): зниження показника шкали Бандера з 64,14 (9,00) до 60,62 (9,60) для $p < 0,1$, підвищення показника шкали «Винахідливість» (ВН) з 20,85 (3,52) до 22,22 (2,76) для $p < 0,05$. При цьому підвищення показників шкали Маклейна з 94,92 (16,97) до 98,11 (18,23) не сягає рівня статистичної значущості, так само, як і зниження показників шкал «Сміливість» (14,37 (4,00) – 13,07 (3,78)), «Адаптивність» (14,44 (4,14) – 14,14 (3,79)) та шкали ТД (14,77 (3,78) – 14,29 (3,95)). Серед показників ідентичності статистично значуще змінення зафіксоване лише у показнику «Загальна ідентичність» зниження з 65,37 (6,40) до 57,77 (6,96) для $p < 0,01$.

Порівняння середніх показників для *контрольної групи* (див. табл. Г.2 у додатках) зафіксували наступні статистично значущі зміни у конструкті ТН: зниження показника шкали Бандера з 61,30 (8,76) до 58,30 (5,92) для $p < 0,1$. Інші зміни не досягають рівня статистичної значущості: зниження показників шкали Маклейна з 94,53 (13,96) до 93,23 (15,83), шкали «Сміливість» (13,33 (3,67) – 12,80 (4,21)), шкали «Адаптивність» (14,70 (3,65) – 13,93 (4,23)) та шкали ТД (14,40 (3,97) – 13,13 (3,04)), та підвищення показників шкали «Винахідливість» (ВН) з 20,16 (3,43) до 21,26 (3,60). Серед показників ідентичності статистично значуще змінення зафіксоване лише у показнику «Загальна ідентичність» з 61,50 (6,01) до 56,36 (5,53) для $p < 0,01$.

Як ми можемо побачити, у учасників експериментальної вибірки у порівнянні з контрольною групою наявні статистично значущі зміни у когнітивній та ресурсній сфері конструкту ТН (шкала ВН), а також зміни

показників у діяльнісно-смісловій сфері (шкала Маклейна), які не досягають рівня статистичної значущості. Але, при цьому ми мусимо враховувати наявність у контрольній групі протилежної тенденції - зниження показника шкали Маклейна, що дозволяє нам трактувати ці показники як свідчення впливу проведених занять. Тим більше, що програма тренінгу була спрямована саме на розвиток ТН за допомогою використання механізму усвідомлення учасниками власних моделей поведінки у ситуації невизначеності. Ми також можемо звернути увагу на наявність співпадіння у тенденціях руху показників експериментальної вибірки з проявленою нами двофакторною структурою використовуваної моделі вимірювання ТН – синхронне зниження показників емоційно-оціночної, неусвідомлювано-мотиваційної та поведінкової сфери, та підвищення показників ресурсної та діяльнісно-смісловій сфери ТН. У вибірці порівняння ця тенденція проявляється у емоційно-оцінній, неусвідомлювано-мотиваційній, поведінковій, вольовій та ресурсній сферах, але не торкаються діяльнісно-смісловій.

Слід зазначити, що проявлена тенденція до зниження показників емоційно-оціночної, неусвідомлювано-мотиваційної та поведінкової сфери ТН не знайшла пояснення у рамках нашого дослідження, та потребує додаткового вивчення.

Оскільки учасники експериментальної та контрольної вибірки належать до однієї вікової категорії, та до того ж у них повністю співпадають умови навчання, ми можемо віднести зниження показників загальної ідентичності у обох вибірках на рахунок впливу процесу навчання та вікових особливостей розвитку, не пов'язаних з участю у тренінгові заняттях.

Згідно з даними *кореляційного аналізу* внутрішня структура взаємозв'язків між ТН та ідентичністю для експериментальної вибірки досліджуваних виглядає наступним чином.

(Нагадаємо, що тут і надалі в тексті ми будемо виділяти коефіцієнти кореляції що є значущими на рівні $p < 0,05$ курсивом, а ті, що є значущими на

рівні $p < 0,01$ будуть подані звичайним шрифтом.)

Данні вхідної діагностики для експериментальної вибірки мають наступну систему двосторонніх взаємозв'язків всередині конструкту ТН (див. табл. Г.3 у додатках):

- шкала «Сміливість» має прямий зв'язок зі шкалами Бандера (0,414), ТД (0,501) та «Адаптивність» (0,688);
- шкала «Адаптивність» має прямий зв'язок зі шкалою ТД (0,450).

Між компонентами ТН та складовими ідентичності наявні наступні взаємозв'язки:

- шкала «Винахідливість» має зв'язок зі шкалами «Пристрасність» (0,404) та «Упевненість» (0,589);
- шкала Маклейна має прямий взаємозв'язок зі шкалою «Пристрасність» (0,391) та зворотній з субшкалою «Результат» (-0,410).

Між складовими ідентичності також наявні наступні взаємозв'язки:

- шкала «Пристрасність» має прямі взаємозв'язки зі шкалами «Осмисленість життя» (0,412), «Упевненість» (0,389), та субшкалами «Цілі» (0,446), «Локус контролю-Я» (0,489);
- шкала «Оптимізм» має прямі взаємозв'язки зі шкалами «Самоповага» (0,385), «Осмисленість життя» (0,408) та субшкалою «Процес» (0,417);
- шкала «Упевненість» також має прямі взаємозв'язки зі шкалою «Загальна ідентичність» (0,481), та субшкалою «Локус контролю-Я» (0,399);
- шкала «Інтегральне самоставлення» має прямі взаємозв'язки зі шкалою «Осмисленість життя» (0,561), та субшкалами «Процес» (0,562) та «Локус контролю-Я» (0,432);
- шкала «Самоповага» також має прямі взаємозв'язки зі шкалою «Осмисленість життя» (0,478) та субшкалою «Процес» (0,518);
- шкала «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» має прямий взаємозв'язок з субшкалою «Процес» (0,492).

Вихідні данні демонструють наступну систему взаємозв'язків всередині конструкту ТН (див. табл. Г.4 у додатках):

- шкала «Сміливість» має зворотній зв'язок зі шкалою Бандера (-0,512) та прямий зі шкалами «Адаптивність» (0,561) та «Толерантність до двозначності» (0,489);
- шкала Бандера також має зворотній зв'язок зі шкалою «Адаптивність» (-0,416);
- шкала Маклейна має прямий взаємозв'язок зі шкалою «Винахідливість» (0,431).

Між компонентами ТН та складовими ідентичності наявні наступні взаємозв'язки:

- шкала Маклейна має прямий взаємозв'язок зі шкалою «Самоповага» (0,399);
- шкала «Толерантність до двозначності» має прямі взаємозв'язки зі шкалами «Оптимізм» (0,566), «Самоповага» (0,407) та «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (0,463);
- шкала «Винахідливість» має прямі взаємозв'язки зі шкалами «Пристрасність» (0,545), «Упевненість» (0,507) та субшкалою «Процес» (0,382).

Між складовими ідентичності також наявні наступні взаємозв'язки:

- шкала «Загальна ідентичність» має зворотній взаємозв'язок з субшкалою «Процес» (-0,444);
- шкала «Пристрасність» має прямі взаємозв'язки з субшкалами «Локус контролю-Я» (0,522), «Результат» (0,636), «Процес» (0,716), та шкалами «Упевненість» (0,594), «Осмисленість життя» (0,540);
- шкала «Упевненість» також має прямі взаємозв'язки зі шкалами «Осмисленість життя» (0,432), та субшкалами «Результат» (0,444) та «Локус контролю-Я» (0,445);
- шкала «Інтегральне самоставлення» має прямі взаємозв'язки з субшкалами «Цілі» (0,516), «Локус контролю-Я» (0,575), «Локус контролю-життя» (0,415), та шкалою «Осмисленість життя» (0,426);
- шкала «Самоповага» має прямі взаємозв'язки з субшкалами «Цілі»

(0,431), «Локус контролю-Я» (0,491).

Порівняльний аналіз даних отриманих за допомогою кореляційного аналізу виявив наступну картину зміни в показниках *контрольної групи*.

Вхідна діагностика (див. табл. Г.5 у додатках) виявила, що всередині конструкту ТН присутній лише один взаємозв'язок: шкала «Сміливість» має прямий взаємозв'язок зі шкалою ТД (0,406).

Між компонентами ТН та складовими ідентичності наявні наступні взаємозв'язки:

- шкала «Винахідливість» має прямі взаємозв'язки зі шкалами «Пристрасність» (0,451) та «Упевненість» (0,441);
- шкала «Толерантність до двозначності» має прямий взаємозв'язок зі шкалою «Оптимізм» (0,471);
- шкала Маклейна має прямий взаємозв'язок зі шкалою «Упевненість» (0,448), та зворотній взаємозв'язок зі шкалою «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (-0,424). Між складовими ідентичності також наявні наступні взаємозв'язки:
- шкала «Пристрасність» має прямий взаємозв'язок з субшкалою «Процес» (0,431);
- шкала «Оптимізм» має прямий взаємозв'язок зі шкалою «Самоповага» (0,367);
- шкала «Упевненість» має прямі взаємозв'язки зі шкалами «Осмисленість життя» (0,508) та «Самоповага» (0,385), та з субшкалами «Результат» (0,485) та «Локус контролю-Я» (0,439);
- шкала «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» має прямий взаємозв'язок з субшкалою «Результат» (0,456).

Вихідні данні (див. табл. Г.6 у додатках) демонструють наступну систему взаємозв'язків всередині конструкту ТН:

- шкала «Сміливість» має прямий взаємозв'язок зі шкалою Маклейна (0,517).

Між компонентами ТН та складовими ідентичності наявні наступні взаємозв'язки:

- шкала Маклейна має прямі взаємозв'язки зі шкалами «Пристрасність» (0,367), «Упевненість» (0,371) та субшкалою «Локус контролю-Я» (0,456);
- шкала «Винахідливість» має прямі взаємозв'язки з субшкалами «Цілі» (0,403) та «Локус контролю-Життя» (0,516), та шкалою «Упевненість» (0,392).

Між складовими ідентичності також наявні наступні взаємозв'язки:

- шкала «Загальна ідентичність» має зворотній взаємозв'язок зі шкалою «Упевненість» (-0,464);
- шкала «Пристрасність» має прямі взаємозв'язки з субшкалами «Локус контролю-Життя» (0,484), «Результат» (0,603), «Процес» (0,385), «Цілі» (0,618), та шкалами «Оптимізм» (0,476), «Осмисленість життя» (0,617), «Інтегральне самоствавлення» (0,486);
- шкала «Оптимізм» також має прямі взаємозв'язки зі шкалами «Інтегральне самоствавлення» (0,533), «Самоповага» (0,404), «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (0,476), «Осмисленість життя» (0,512), та субшкалами «Цілі» (0,468), «Локус контролю-Я» (0,603), «Локус контролю-Життя» (0,390), «Результат» (0,540);
- шкала «Упевненість» також має зворотній взаємозв'язок зі шкалою «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» (-0,423);
- шкала «Інтегральне самоствавлення» має прямі взаємозв'язки з субшкалами «Цілі» (0,382), «Результат» (0,407), та шкалою «Осмисленість життя» (0,375);
- шкала «Очікування позитивного ставлення інших людей до себе» також має прямі взаємозв'язки зі шкалою «Осмисленість життя» (0,393), та субшкалою «Процес» (0,503).

Після проведення тренінгових занять у представників експериментальної вибірки у порівнянні з контрольною групою, зафіксоване збільшення кількості взаємозв'язків між компонентами ТН, до того ж цими зв'язками, на відміну від «вхідних» результатів, охоплені усі складові

феномену. Спостерігається також ускладнення системи взаємозв'язків всередині системи «ТН – ідентичність», що відповідно до наших уявлень також свідчить про розвиток якісного боку толерантності до невизначеності.

Наявне у представників обох вибірок ускладнення системи взаємозв'язків всередині конструкту ідентичності може бути пояснене тим, що згідно з наведеними нами у другій частині роботи результатами теоретичного аналізу, процес розвитку ідентичності відбувається повсякчасно, і далеко не усі його чинники можуть бути враховані в узьких межах експериментального дослідження. До того ж, нагадаємо, що представники обох вибірок навчаються у однакових умовах, та належать до однієї вікової категорії, характерною ознакою якої є інтенсивне формування ідентичності особистості. Таким чином, зафіксовані нами зміни у конструкті ідентичності можуть бути пояснені впливом «природних» факторів розвитку.

Порівняльний аналіз наведених даних засвідчив, що у представників експериментальної вибірки порівняно з контрольною групою зафіксовано ускладнення системи кореляційних взаємозв'язків між ТН та ідентичністю, а також всередині самого конструкту ТН. Ці зміни, згідно з встановленими нами тенденціями розвитку системи «ТН – ідентичність» є свідченням розвитку якісного боку як самого феномену ТН, так і системи в цілому, та можуть бути пояснені впливом тренінгових занять.

Таким чином, нами було доведено, що програма, змістовне наповнення та форма проведення запропонованих тренінгових занять були адекватними поставленим завданням.

Слід також зазначити, що розробка прийомів та методів з формування та розвитку такої складної системної якості особистості як ТН знаходиться на початковому рівні та потребує подальшого удосконалення.

Висновки до третього розділу

Третій розділ нашої роботи присвячений опису та викладенню

результатів апробації програми (тренінгу) розвитку толерантності до невизначеності.

Враховуючи специфічні умови проведення експерименту, у якості теоретичної платформи побудови нашого дослідження були використані теоретичні положення «генетико-моделюючого» методу академіка С. Д. Максименка, теорії особистісної зміни професора П. В. Лушина та результати нашого дослідження впливу толерантності до невизначеності на розвиток ідентичності. Методологічну основу склали принципи екофасилітаційного підходу П. В. Лушина, елементи програми тренінгу з розвитку життєстійкості С. Мадді, принципи Технології «Відкритий простір» Харісона Оуена. Були також використані авторські завдання та прийоми з арсеналу музикотерапії, та авторські вправи з моделювання ситуацій невизначеності.

Експериментальна взаємодія була побудована у формі трьох комплексних групових занять кожне з яких було спрямоване на розвиток толерантності до невизначеності у різних сферах її прояву (діяльнісно-смісловій, поведінковій, емоційно-оцінній).

Отримані нами експериментальні данні свідчать про те, що в ході реалізації занять нам вдалось досягнути у представників експериментальної вибірки статистично значущих змін показників когнітивної та ресурсної складових толерантності до невизначеності. Також було зафіксоване ускладнення системи взаємозв'язків як між компонентами толерантності до невизначеності, так і між ними та складовими ідентичності, що є свідченням розвитку якісного боку толерантності до невизначеності. Враховуючи спрямованості програми тренінгу перш за все на усвідомлення учасниками власних проявів толерантності до невизначеності, ми можемо констатувати, що в результаті проведення занять була виконана поставлена мета (розвиток толерантності до невизначеності).

Спираючись на данні самозвітів, ми також можемо відзначити, що в ході групової роботи учасники тренінгу удосконалили власне розуміння

поняття невизначеності, причин та наслідків виникнення невизначених ситуацій, власного ставлення, та емоційного реагування на них.

Ми також виявили тенденцію до зниження ступеня дискомфорту від перебування у невизначених ситуаціях при висловлюванні учасниками експерименту власного ставлення до них, в той самий час, коли характер та інтенсивність прояві негативних емоційної реакції на ці ситуації на які вказували ті ж самі учасники є більш високим. Спираючись на це, ми можемо висловити припущення, що виявлена нами тенденція до зниження показників саме емоційно-оціночної сфери ТН може бути пов'язаною з цією реакцією.

Виходячи з цього ми можемо констатувати, що програма, змістовне наповнення та форма проведення наших занять були адекватними поставленим завданням.

Враховуючі те, що досягнуті нами зміни показників ТН є відносно невеликими у кількісному та якісному вимірах, ми можемо констатувати, що робота з формування та розвитку такої складної системної якості особистості як ТН, знаходиться лише на початковій стадії, та потребує більш тривалого та інтенсивного впливу на учасників, а також постійного творчого удосконалення методів впливу.

На завершенні, слід зазначити, що розроблений на основі формуючого експерименту тренінг-імпровізація: «Практикуючий житель планети Земля, або життя без гарантій» (Толерантність до невизначеності як базова умова виживання сучасної особистості) був презентований в рамках проведення II Всеросійської конференції телефонів довіри „Рубікони дитинства. Перехідні стани та екстремальні ситуації”, яка відбулась 21 – 23 травня 2008 року у місті Череповці (Росія) [116].

Позиції та результати, що викладено у розділі, опубліковано у наступних друкованих працях автора:

1. Гусев А. И. Развитие социальной и личностной идентичности лиц с остаточными явлениями ДЦП / А. И. Гусев // Актуальні проблеми психології. Т. 3 : Консультативна психологія і психотерапія : зб. наук. праць Ін-ту

психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, З. Г. Кісарчук. – Ніжин : МІЛАНІК, 2007. – Вип. 4. – С. 132 – 139.

2. Гусєв А. І. До проблеми формування та розвитку толерантності до невизначеності / А. І. Гусєв // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 12, Психологічні науки : зб. наукових праць / редкол. : В. П. Андрущенко (голова) та ін. – К., 2007. - № 17 (41), ч. 1. – С. 165 – 170.

3. Гусєв А. І. Практичні аспекти формування та розвитку толерантності до невизначеності / А. І. Гусєв // Психологічні перспективи. – 2008. – Вип. 11. – С. 58-70.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження проблеми впливу толерантності до невизначеності на розвиток ідентичності особистості, що передбачало уточнення змісту феномену толерантності до невизначеності, розкриття його функцій у процесі становлення нової ідентичності особистості, визначення характеру взаємодії між толерантністю до невизначеності та ідентичністю особистості на різних етапах особистісного змінювання, розробку тренінгу толерантності до невизначеності.

За результатами проведеного дослідження можна констатувати:

1. Встановлено, що толерантність до невизначеності є властивістю особистості, яка дозволяє їй витримувати пов'язані з невизначеністю смислових підвалин власного буття кризові прояви, що виникають під час переходу до нової ідентичності. Толерантність до невизначеності є багаторівневим та багатовимірним особистісним конструктом, який може бути віднесений до інтегральних характеристик особистості.

2. Побудовано узагальнену теоретичну модель процесу розвитку ідентичності, що враховує співіснування двох форм переходу до нової ідентичності – зміни-розвитку та зміни-переходу. В основу моделі покладено виявлену збіжність ключових положень щодо розуміння природи ідентичності та механізмів її розвитку в екофасилітаційному, психодинамічному та діяльнісно-смисловому підходах, яка полягає у визнанні смислової природи ідентичності, спільному розумінні важливого значення для формування ідентичності факту проходження кризового стану та наявності при цьому ситуації невизначеності.

3. Розроблено психодіагностичний комплекс, спрямований на вимірювання феномену толерантності до невизначеності та статусів розвитку ідентичності особистості. При цьому встановлено, що спеціалізовані методики вимірювання толерантності до невизначеності є чутливими до

емоційно-оцінної складової феноменологічного поля (методики «Толерантність до невизначеності» С. Баднера та шкала «Толерантність до двозначності» з методики «Особистісна готовність до змін» Ролніка, Хезера, Голда та Халла) та діяльнісно-сислової (шкала толерантності до невизначеності Д. Маклейна).

4. Результати кореляційного та факторного аналізу продемонстрували наскрізну тенденцію розвитку системи «ТН – ідентичність», яка полягає у поступовому, від статусу до статусу, ускладненні системи взаємозв'язків між конструктами толерантності до невизначеності та ідентичності, що відображає суттєві якісні відмінності у взаємодії цих конструктів на кожному з етапів розвитку ідентичності. Так, для двох безкризових статусів ідентичності (визначеного наперед та досягнутого) характерними є: стала внутрішня структура ідентичності; активна взаємодія між толерантністю до невизначеності та ідентичністю у діяльнісно-сисловій сфері, участь у цій взаємодії усіх компонентів обох конструктів; для двох кризових статусів (дифузного та мораторію) – кризові прояви всередині обох конструктів та взаємодія між ними переважно в емоційно-оцінній сфері. Таким чином, теоретично обґрунтовано і емпірично доведено, що толерантність до невизначеності є важливим чинником розвитку ідентичності особистості.

5. Емпірично підтверджено декілька теоретичних положень екофасилітаційного підходу, зокрема: а) толерантність до невизначеності у кризовому періоді розвитку ідентичності (статус мораторію) відіграє роль інстанції, що забезпечує феномен парадоксального контролю, або «контролю через просту присутність у ситуації»; б) сислове поле виступає як ресурс формування ідентичності; в) всередині змістовного (сислового) наповнення досягнутої ідентичності виникають кризові явища, пов'язані з процесами набуття «прозорості» навколишнім середовищем та втратою сислових підвалин буття особистості. Також конкретизовано уявлення про причини виникнення у кризовому періоді розвитку нової ідентичності (статус мораторію) ситуації невизначеності, що зумовлено, згідно з отриманими

нами даними, різким зменшенням взаємозв'язків між конструктами толерантності до невизначеності та ідентичності, тобто розбалансуванням у системі «ТН - ідентичність».

6. Доведено активне залучення смислової сфери до взаємодії між толерантністю до невизначеності та розвитком ідентичності, що підтверджено «щільністю» системи взаємозв'язків між показниками смислової сфери та складовими обох конструктів на кожному з досліджених етапів їхньої взаємодії.

7. Результати апробації програми розвитку толерантності до невизначеності довели її ефективність, про що свідчить зростання показників когнітивної та ресурсної складової толерантності до невизначеності, а також встановлені якісні зміни у системі взаємозв'язків, як між складовими самої толерантності до невизначеності, так між нею та ідентичністю. Водночас не вдалося досягти значущих змін в усіх складових толерантності до невизначеності. Таким чином, програма тренінгу потребує подальшого удосконалення для поглиблення впливу на усі складові феномену.

Проведене дослідження не охоплює всього кола проблем, пов'язаних з вивченням впливу толерантності до невизначеності на розвиток ідентичності особистості. Перспективи подальшого дослідження вбачаються у розширенні наукових уявлень про сутність цих феноменів, а також у подальшому розкритті механізмів їх функціонування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмаев Н. А. Шкала «Нетерпимости к неопределенности» и электоральное поведение [Электронный ресурс] / Н. А. Алмаев. – Режим доступа : almaev@psychol.ras.ru.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2002. – 288 с.
3. Андреева Г. М. Социальная психология : учебник для высш. учеб. заведений / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект пресс, 2004. – 365 с.
4. Асмолов А. Г. Психология личности : культурно-историческое понимание развития человека / А. Г. Асмолов. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Смысл : Академия, 2007. – 528 с.
5. Баклушинский С. А. Развитие представлений о понятии социальная идентичность / С. А. Баклушинский, Е. П. Белинская // Этнос. Идентичность. Образование : тр. по социологии образования. – М., 1998. - Т. 4, вып. 6. – С. 64-85.
6. Баранова Т. С. Эмоциональное “Я - Мы” (опыт психосемантического исследования социальной идентичности) / Т. С. Баранова // Социология. – 2002. – № 14. – С. 70-101.
7. Белова Н. Ю. Неопределенность в ситуации художественной коммуникации. Влияние степени устойчивости к неопределенности на характер интерпретативного стиля в ситуации рецепции художественных изображений [Электронный ресурс] / Н. Ю. Белова // Человек в условиях неопределенности : сб. материалов Всерос. конф., 18–19 мая. – Новосибирск, 2006. – 270 с. – Режим доступа : <http://forum.myword.ru/index.php?automodule=downloads&showfile=4666> – Назва з екрану.
8. Богданова Е. Л. Я и Другой : диалог или конфронтация ? / Е. Л. Богданова // Личность в парадигмах и метафорах : ментальность –

- коммуникация – толерантность / под ред. В. И. Кабрина. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2002. – С. 192–202.
9. Большой англо-русский словарь : в 2 т. / под общ. рук. И. Р. Гальперина. – 2-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1977. – Т. 1. – 822 с.
  10. Большой толковый психологический словарь : пер. с англ. / сост. А. Ребер. – М. : Вече : АСТ, 2001. – Т. 1 : А – О. – 592 с.
  11. Большой толковый психологический словарь : пер. с англ. / сост. А. Ребер. – М. : Вече : АСТ, 2001. – Т. 2 : П – Я. – 560 с.
  12. Бондырева С. К. Выживание (факторы и механизмы) : учеб. пособие / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – 2-е изд., стер. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : МОДЕК, 2007. – 368 с.
  13. Василюк Ф. Е. Психология переживания : анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.
  14. Василюк Ф. Е. Уровни построения переживания и методы психологической науки / Ф. Е. Василюк // Вопросы психологии. – 1988. – № 5. – С. 27–37.
  15. Веккер Л. М. Психические процессы и личность / Л. М. Веккер // Экспериментальная и прикладная психология. Личность и деятельность. – 1982. – Вып. 11. – С. 20–26.
  16. Глуханюк Н. С. Практикум по психодиагностике : учеб. пособие / Н. С. Глуханюк . – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : МОДЕК, 2003. – 192 с.
  17. Гусев А. И. К вопросу о видах толерантности к неопределенности / А. И. Гусев // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К. : Міленіум, 2006. - Вип. 30. – С. 54– 63.
  18. Гусев А. И. К проблеме измерения толерантности к неопределенности / А. И. Гусев // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С. 21–28.
  19. Гусев А. И. Проблематика научной классификации толерантности к неопределенности / А. И. Гусев // Наука и образование. – 2005. – № 5-

6. - С. 42–45.
20. Гусев А. И. Развитие социальной и личностной идентичности лиц с остаточными явлениями ДЦП / А. И. Гусев // Актуальні проблеми психології. Т. 3. Консультативна психологія і психотерапія : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, З. Г. Кісарчук. – Ніжин : МІЛАНІК, 2007. – Вип. 4. – С. 132–139.
21. Гусев А. И. Толерантность к неопределенности : проблематика исследований / А. И. Гусев // Практична психологія та соціальна робота. - 2007. – № 8. – С. 75-80.
22. Гусев А. І. До питання побудови експериментальної моделі вимірювання феномену толерантності до невизначеності / А. І. Гусев // Наукові праці МАУП. – К., 2008. – Вип. 2 (18). – С. 257–262.
23. Гусев А. І. До питання розуміння природи феномену ідентичності та механізмів його розвитку у поглядах представників психодинамічного, діяльнісно-сміслового та екофасилітаційного напрямків дослідження / А. І. Гусев // Україна в Європі : ювілейний вип. наук. пр. до 10-річчя Одеського ін-ту МАУП : за матеріалами Всеукр. конф. «Проблеми політико-правового забезпечення євро- та євроатлантичної інтеграції України» та «круглих столів» ін-ту. – Одеса : Негоціант, 2008. – С. 285–293.
24. Гусев А. І. До питання смислової природи феномену ідентичності особистості / А. І. Гусев // Психологічна безпека та адаптація особистості : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 7-8 листопада 2007 року). – Дніпропетровськ, 2007. – С. 23-31.
25. Гусев А. І. До проблеми формування та розвитку толерантності до невизначеності / А. І. Гусев // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. № 12, Психологічні науки. – К., 2007. – № 17 (41), ч. 1. – С. 165–170.
26. Гусев А. І. Музыка за ґратами / А. І. Гусев // Наука і освіта. – 2004. – №

- 8-9. – С. 86–87.
27. Гусєв А. І. Особливості застосування музикотерапії в роботі пенітенціарного психолога : метод. рек. / А. І. Гусєв. – Одеса, 2003. – 27 с.
28. Гусєв А. І. Практичні аспекти формування та розвитку толерантності до невизначеності / А. І. Гусєв // Психологічні перспективи. – 2008. – Вип. 11. – С. 58-70.
29. Гусєв А. І. Проблематика толерантності до невизначеності в аспекті розвитку ідентичності особистості / А. І. Гусєв // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2007. – Т. 9, ч. 2. – С. 93–99.
30. Дрызгунов К. В. Формирование дивергентного мышления старшеклассников на уроках обществознания [Электронный ресурс] / К. В. Дрызгунов. – Режим доступа : http://www.google.com/search?q=cache:-_9NiFzH0Z8J:www.humanities.edu.ru/db/msg/31292+%D0%A2%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C+%D0%BA+%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8&hl=uk&ie=UTF-8&inlang=ru. – Назва з екрану.
31. Дуднік О. А. До проблеми толерантності до невизначеності / О. А. Дуднік // Наука і освіта. – 2005. – № 5–6. – С. 54–58.
32. Емельянова С. И. Что такое идентичность, или история одного события [Электронный ресурс] / С. И. Емельянова // София : рукописный журнал Общества ревнителей русской философии. / Филос. фак. Урал. гос. ун-та ; ред. Б. В. Емельянов. – Екатеринбург, [2005]. – № 8. – 147 с. – Режим доступа : <http://virlib.eunnet.net/sofia/index.html>. - Назва з екрану.
33. Зайва О. О. Особливості використання почуття гумору як ресурсу

- психологічного подолання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. О. Зайва. – Х., 2006. – 19 с.
34. Захарченко К. А. Исследование формирования эго-идентичности у старших подростков в зависимости от характера детско-родительских отношений / К. А. Захарченко // Тезисы второй Всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи» (25-27 октября 2005 г.) : в 3 ч. / под общ. ред. В. К. Шабельникова и А. Г. Лидерса. – М., 2005. – Ч. 2. – 360 с.
35. Зинченко В. П. Предисловие / В. П. Зинченко // Цуканов Б. И. Время в психике человека / Б. И. Цуканов. – Одесса, 2000. – С. 8-13.
36. Зинченко В. П. Толерантность к неопределенности : новость или психологическая традиция ? / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 2007. – № 6. – С. 3–21.
37. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции : учеб. пособие / В. А. Иванников. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 208 с.
38. Идентичность : хрестоматия / сост. Л. Б. Шнейдер. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : МОДЕК, 2003. – 272 с.
39. Ижванова Е. М. Исследование соотношения особенностей когнитивно выбранных гендеров Родителя, Взрослого и Ребенка и полоролевой идентичности личности [Электронный ресурс] / Е. М. Ижванова ; РУДН. – Режим доступа : <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/77158>. - Назва з екрану.
40. Ильинская С. Г. Толерантность как категория политической теории : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / С. Г. Ильинская. – М., 2006. – 30 с.
41. Калинин В. К. Анализ самоорганизации и самодетерминации активности

- личности с позиций системного подхода / В. К. Калинин // Наука и образование. – 1999. - № 1-2. – С. 45 – 48.
42. Калинин В. К. На путях построения теории воли / В. К. Калинин // Психологический журнал. - 1989. – №2. – С. 46 - 55.
43. Канеман Д. Принятие решений в неопределенности : правила и предубеждения : пер. с англ. / Д. Канеман, П. Словик, А. Тверский. – Х. : Изд-во Ин-та прикладной психологии «Гуманитарный Центр», 2005. – 632 с.
44. Карабанова О. А. Возрастная психология : конспект лекций / О. А. Карабанова. – М. : Айрис-пресс, 2005. – 240 с.
45. Козлова Т. З. Особенности социальной идентификации на различных стадиях жизненного цикла личности / Т. З. Козлова // Социальная идентификация личности / Ин-т социологии РАН. – М., 1993. - С. 107-124.
46. Кон И. С. Постоянство и изменчивость личности / И. С. Кон // Психологический журнал. – 1987. – Т. 8, № 4. – С. 126-137.
47. Корнилова Т. В. Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб. : Питер, 2006. – 320 с.
48. Корнилова Т. В. Психология риска и принятия решений : учеб. пособие для вузов. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
49. Костандов Э. А. Психофизиология сознания и бессознательного / Э. А. Костандов. – СПб. : Питер, 2004. – 167 с.
50. Кочетков В. В. Индивидуально-психологические проблемы принятия решения / В. В. Кочетков, И. Г. Сотникова. – М. : Наука, 1993. – 143 с.
51. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко ; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
52. Кувакин В. А. Неизвестность / В. А. Кувакин, В. П. Ковалева. – М. ; Ижевск : НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика» : Ин-т компьютерных исследований, 2006. – 112 с.

53. Кузнецова О. В. Індивідуально-типологічні чинники адаптивності особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. В. Кузнецова. – Одеса, 2005. – 20 с.
54. Лазарус А. Краткосрочная мультимодальная психотерапия / А. Лазарус. – СПб. : Речь, 2001. – 256 с.
55. Леонтьев А. Н. О некоторых особенностях процесса переработки информации человеком / А. Н. Леонтьев, Е. П. Кринчик // Вопросы психологии. – 1962. – № 6. – С.
56. Леонтьев А. Н. О применении теории информации в конкретно-психологических исследованиях / А. Н. Леонтьев, Е. П. Кринчик // Вопросы психологии. – 1961. – № 5. – С.
57. Леонтьев Д. А. Моделирование «экзистенциальной дилеммы» : эмпирическое исследование личностного выбора / Д. А. Леонтьев, Е. Ю. Мандрикова // Вестник Московского университета. Сер. 14, Психология. – 2005. – № 4. – С. 37-42.
58. Леонтьев Д. А. Психология смысла : природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – 3-е изд., доп. – М. : Смысл, 2007. – 511 с.
59. Леонтьев Д. А. Симбиоз и адаптация или автономия и трансценденция : выбор личности в непредсказуемом мире / Д. А. Леонтьев // Личность в современном мире : от стратегии выживания к стратегии жизнестворчества / под ред. Е. И. Яцуты. – Кемерово : Графика, 2002. – С. 3-34.
60. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.
61. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д. А. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Смысл, 2000. – 18 с.
62. Лопатин В. Стратегии познавательной деятельности в условиях неопределенности [Электронный ресурс] / В. Лопатин. – Режим

- доступу : <http://www.myword.ru>. – Назва з екрану.
63. Луковицкая Е. Г. Социально-психологическое значение толерантности к неопределенности : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Е. Г. Луковицкая. – СПб., 1998. – 14 с.
64. Луковицкая Е. Г. Социально-психологическое значение толерантности к неопределенности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Е. Г. Луковицкая. – СПб., 1998. – 170 с.
65. Лунина О. А. К вопросу о диагностике толерантности [Электронный ресурс] / О. А. Лунина ; Белгородский гос. ун-т. – Режим доступа : http://toleration.bsu.edu.ru/_files/public/lunina.doc. – Назва з екрану.
66. Лушин П. В. Екологічна фасилітація / П. В. Лушин // Психологія : зб. наук. пр. / НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002. – Вип. 16. – С. 27–30.
67. Лушин П. В. Контроль личности в условиях переходного периода / П. В. Лушин // Развитие післядипломної педагогічної освіти України в умовах інтеграції : матеріали щоріч. звіт. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 15-річчю АПН України, 11-12 квітня 2007 року. – Донецьк, 2007. – С. 358-364.
68. Лушин П. В. Личностные изменения как процесс : теория и практика / П. В. Лушин. – Одесса : Аспект, 2005. – 334 с.
69. Лушин П. В. О сущности эконпсихологического кризиса (или О Ежиках, которые «безразличны» к своей судьбе / П. В. Лушин // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 5. – С. 32–34.
70. Лушин П. В. Особистісна зміна в педагогічному контексті / П. В. Лушин // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. - К., 2000. - Вип. 20 : Розвиток ідей Г. С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях, ч. 2. – С. 46–53.
71. Лушин П. В. Психология личностного изменения / П. В. Лушин. –

- Кіровоград : Імекс ЛТД, 2002. – 360 с.
72. Лушин П. В. Психологія педагогічної зміни (екофасилітація) : наук.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. В. Лушин. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2002. – 76 с.
73. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом / А. Лэнгле. – М. : Генезис, 2003. – 127 с. \
74. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. – М. : Рефл–бук ; К. : Ваклер, 2000.– 320 с.
75. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
76. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. – М. : Рефл–бук ; К. : Ваклер, 2000.– 320 с.
77. Максименко С. Д. Структура особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С. 1–13.
78. Малахов В. С. Неудобства с идентичностью / В. С. Малахов // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 43-53.
79. Малкина-Пых И. Г. Справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 784 с.
80. Мамардашвили М. Как я понимаю философию / М. Мамардашвили. – М. : Прогресс, 1992. – 415 с.
81. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 352 с. – (Серия «Мастера психологии»).
82. Мириманова М. С. Воспитание толерантности через социокультурное взаимодействие / М. С. Мириманова, А. С. Обухов // Развитие исследовательской деятельности учащихся : метод. сб. / сост. и ред. А. С. Обухов. – М. : Народное образование, 2001. – С. 88–98. – (Профессиональная библиотека учителя).
83. Митина Л. М. Психология развития конкурентоспособной личности /

- Л. М. Митина – М. : Моск. психол.-соц. ин-т ; Воронеж : МОДЭК, 2002. – 400 с.
84. Муздыбаев К. Стратегия совладания с жизненными трудностями. Теоретический анализ [Электронный ресурс] / К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1, вып. 2. – Режим доступа : http://www.soc.pu.ru/publications/jssa/1998/2/8_musdyb.html. – Назва з екрану.
85. На пути к толерантному сознанию / отв. ред. А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2000. – 255 с.
86. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособие / А. Д. Наследов. – СПб., 2006. – 392 с.
87. Носенко Е. Толерантність до невизначеності як системоутворювальний особистісний чинник творчої обдарованості / Е. Носенко, М. Шаповал // Психологія і суспільство . – 2002. – № 1. – С. 97-106.
88. Овчинникова Ю. Г. К проблеме кризиса идентичности / Ю. Г. Овчинникова // Вестник Московского университета. Сер. 14, Психология. – 2000. – № 2. – С. 84-89.
89. Оконешникова Н. Л. Проблема толерантности личности в современной зарубежной психологии. Методологические проблемы современной психологии : иллюзии и реальность / Н. Л. Оконешникова // Материалы Сибирского психологического форума, 16-18 сентября 2004 г. – Томск : Томск. гос. ун-т, 2004. – С.
90. Олпорт Г. Становление личности / Г. Олпорт. – М. : Смысл, 2002. – 462 с.
91. Опыт структурной диагностики личностного потенциала / Д. А. Леонтьев, Е. Ю. Мандрикова, Е. Н. Осин [и др.] // Психологическая диагностика. – 2007. – № 1. – С. 8–32.
92. Орестова В. Р. Методы исследования идентичности в концепции

- статусов эго-идентичности Дж. Марсиа / В. Р. Орестова, О. А. Карабанова // Психология и школа. – 2005. – № 1. – С. 39-90.
93. Орлов Д. Закат идентичности и игры в другого / Д. Орлов // Проблемы общения в пространстве тотальной коммуникации : междунар. чтения по теории, истории и философии культуры. – СПб. : Эйдос, 1998. – Вып. 6. – С. 182-197.
94. Орлов Ю. М. Исцеление философией. Основные умственные операции / Ю. М. Орлов. – 2-е изд., испр. – М. : Слайдинг, 2006. – 96 с. – (Серия «Управление поведением» ; кн. 2).
95. Осин Е. Н. Смыслоутрата как переживание отчуждения : структура и диагностика : автореф. на соискание ученой степени канд. психол. наук. : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Е. Н. Осин. – М., 2007. – 23 с.
96. Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / А. А. Осипова. – 2-е изд. – Ростов н/Д. : Феникс, 2006. – 315, [1] с.
97. Оуэн Х. Краткое руководство по Технологии «Открытое Пространство» [Электронный ресурс] / Харрисон Оуэн ; пер. Е. Марчук. – Режим доступа : <http://www.openspaceworld.ru/links-rus.html>. - Назва з екрану.
98. Павлова О. Н. Проблема сознания в трудах Л. С. Выготского и идентичность личности [Электронный ресурс] / О. Н. Павлова // Культурно-историческая психология развития : материалы первых чтений памяти Л. С. Выготского, Москва, 15-17 ноября 2000. – Режим доступа : http://liber.rsuh.ru/Conf/Psyh_razvitie/pavlova.htm. - Назва з екрану.
99. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов / К. Н. Поливанова. – М. : Академия, 2000. – 180 с.
100. Почебут Л. Г. Взаимопонимание культур : методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология

- межэтнической толерантности : учеб. пособие / Л. Г. Почебут. – СПб. : Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 2005. – 280 с.
101. Почебут Л. Г. Организационная социальная психология : учеб. пособие / Л. Г. Почебут, В. А. Чикер. – СПб. : Речь, 2000. – 298 с.
102. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности / под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – 112 с.
103. Практическая психодиагностика : методики и тесты : учеб. пособие / ред.-сост. Д. Я. Райгородская. – Самара : БАХРАХ-М, 2002. – 672 с.
104. Пригожин И. Р. Конец определенности. Время, хаос и новые законы природы / И. Р. Пригожин. – М. ; Ижевск : РХД, 1999. – 215 с.
105. Пригожин И. Р. Порядок из хаоса : новый диалог человека с природой / И. Р. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
106. Пригожин И. Р. Философия нестабильности / И. Р. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46-57.
107. Проблема смысла в науках о человеке (к 100-летию Виктора Франкла) : материалы междунар. конф. (Москва, 19-21 мая 2005 г.). – М. : Смысл, 2005. – 280 с.
108. Проективный философский словарь : новые термины и понятия / под ред. Г. Л. Тульчинского и М. Н. Эпштейна. – СПб. : Алетейя, 2003. – 512 с.
109. Психодиагностика толерантности личности / под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.
110. Психология : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
111. Психология развития : словарь / под ред. А. Л. Венгера. – М. : ПЕР СЭ ; Спб. : Речь, 2005. – 176 с. – (Психологический лексикон : энциклопедический словарь в шести томах / ред.-сост. Л. А. Карпенко ; под общ. ред. А. В. Петровского).
112. Психология самосознания : хрестоматия. – Самара : БАХРАХ-М,

2007. – 672 с.
113. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук [та ін.] ; за ред. Ю. Л. Трофімова. – К. : Либідь, 1999. – 558 с.
114. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
115. Ротенберг В. С. Поисковая активность и адаптация / В. С. Ротенберг, В. В. Аршавский ; под ред. П. В. Симонова ; АН СССР. – М. : Наука, 1984. – 192 с.
116. Рубиконы детства. Переходные состояния и экстремальные ситуации : материалы II Всерос. конф. телефонов доверия, Череповец, 21-23 мая 2008 года. – М. : Нац. фонд защиты детей от жестокого обращения, 2008. – 112 с.
117. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
118. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2006. – 350 с.
119. Словарь гендерных терминов / Региональная общественная организация «Восток-Запад : Женские инновационные проекты» ; под ред. А. А. Денисовой. – М. : Информ-XXI в., 2002. – 256 с.
120. Современный психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРО-ЗНАК, 2006. – 490, [6] с.
121. Сыманюк Э. Э. Психология профессионально обусловленных кризисов / Э. Э. Сыманюк. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : МОДЕК, 2004. – 320 с.
122. Тренинг профессиональной идентичности : руководство для преподавателей вузов и практикующих психологов / автор-сост. Л. Б. Шнейдер. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : МОДЕК, 2004. – 280 с.
123. Трифонов Е. В. Психофизиология человека [Электронный ресурс] : толковый русско-англо-русский словарь / Е. В. Трифонов. – СПб., 2001.

- Режим доступа : <http://tryphonov.narod.ru>. – Назва з екрану.
124. Трубина Е. Г. Рассказанное Я : проблема персональной идентичности в философии современности / Е. Г. Трубина. – Екатеринбург : УрО РАН, 1995. – 151 с.
125. Урбан К. К. Поощрение и поддержка креативности в школе / Клаус К. Урбан // Иностранная психология. – 1999. – № 11. – С.
126. Учимся фасилитировать : метод. пособие для учителей школ, студ. пед. спец., преподавателей / П. В. Лушин, З. А. Ржевская, Е. Г. Данникова [и др.]. – Кировоград, 2003. – 52 с.
127. Фромм Э. Искусство любить : пер. с англ. / Э. Фромм ; под ред. Д. А. Леонтьева. – 2-е изд. – СПб. : Азбука, 2002. – 224 с.
128. Фурастье Ж. Европейская цивилизация и европейская идентичность : анализ проблемы / Ж. Фурастье // Историко-культурные основы европейской цивилизации. – М., 1992. – С. 3-36.
129. Хейлз К. Н. Як ми стали постлюдством : віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці : пер. з англ. / К. Н. Хейлз. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 430 с. – (Серія «Зміна парадигми» ; вип. 3).
130. Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хёсле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112-123.
131. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 384 с.
132. Хомяков М. Б. Толерантность : исследования. Переводы. Информация о книгах / М. Б. Хомяков. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. – 170 с.
133. Человек в ситуации неопределенности / Гос. ун-т «Высшая школа экономики» ; гл. ред. А. К. Болотова. – М. : ТЕИС, 2007. – 278, [2] с.
134. Черный Е. В. Методика «Этническая картина мира» как инструмент мониторинга программы «Культура добрососедства» / Е. В. Черный // Журнал практикующего психолога. – 2006. – № 12. – С. 138-153.
135. Черный Е. В. Психологические критерии мониторинга программы

- «Культура добрососедства» / Е. В. Черный // Межэтнические отношения в Крыму : поиск путей раннего предупреждения конфликтных ситуаций : сб. исследований, документов и материалов / под общ. ред. М. А. Араджиони. – Симферополь : Сонат, 2005. – С. 150-164.
136. Шалаев Н. В. Адаптация методики исследования толерантности к неопределенности (кросс-культурное исследование) : дипломная работа / Н. В. Шалаев ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Отд-ние клинич. психологии, Каф. нейро- и патопсихологии. – Москва, 2004. – с. – На правах рукописи.
137. Шалаев Н. В. Толерантность к неопределенности в психологических теориях / Н. В. Шалаев // Человек в ситуации неопределенности / Гос. ун-т «Высшая школа экономики» ; гл. ред. А. К. Болотова. – М. : ТЕИС, 2007. – С. 9-34.
138. Шафоростов А. И. Идентичность личности в условиях современной цивилизации / А. И. Шафоростов // Проблемы Земной цивилизации / Иркутский гос. техн. ун-т. – Иркутск, 2003. – Вып. 7, ч. 2. – С.
139. Швалб Ю. М. Психологические модели целеполагания / Ю. М. Швалб. – К. : Стилос, 1997. – 295 с.
140. Эриксон Э. Г. Детство и общество : пер. с англ. / Э. Г. Эриксон. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Речь, 2002. – 416 с.
141. Эриксон Э. Г. Идентичность : юность и кризис : пер. с англ / Э. Г. Эриксон ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – 2-е изд. – М. : Флинта : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та : Прогресс, 2006. – 352 с.
142. Эткинд А. М. Психология практическая и академическая : расхождение когнитивных структур внутри профессионального сознания / А. М. Эткинд // Вопросы психологии. – 1987. – № 6. – С. 20–30.
143. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом. – М. : Класс, 1999. – 576 с.

144. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості : теорія та експеримент : монографія / В. М. Ямницький. – Одеса. : ПНЦ АПН України – СВД Черкасов М. П., 2006. – 362 с.
145. Ambiguity, ognition, learning, teaching, and design : workshop and special panel session held at the International Conference of the Association for Educational Communications and Technology, Anaheim, California, October 22-25, 2003, and organized by the Learning Development Institute [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.learndev.org/ambiguity.html>
146. Benjamin A. J. (Jr.). Reliability and factor structure of Budner's tolerance for ambiguity scale / A. J. Benjamin (Jr.), R. E. Riggio, B. T. Mayes // Journal of Social Behavior and Personality. – 1996. – № 11. – P. 625-632.
147. Bennett N. The effects of tolerance for ambiguity on feedback-seeking behavior / N. Bennett, D. M. Herold, S. J. Ashford // Journal of Occupational & Organizational Psychology. – 1990. – № 2.
148. Bochner S. Defining intolerance of ambiguity / S. Bochner // The Psychological Record. – 1965. – № 15. – P. 393-400.
149. Budner S. Intolerance of Ambiguity as a Personality Variable / S. Budner // Journal of Personality. – 1962. - № 30. – P. 29- 50.
150. Clampitt P. G. Managing organizational uncertainty : conceptualization and measurement [Електронний ресурс] / P. G. Clampitt, M. L. Williams. – Режим доступу : [http://www.google.com/search?q=cache:GY66GtUryU8J:www.imetacomm.com/otherpubs/research/manorguncertain.pdf+1.%09MacDonald+A.+\(1970\).+Revised+scale+for+ambiguity+tolerance&hl=uk&ie=UTF-8&inlang=ru.](http://www.google.com/search?q=cache:GY66GtUryU8J:www.imetacomm.com/otherpubs/research/manorguncertain.pdf+1.%09MacDonald+A.+(1970).+Revised+scale+for+ambiguity+tolerance&hl=uk&ie=UTF-8&inlang=ru.) – Назва з екрану.
151. Colman A. M. A dictionary of psychology. – 2nd ed. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 861 p.
152. Craik R. L. A tolerance for ambiguity / R. L. Craik // Physical Therapy. – 2001. – July. – Vol. 81. – P. 1292.

153. DeRoma V. M. The relationship between tolerance for ambiguity and need for course structure / V. M. DeRoma, M. M. Kanetra, M. L. Kessler // *Journal of Instructional Psychology*. – 2003. – June.
154. Dollschnieder S. You may be a good communicator, but are you a good facilitator ? / S. Dollschnieder // *Communication World*. – 1997. – Feb. – Vol. 14, № 3. – P. 44(3).
155. Fibert Z. Intolerance of ambiguity and political orientation among Israeli University students / Z. Fibert, W. H. Ressler // *Journal of Social Psychology*. – 1998. – № 138(1). – P. 33-40.
156. Frenkel-Brunswik E. Intolerance of ambiguity as an emotional and perceptual personality variable / E. Frenkel-Brunswik // *Journal of Personality*. – 1949. – № 18. – P. 108-143.
157. Frenkel-Brunswik E. Tolerance of ambiguity as an emotional and perceptual personality variable / E. Frenkel-Brunswik // *Journal of Personality*. – 1948. – № 18. – P. 108-143.
158. Furnham A. Tolerance of ambiguity : a review of the concept, its measurement, and applications / A. Furnham, T. Ribchester // *Current Psychology : developmental, learning, personality, social*. – 1995. – № 14. – P. 179-199.
159. Ghosh A. K. Understanding medical uncertainty : a primer for physicians / A. K. Ghosh // *JAPI*. – 2004. – Sept. - Vol. 52.
160. Griffin M. The role of aloneness in social facilitation / M. Griffin, M. V. Kent // *Journal of Social Psychology*. – 1998. – Oct. – Vol. 138, № 5. – P. 667(3).
161. Hofstede G. J. Cultures and organizations : software of the mind / G. J. Hofstede. – New York : McGraw-Hill, 1997. – 279 p.
162. Huber N. An experiential leadership approach for teaching tolerance for ambiguity / N. Huber // *Journal of Education for Business*. – 2003. – Sept.– Oct. – Vol. 79. – P. 52(4).
163. Kirton M. J. A reanalysis of two scales of tolerance of ambiguity / M. J.

- Kirton // *Journal of Personality Assessment*. – 1981. – Vol. 45, № 4. – P. 407-414.
164. Lane M. S. The ambiguity tolerance interface : a modified social cognitive model for leading under uncertainty / M. S. Lane, K. Klenke // *Journal of Leadership & Organizational Studies*. – 2004. – Vol. 10. – P. 69(13).
165. Litman J. A. The measurement of curiosity as a feeling of deprivation / J. A. Litman // *Journal of Personality Assessment*. – 2004. – Vol. 82, № 2. – P. 147-157.
166. Lushin P. The paradoxical nature of ecofacilitation in the community of inquiry / P. Lushin // *Thinking*. – 2002. – Vol. 16, № 1. – P. 12-17.
167. MacDonald A. Revised scale for ambiguity tolerance : reliability and validity / A. MacDonald // *Psychological Reports*. – 1970. – № 26.
168. Madhubalan V. Individual differences in need for precision / V. Madhubalan // *Personality & Social Psychology Bulletin*. – 1997. – July. – Vol. 23, № 7. – P. 717(19).
169. Marcia J. E. Identity six years after : a follow-up study / J. E. Marcia // *Journal of Youth and Adolescence*. – 1976. – № 5. – P. 145-160.
165. Marcia J. E. Identity in adolescence / J. E. Marcia // *Handbook of adolescent psychology* / ed. J. Adelson. – New York : Wiley, 1980. – xvi, 624 p.
170. Mclain D. L. The MSTAT-I : a new measure of an individual's tolerance for ambiguity / D. L. Mclain // *Journal of Educational & Psychological Measurement*. – 1993. – № 53/1.
171. Norton R. W. Measurement of ambiguity tolerance / R. W. Norton // *Journal of Personality Assessment*. – 2002. – № 39(6). – P. 607-619.
172. O'Malley W. J. A tolerance for ambiguity : catholicism, cover story / W. J. O'Malley // *America*. – 1993. – Oct. 2. – Vol. 169, № 9. – P. 7(7).
173. Owen W. Ambiguity tolerance, performance, learning, and satisfaction : a research direction / W. Owen, R. Sweeney // *The Proceedings of ISECON*. – San Antonio, 2002. – Vol. 19. – P. 242.

174. Ray J. J. Alternatives to the F scale in the measurement of authoritarianism : a catalog / J. J. Ray // *Journal of Social Psychology*. – 1984. – № 122. – P. 105.
175. Ray J. J. Are psychologists intolerant of ambiguity ? University of N.S.W., Australia [Электронный ресурс] / J. J. Ray. – Режим доступа : <http://jonjayray.batcave.net/authtol.html>. – Назва з екрану.
176. Ray J. J. Cognitive styles and authoritarianism : a comment of Rigby and Rump / J. J. Ray // *Journal of Social Psychology*. – 1984. – № 122. – P. 283-284.
177. Ray R. G. Training internal facilitators (includes related article) / R. G. Ray, J. Hines, D. Wilcox // *Training & Development*. – 1994. – Nov. – Vol. 48, № 11. – P. 45(4).
178. Reber A. S. *The Penguin dictionary of psychology* / A. S. Reber, E. Reber. – 3rd ed. – London ; New York : Penguin Books, 2001. – 831 p.
179. Rense L. What precognitive dreams are made of : the nonlinear dynamics of tolerance of ambiguity, dream recall, and paranormal belief / L. Rense, M. Schredl, J. Houran // *Dynamical Psychology : an international interdisciplinary journal of complex mental processes*. – 2000–2001.
180. Rydell S. Tolerance of ambiguity and semantic differential ratings / S. Rydell // *Psychological Reports*. – 1996. – № 19. – P. 1303-1312.
181. Schlegel J. F. The chair as facilitator : tips on mastering this key role / J. F. Schlegel // *Association Management*. – 1994. – Jan. – Vol. 46, № 1. – P. 47(2).
182. Schwartz S. J. Identity status formulae : generating continuous measures of the identity statuses from measures of exploration and commitment / S. J. Schwartz, R. M. Dunham // *Statistical Data Included Adolescence*, Spring. – 2000.
183. Shotter J. The necessity for ambiguity if we are to achieve communication. Conference paper in J. Visser (Chair), *Ambiguity, cognition, learning, teaching and design*. International Conference of the Association for

- Educational Communications and Technology (AECT), Anaheim, CA, October 22-26, 2003 [Электронный ресурс] / J. Shotter. – Режим доступа : <http://www.learndev.org/ambiguity.html> - Назва з екрану.
184. Stoycheva K. Talent, science and education : how do we cope with uncertainty and ambiguities / K. Stoycheva. – Sofia.
185. Stoycheva K. Ambiguity tolerance in adolescents : its relations to creativity-relevant traits / K. Stoycheva // 7th Biennial Conference of the European Association for Research on Adolescence, Jena, Germany, 2000.
186. Taylor P. A. Strategies for enhancing student learning by managing ambiguities in clinical settings / P. A. Taylor // Nurse Educator. – 2000. – July/August. – № 25(4). – P. 173-174.
187. Tegano D. Relationship of tolerance of ambiguity and playfulness to creativity / D. Tegano // Psychological Reports. – 1990. – № 66. – P. 1047-1056.
188. Visser M. “Inverted Commas” : a critical reflection on ambiguity in the context of HIV/AIDS [Электронный ресурс] / M. Visser. – Режим доступа : <http://www.learndev.org/ambiguity.html>. - Назва з екрану.
189. Visser Y. L. Ambiguity in learning : issues and implications for instructional design [Электронный ресурс] / Y. L. Visser . – Режим доступа : <http://www.learndev.org/ambiguity.html>. - Назва з екрану.
190. Wagner Van K. Identity crisis : theory and research [Электронный ресурс] / K. Wagner Van. – Режим доступа : <http://psychology.about.com/od/theoriesofpersonality/a/identitycrisis.htm>. - Назва з екрану.
191. Waxler M. The role of ambiguity and tolerance of ambiguity in the appreciation of humor / M. Waxler // Dissertation Abstracts International. – 1976. – № 37(6-b). – P. 3056-3057.
192. Wittenberg K. J. Practitioner perfectionism : relationship to ambiguity tolerance and work satisfaction / K. J. Wittenberg, J. C. Norcross // Journal of Clinical Psychology. – 2001. – Vol. 57(12). – P. 1543-1550.